Tardor, 2012

INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT

VOLUMS MONOGRÀFICS DE LA REVISTA CAPLLETRA

Capletra 46 (Primavera 2009)
Volum monogràfic sobre
La literatura per a infants i joves: una proposta d'anàlisi
Coordinat per *Gemma Lluch*

Capletra 47 (Tardor 2009)
Volum monogràfic sobre
L'aportació alemanya als estudis de lingüística catalana
Coordinat per *Ferran Robles*

Capletra 48 (Primavera 2010)
Volum monogràfic sobre
Francesc Eiximenis
Coordinat per *Xavier Renedo Puig*

Capletra 49 (Tardor 2010)
Volum monogràfic sobre
Entonació dialectal
Coordinat per *Ferran Robles*

Capletra 50 (Primavera 2011)
Volum monogràfic sobre
La imatge del país en la literatura del segle XIX: realitat i mite
Coordinat per *Magí Sunyer*

Capletra 51 (Tardor 2011)
Volum monogràfic sobre
El romanç andalusí a revisió
Coordinat per *Antoni Ferrando Francés*

Capletra 52 (Primavera 2012)
Volum monogràfic sobre
El segle XVII i l'estètica barroca
Coordinat per *Vicent J. Escartí* i *Gabriel Sansano*

Directora: Maria Josep Cuenca (Universitat de València)
Secretari de redacció: Francesc Pérez i Moragón (Universitat de València)
Consell de redacció: Josep M. Baldaquí (Universitat d'Alacant), Ferran Carbó (Universitat de València), Antoni Ferrando (Universitat de València), Enric Gallén (Universitat Pompeu Fabra, Barcelona), Joan Mas (Universitat de les Illes Balears), Josep Maria Nadal (Universitat de Girona), Biel Sansano (Universitat d'Alacant)

Consell assessor: Anna Maria Annicchiarico (Università di Roma 3), Antoni Badia i Margarit (Institut d'Estudis Catalans), Maria Teresa Cabré i Castellví (Universitat Pompeu Fabra, Barcelona), Jordi Castellanos (Universitat Autònoma de Barcelona), Germà Colón (Universität Basel), Joseph Gulsoy (University of Toronto, Em.), Josep Massot i Muntaner (Institut d'Estudis Catalans), Joaquim Rafel (Universitat de Barcelona), † Joan Solà (Universitat de Barcelona), Joan Veny (Institut d'Estudis Catalans), Max Wheeler (University of Sussex, Em.), Curt Wittlin (University of Saskatchewan, Em.), M. Claire Zimmermann (Université Paris IV-Sorbonne, Em.)

Objectius i destinataris

Caplletra és una revista internacional de Filologia, destinada a la publicació de treballs originals sobre qualsevol aspecte relacionat amb les llengües i les literatures, amb una atenció especial a la filologia catalana. Va adreçada a tots els investigadors d'aquestes matèries.

Periodicitat: la revista apareix dues vegades l'any, la primavera i la tardor.

Característiques i normes d'avaluació de les col·laboracions

1. Els articles hauran de ser treballs originals d'investigació no publicats amb anterioritat.

2. La revista es compromet a comunicar als autors en un termini màxim de tres mesos l'acceptació o no dels seus articles.

3. Els articles rebuts a la redacció passaran per un procés d'avaluació externa estrictament anònim que gestionarà directament el director amb la col·laboració del secretari de redacció. Els avaluadors podran recomanar-ne la publicació sense necessitat de cap retoc. O proposar-ne correccions necessàries per a poder ser publicats i, en aquest cas, el contingut d'aquestes indicacions serà tramés als autors perquè les incorporen. Els avaluadors podran fins i tot recomanar, de manera raonada, la no publicació d'un article. En aquest cas, si hi ha unanimitat entre els avaluadors, *Caplletra* n'assumirà la decisió i el director comunicarà als autors l'acord del rebuig i aportarà els motius adduïts pels avaluadors. En cas que no hi haja unanimitat entre els avaluadors sobre la conveniència o no de la publicació d'un article, el Consell de redacció prendrà l'última decisió i, en cas d'acordar-ne la publicació, supervisarà la introducció dels canvis necessaris per tal de resoldre'n els problemes.

4. *Caplletra* no s'identifica necessàriament amb els punts de vista mantinguts en els articles que publica.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Qüestions generals

Els articles tindran una extensió màxima de 64.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de redacció hom podrà acceptar articles que ultrapassen l'esmentada extensió. En una pàgina a banda, a més del nom de l'autor i el títol de l'article, s'inclourà un resum o *abstract* amb una extensió de 600 a 1.200 caràcters (espais inclosos) i les paraules clau o *key words*, juntament amb les adreces postal i electrònica i el telèfon de contacte de l'autor. Títol, resum o *abstract* i paraules clau o *key words* han d'enviar-se en la llengua utilitzada a l'article i en anglés. Els articles s'enviaran en suport informàtic, en Word per a Macintosh o Word per a Windows. En aquest segon cas, s'adjuntarà una còpia en format RTF. Si s'utilitza algun altre processador de textos caldra indicar quin. Cal enviar-ne també una impressió en paper, a doble espai. El text anirà encapçalat amb el títol (tan breu com siga possible) i el nom de l'autor. Al final de l'article i abans de les Referències bibliogràfiques, es tornarà a indicar aquest nom i la institució acadèmica a què pertany l'autor, a més de les seues adreces postal i electrònica.

Les ressenyes s'ajustaran a les mateixes exigències informàtiques de presentació i tipus de lletra que els articles i tindran una extensió màxima de 15.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de redacció hom podrà acceptar ressenyes que ultrapassen l'esmentada extensió.

El consell de redacció de la revista recorda als autors la necessitat de tenir en compte les normes sobre l'ús no sexista de la llengua.

Divisió dels articles

Segons les necessitats expositives, convindrà dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs aniran en redona normal, en una línia separada dels paràgrafs precedent i següent.

Referències bibliogràfiques internes

Les referències bibliogràfiques s'inclouran, dins del cos de l'article i seguiran el sistema «autor-any-pàgina». L'any i les pàgines apareixeran entre parèntesis, separats per dos punts. Quan la referència abaste tota una obra s'hi ometrà explicitar les pàgines a què es remet. Entre l'últim cognom de l'autor citat i l'any de publicació del text a què es fa referència no s'intercalarà cap signe:

... com ja s'ha observat (Sanchis Guarner 1980: 144)

... com observa Sanchis Guarner (1980: 144).

... «Dels documents del Principat desaparegué plenament l'article es ja en el segle xiv» (Sanchis Guarner 1980: 144).

... Aquesta era la idea recurrent del llibre (Sanchis Guarner 1980).

Bibliografia

Les referències que apareixen en el text es repetiran al final en un apèndix de Bibliografia, ordenades alfabèticament pel primer cognom de l'autor i s'ajustaran a les convencions següents:

— Articles (títol entre cometes i nom de la revista en cursiva, numeració completa, any d'edició, pàgines):

Picallo, C. (1990) «Elements anafòrics i localitat», *Caplletra* 8, pp. 41-53.

En el cas dels articles de diari no cal indicar-ne el número; serà suficient amb la data completa.

— Llibres (títol en cursiva, lloc d'edició i casa editorial):

Sanchis Guarner, M. (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona, Salvat.

— Capítol o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor, títol, dins, primer autor, nom de l'editor o editors de l'aplec, ed. o eds., títol del recull, any, pàgines):

Anderle, A. (1991) «La crisi dels col·lectivismes», dins San Martín, A. ed., *Públic / Privat: un debat obert*, València, Universitat de València / Ajuntament de Gandia.

— Els cognoms dels autors hi figuraran en versaletes (o en minúscula; en cas cas, en majúscula), primer el cognom o cognoms; després, separat per una coma, la inicial del nom de fonts. S'utilitzarà la mateixa tipografia per a noms d'autors o curadors d'un volum que apareguen citats en l'interior de la referència.

— El nombre de volums de les obres citades s'indicarà darrere de l'editorial, en aràbics i seguit de l'abreviatura «vol.», sense marcar el plural.

— El volum recomanat s'assenyalarà amb el número romà corresponent darrere del títol.

— Quant a l'entitat editora, s'ometran les paraules Editorial o semblants, llevat d'algun cas en què, per claredat, és aconsellable mantenir-la (p. ex. Edicions 62).

— Les coedicions s'indicaran amb una barra separadora (València/Barcelona; IIFV/PAM).

— Si la data real d'edició d'una obra no es correspon amb la que figura a la portada, s'indicarà entre claudàtors dintre del parèntesi: (1998 [1999]).

— Quan s'utilitze una edició que no siga la primera i la data d'aquesta siga rellevant, s'indicarà entre claudàtors darrere de la data de l'edició emprada: (1998 [1a ed. 1954]).

— Les obres d'un mateix autor i any s'ordenaran afegint una lletra a la data: (1998*a*), (1998*b*), etc.

— Les pàgines s'indicaran amb les abreviatures p. o pp. (no pàg. o pàgs.).

Citacions

Les citacions breus (una o dues línies), apareixeran, dins del text, entre cometes angulars («»). Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Garamond (o si no en Times) 10, format normal. Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors: [...].

Notes

Les notes crítiques, de nombre i extensió reduïts al mínim, apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris de l'autor. Estaran compostes en Garamond (o si no en Times) 10. El número inicial de referència anirà entre parèntesis. Les crides a nota s'indicaran en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta porta després un signe ortogràfic, les crides aniran darrere del signe.

Requisits tipogràfics

El format general del text, a banda les especificacions indicades per a citacions extenses, anirà en Garamond (o si no en Times) 12, sense sagnats ni tabuladors. La cursiva podrà utilitzar-se a per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article. No per a les citacions. S'usarà el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i l'intermedi en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà l'últim guió. Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació « “ ‘ ’ ” ».

Elements gràfics

Les taules i figures, en Garamond (o si no en Times) 10, aniran numerades consecutivament. La llegenda anirà a la part inferior, separada per un espai, en el cas de les figures, i a la superior, en el de les taules.

Correcció de proves

Passada l'avaluació externa i tingudes en compte les observacions que se'n puguen derivar i una vegada maquetats els articles, *Caplletra* farà arribar als autors unes proves perquè les revisen. Aquesta revisió en cap cas no podrà consistir en una modificació important del contingut de l'article.

Peter Cocozzella
Fra Francesc Moner's Psychic Space / Soulful Place 9

Enric Gallén
Jean Cocteau a l'escena catalana (1917-1966) 35

Josep Daniel Climent
El valencianisme lingüístic de Nicolau Primitiu Gómez Serrano 65

Anna Gavarró / Flavia Adani / Marta Ramon / Sandra Rusiñol / Raquel Sànchez 91
La comprensió de les clàusules de relatiu en català infantil

Monogràfic sobre
«La transmissió familiar en les llengües recessives i la revernacularització»
coordinat per Brauli Montoya Abat i Antoni Mas i Miralles

Introducció 109

Iñaki Martínez de Luna Pérez de Arriba
Análisis contextual de la revitalización del euskera en el ámbito familiar 117

Delyth Morris
The role of the family in the revitalization of a minority language 149

Fernando Ramallo
El gallego en la familia: entre la producción y la reproducción 167

Noel P. Ó Murchadha
Emerging target varieties of Irish a result of Irish language planning 193

Albert Fabà / Brauli Montoya
La transmissió lingüística intergeneracional al País Valencià. Una perspectiva territorial 211

Ressenyes 233

Abstracts 287

Table of contents 297

PETER COCOZZELLA

FRA FRANCESC MONER'S PSYCHIC SPACE / SOULFUL PLACE

INTRODUCTION

IN THE REALM OF THE *INFIERNOS*

The love-centered literature that, whether written in Castilian or in Catalan, prevailed in the Catalan domain during the fifteenth century may be recognized by the mournful, wretched lovers it portrays and by the palpable ambiance of gloom it evokes or, more often than not, actually depicts. Such specimens of this literature as *Glòria d'amor* by Bernat Hug de Rocabertí, besides *Lo somni*, the *Regoneixença*, and *La noche* by the three «Francescs» —respectively, Alegre, Carrós, and Moner—[1] pique our interest precisely because they constitute ingenious renditions of a type of composition that became prominent in the Iberian Peninsula during the waning Middle Ages. In his seminal book entitled *Mediaeval Spanish Allegory*, Chandler Rathfon Post classifies the type in question under the heading of «erotic Hell» (1915: 75-102). Post avowedly derives the term from *Infierno de los enamorados*, an influential poem by none other than the

1. The full title of Carrós's notable prose work is *Regoneixença i moral consideració contra les persuasions, vicis e forces d'amor*. For an essential orientation on three of the aforementioned compositions—namely *Glòria*, *Somni*, and *Regoneixença*— see Riquer (1964: 3), respectively, in the order in which they are listed here (pp. 152-160, 249-250, 246-249). A detailed commentary on Moner's *La noche* is found in Cocozzella 1979 and in the course of the present discussion. For the text of the individual works studied in this essay, see «Works Cited» below under the name of the respective authors.

Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 9-34

illustrious Iñigo López de Menedoza, better known as Marqués de Santillana (1915: 75). Post offers an enlightening definition, precise and broad enough as to provide a convenient starting point for any further discussion on the *infiernos* and *infierno*-like compositions.[2] Thus, he blazes a trail of exploration, which he himself undertakes with consummate skill and accomplishment. He initiates, that is, and pursues a quest of not only sources but also salient motifs and variations invested upon those motifs by talented authors, the likes of the prototypal Santillana and of many others —Juan de Andújar, the Bachiller Jiménez, Diego de San Pedro, Guevara, Garci Sánchez de Badajoz, Juan Rodríguez del Padrón, Pedro Manuel Jiménez de Urrea, and the list is far from complete— who exhibit impressive artistic flair and perform extraordinary feats of inventiveness. There are, of course, scholars who have followed in Post's footsteps and have made significant contributions of their own. Antonio Cortijo Ocaña and Roxana C. Recio, to adduce some specific names, have dedicated their investigative expertise to a thorough analysis of the complex intertextual dimensions of works that

2. These, Post (1915: 75) specifies,

> may be subdivided into two classses according to their allegorical attitude. To the first belong those in which, as in Santillana's *Infierno de los enamorados* itself, the author ideates a real abyss of retribution for ill-starred lovers; to the second those in which, as in the *Desert d'Amours* of Eustache Deschamps and the *Prison d'Amours* of Baudouin de Condé, he conceives more fancifully the torment of the visionary world simply as a crystallization of the lover's woes in the actual world.

In his own noteworthy study of the *Infierno de amor* by Garci Sánchez de Badajoz, another prominent Spanish poet of the fifteenth century, Patrick Gallagher, sheds light upon Post's definition by delineating a contrast between Santillana's prototype and Garci Sánchez's rendition of the «erotic Hell» (Gallagher 1968: 188-233). According to Gallagher the two *infiernos* exemplify, respectively, distinct orientations, which he calls «objective» and «subjective». It is appropriate to quote directly from Gallagher's remarks. Referring to those particular «*cancionero* poets with their hells, purgatories and prisons of love», Gallagher (1968: 188) states:

> The attempts of some were objective, while those of others were subjective: some dissociated themselves from and other identified themselves with, the torments of lovers whom they portrayed; some went to the places of punishment to observe, others to experience; both went to record what they saw, but some as detached investigators, others as lovers. Santillana belongs to the former group and Garci Sánchez to the latter.

escape Post's attention, even though these texts fall unmistakably within the purview of his study.[3]

foreshadowing the «local habitation» of the self

From Post's precise definition, amply illustrated by the examples adduced by Post himself and others, we may deduce that the typical *infierno de los enamorados* discloses its author's obsessive concern with the issues of placement and location. A number of more or less technical terms, ranging from the abstract «spatiality» to the distinctly metaphysical «circunstancia» and «morada vital», borrowed, respectively, from José Ortega y Gasset[4] and Américo Castro,[5] may be employed to substantiate the *infierno*'s referentiality to a keen sense of what the bard calls «local habitation».[6] One may even detect in the *infiernos* that interest us here the esthetic resonance, concomitant to a phenomenon that John R. Stilgoe calls «topophilia». Stilgoe coins the neologism in an effort to recapture Gaston Bachelard's suggestive insights into what that noted French thinker calls «poetics of space».[7]

3. Cortijo (1997) focuses on Alegre's *Somni*, while Recio delves into Rocabertí's *Glòria* (1996: 1-40) and sundry pieces by various other writers, including Carrós's *Regoneixença*, and a poem, also by Carrós, entitled *Consuelo de amor* (2000).

4. For a comprehensive definition of *yo* and *circunstancia*, the well-known mutually complementary principles in Ortega y Gasset's metaphysics, see Borel (1959: 37-76). Díez Taboada (1964: 17-18) provides an enlightening discussion of Ortega y Gasset's terminology together with Américo Castro's notion of *vivencia.*

5. For a definition of Castro's terms quoted here see the following observation by Araya Goubet (1976: 65):

> Since 1954 Castro has called the particular structure of an historical agent its «dwelling place of life» (*morada vital* or *morada de la vida*). . . . The «dwelling place of life» is the entirety of dynamic «invariants» of a particular historical agent. It is the parabola drawn by everything encompassed by the consciousness of «selfhood» or the ethnic «we».

6. The expression occurs in Shakespeare's *A Midsummer Night's Dream* 5.1.17.

7. The phrase provides the title for one of Bachelard's landmark studies. See the bibliography below. Worthy of note for a definition of the key terms are the following remarks (1994: x) by Stilgoe:

> This book opens its readers to the titanic importance of setting in so much art from painting to poetry to fiction to autobiography. In *The Poetics of Space*, Bachelard reveals time after time that setting is more than scene in works of art, that it is often the armature around which the work revolves. He elevates setting to its rightful place alongside character and plot,

It takes but a cursory reading to make evident that, in the works mentioned above, the respective writers attest to their own penchant toward «topophilia», even as they formulate their own version of a «poetics of space». Doubtless, these writers would demonstrate that an inquiry into the issues of spatiality leads to discover the contours of selfhood within a broad area of the human psyche. Spatiality, then, is the key that unveils a creative writer's notion of the self. The foregoing statement expresses, in a nutshell, the general orientation and guiding principle of the present essay.

Here I explore an outstanding example illustrative of the way the principles of spatiality come to bear on a literary representation of the self. The example in question is that of Francesc Moner, one of the authors mentioned above. My choice of Moner has been determined by the extraordinary breadth of the author's vision reflected in a multifarious career, which encompasses worldly and religious pursuits. Indeed, after a stretch in the military, roughly from 1481 to 1485, during the last phase of the campaign that eventually precipitated the fall of Granada in 1492, Moner distinguished himself in the literary circles of Barcelona in the mid to late 1480's. Around 1491, scarcely a year before his untimely death at the age of twenty-nine, Moner embraced the life of a religious in the Franciscan convent in the city of Lleida.[8] Thanks to political and historical circumstances that we cannot go into here, Moner inherited a rich cultural legacy from both the Catalan and Castilian tradition. Of no small consequence in determining Moner's comprehensive worldview is the fruit borne by that legacy in his proficient bilingualism —that is, the mastery he attained in the distinctive language of each of the two traditions.[9]

---

and offers readers a new angle of vision that reshapes any understanding of great paintings and novels, and folktales too. His is a work of genuine topophilia.

Without delving into the dizzying depths of Martin Heidegger's esoteric thought, we may observe that the referentiality of the terms discussed here approaches the precincts of that philosophers's notion of *Dasein*. For a general orientation on Heidegger's thought, see Collins (1952: 168-210).

8. For additional information on Moner's biography, see Cocozzella (1970: 9-28; 1991a: 3-38).

9. It is only fitting to recognize here two of the distinctive traits of Moner's genius: his precociousness and well-balanced bilingualism. The first refers to the author's ability to accomplish so much in so little time. By 1492, the year of his death, Moner had amassed a production, which, by a count of his extant works, reaches a total of seventy-four pieces, consisting of fifty-six poems and eighteen prose works of variable length. The distribution of poems and prose works is, respectively, two and fourteen in Catalan, fifty-four and four in Castilian. The aforementioned well-balanced bilingualism exemplifies Moner's talent for riding the cultural wave of the political diglossia that resulted from the ascendancy of Castilian in the Catalan domain during the

Needless to say, my present discussion concentrates on a number of Moner's representative poems and prose works. These yield compelling evidence of an overarching trajectory, which marks the transition from the realm of the natural to that of the supernatural. For the sake of our analytic task it is useful to bear in mind an existential perspective, from which Moner's *vivencia*—to employ the expressive Hispanic term—may be profiled as an evolution from human to divine love, from erotic union to mystical communion. There is evidence, also, that Moner derived from the «erotic Hell» the notion of a primordial locus of suffering, caused, in the main, by the lover's malady and, in particular, by the mistreatment the lover, allegedly, receives from his *amada*. Such a locus, we realize, becomes a point of departure for Moner's particular vision of love. In other words, there is a distinctive topography or spatial factor that, as we shall see, conditions the birth of Moner's allegory and its evolution through the transition from passion to enthusiasm, from sensuality to piety.

In the course of my analysis what I hope will become increasingly apparent in Moner's outstanding compositions is a process of allegorization, in which we may distinguish two main dimensions. These may be designated as, respectively, «space» and «place». I apply the former, a generic designation, to the dimension that Kenneth Burke identifies with the term of «innerness» (1961: 51-58). The locus of «innerness», a notion that Burke derives from St. Augustine, implies, by extension, the depiction of the dark night of the psyche or, to put it differently, the description of the cavernous recesses of the conscious and unconscious regions of the self.[10] The following characteristics are inherent in Moner's space of «innerness», such as I see it: *a*) an outward projection of what takes place in the psyche of the auctorial persona; *b*) a psychic correlative of the text of solitude typical of the *infierno de los enamorados*; *c*) a mode of immanence or of the «here-and-now» associated with the inalterable or inescapable suffering of the lover. As for the other indication —that of «place»— I envisage a semiotic field that has to do with the intimate intensity of spiritual life and

age of Ferdinand and Isabella. Cognizant of the necessity of mastering both languages, Moner learned to use them both as finely tuned instruments of his creativity, and, in the bargain, developed a keen sensitivity as to the potential of one or the other for special artistic purpose and poetic effect.

10. The semiotic of «innerness» crystallizes into a written expression, which may be designated as a text of loneliness par excellence. By a thoughtful meditation on some Latin words taken from St. Augustine, Burke himself makes some telling references to this type of *écriture* steeped in the psyche. Referring to Augustine's *Confessions*, Burke observes, poignantly, that «there is no science of letters more inward (*interior*) than conscience put into writing (*conscientia scripta*)» (1961: 57).

religious experience. Among the various attributes of Moner's «place», the following readily come to mind: *a*) the primordial impulse of transcendence and liberation; *b*) the relief derived from the redemptive quality of suffering; *c*) the alluring prospect of attaining the *Summum Bonum* through a communion with the Divinity.

In sum, here I should like to propose two concepts —one of psychic space, the other of soulful place— as primary points of reference to the arduous journey of askesis that Moner's auctorial persona maps out for himself as a project of a lifetime. In the pages that follow these preliminary remarks one may find a master plan of Moner's eventful journey.

I. THE PSYCHIC SPACE OF IMMANENT SUFFERING

concrete setting

In three of Moner's major compositions —namely, *Bendir de dones*, *L'ànima d'Oliver*, and *La noche*— the protagonist, who assumes the role of a first-person narrator, enhances and broadens the specificity of a concrete locale and, thus, provides within the everyday world the precise bearings for the fictionalized —that is, allegorized— action, which makes up the bulk of the narrative. A brief comparison will suffice to reveal key differences worthy being taken into consideration. In the short poem entitled *Cobles de les tisores*, specificity is reduced to a stark mention of the *posada* and the *cambra*. In sharp contrast, at the beginning of *Bendir de dones* —in the second stanza (vv. 11-20), to be precise— the same narrator situates, in no uncertain terms, the outlandish episode, in which he is about to participate, exactly in the Plaça del Rei, to this day one of the most recognizable sites in the city of Barcelona. As if to stress the veracity of his account, he adds references to his short walk in the vicinity of the *Plaça*, the zone, that is, which includes the royal palace and the cathedral.[11] Much the same effect of «local habitation» is produced, at the beginning of *L'ànima*

11. The following three verses provide a good sample of Moner's concise diction:

> Yo passava per la Seu,
> de la porta del Palau
> fins a la plassa del Rey… (Vv. 15-17; *Oc* 180)

d'Oliver, by the accurately-referenced description of the protagonist's evening stroll on the road stretching northward from the city gate (Porta de l'Àngel) to the area still called Vall d'Hebron. Similarly, the allegory proper of *La noche* is introduced by an episode recounted as an ordinary entry in the author's diary. The episode is unusual in Moner's life in that it takes place not in an urban but in a rural ambiance, specifically in the hinterlands of Catalonia, in the town of Torà (province of Lleida or, in accordance with traditional Catalan geography, *comarca* of Segarra). We gather that Moner is spending a few days as a guest in the castle of the Count of Cardona, his patron. The author feels the need to step out of the castle at dusk («poco antes que anochessiesse») in order to distract the loneliness that has overtaken him after the Count and the Countess have left on a trip the nearby village of Terroja. Recorded, painstakingly, in a minute-to-minute presentation, the walk he takes down to the valley and up the slope on the other side of the river, proves to be less than comfortable and downright frightening. Even without mentioning any landmarks, the «diary entry» includes sufficient evidence as to the perimeter of Moner's excursion. He starts from the castle, located at the highest spot of Torà, and roams far enough into the countryside for him to catch a glimpse of the fortress (the Torre de Vallferosa), the ruins of which are still standing some five kilometers north-east of the village.[12]

12. An outstanding example of a concrete space associated with a tormented state of mind is found in the cell of the prison, mentioned in the exordium of Bernat Metge's *Lo somni*, written in 1399 (Riquer 1964: 2, 406). According to the minute narrative, that «cambra» is witness to the auctorial persona's «cogitacions» and restlessness: «adormí'm, no pas en la forma acustumada, mas en aquella que malalts o fameyants solen dormir» (Metge 1959: 166). For further discussion of Moner's characteristic framing of his allegories within an urban or rural setting familiar to him, see Cocozzella (1970: 47-49). It is instructive to put in perspective the salient technique whereby Moner, as we have seen, concretizes a locale barely outlined in *Cobles* and meticulously accounted for in the major works we have just reviewed. Bearing in mind the mainstream of the literary tradition in the Catalan realm, we find some antecedents worth taking into account. For instance, as Riquer points out, «[l]os versos iniciales y finales» of Metge's *Llibre de Fortuna y Prudencia* (1381) —that is, vv. 26-43 and 1167-1194, respectively— «constituyen una especie de marco que encierra lo maravilloso y alegórico y en el que lo real linda con lo fantástico y se confunde con él esfuminadamente» (Riquer 1959: *25). Another significant antecedent crops up within the production of Francesc de la Via, a Catalan writer who flourished in the city of Girona in the first half of the fifteenth century. By his aesthetic of concretization Moner establishes, it bears repeating, a solid frame of reference for his allegorical plot. A kindred aesthetic informs what Arseni Pacheco, apropos of Via's *Procés de Corona d'aur contra En Bertran Tudela* (Via 1997: 159-288), broadly describes as «realisme literari» (1997: 41) and defines as «prendre la realitat contingent i objectiva com a camp de referència de la ficció poètica» (1997: 39). In view of this fundamental «realisme literari» both Via and Moner share, any difference in tone —somewhat comedic in the former, quite somber in the latter— does not prove to be particularly relevant.

transition into the allegorical world

In order to assess and appreciate Moner's distinctive version of the inner world, it pays to investigate the poetics by which the author, at the very inception of each of his most ambitious narratives, brings about the transformation of the aforementioned «concrete setting» into the domain of the allegory proper. The first phase in the evolution of said transformation involves considerable psychic turmoil, which in *Cobles de les tisores* and in *Bendir de dones* is described summarily, while in *L'ànima d'Oliver* and *La noche* it is the object of obsessive, slow exploration. In *Cobles*, for instance, the protagonist makes fleeting references to not only his perturbed state of mind —«tant fora de mi restí» (v. 4) and «vengut en extasís» (v. 15)— but also telltale symptoms of that state («descolorida la cara», in v. 20). In much the same fashion, both the lover's malaise and its symptoms are dispatched in three short verses of *Bendir*: «fatigat, pensant al clau / que m'à fet lo cor esclau / de congoxa, sens remey» (vv. 18-20, *Oc* 180).

Introspective meditations of a quite different nature are found, as we may surmise, in *L'ànima* and *La noche*. In both, morose analysis is complemented by lachrymose expressions of grief, such as the following pathetic remonstration the lover addresses to the beloved as he finds himself at a crucial juncture in Vall d'Hebron (*Oc* 139):

> ¿Per què no·m responeu, amiga mia tan enemiga? ¿Per què m'aveu condempnat sens culpa y sens hoyr-me? ¿He-us pogut fallir yo, que per vostra servey só fet, yo que nunca sabí ni volguí ofendre-us? Si ara que m'aveu fet pesses vos adora, ¿en quin temps vos he pogut errar?

Akin to this passage is one in *La noche*, which also presents the protagonist in a precarious situation. During his somber walk we have referred to already in the vicinities of the town of Torà, he comes to the end of the downhill stretch, when he takes a dangerous, frightening fall to the bottom of a ravine. Here Moner depicts, within the shadowy precincts of the lover's psyche, a landscape of despair and desolation. The ambiance is, unmistakably, one of the *infiernos de los enamorados*. Let us

As pertinent to this context we may adduce, also, in line with Pacheco's argumentation, Via's «breus descripcions topogràfiques per situar l'acció en llocs fàcils d'identificar o d'imaginar» (Pacheco 1997: 89). In bringing to a head the discussion of these coincidences —points of affinities— in both Via's and Moner's compositions, we should not lose sight of two pivotal notions —those pertaining to the «vivència personal» and «entorn vital»— which Pacheco intuits at the heart of Via's creativity. By this intuition Pacheco reaches a metaphysical level, which may be associated with the indissoluble bond between the «yo» (*vivència personal*) and the «circunstancia» (*entorn vital*) at the core of José Ortega y Gasset's existentialist thought.

hear firsthand the woes of a star-crossed lover if there ever lived one (*La noche*, ll. 39-53; *TMPW* 75-76):

> Poco tardaron a moverse en mi alma los pensamientos tristes como enxambre en colmena. El coraçón rompía de apretado. Yo m'esforçava por no llorar, teniendo malicia que mi dolor como los otros comunes se quexasse, mas no pudo ser que las amargas lágrimas no sobreveniessen por su camino vezado.
>
> Quería la passión dar vozes, pues de justa querella tenía sobra; pero el callar para mý era más encaresser porque dava lugar al pensar y tanbién porque cualquiera razón era falta, por lastimera que fuesse. Es syerto que la palabra, liviana o de peso, me diera alyvio. Mas la pena del enmudesser se vengava de mí mesmo, my mayor enemigo, y esto me hazía querer bien a mi mal.

Now, if we step back and contemplate, in its proper perspective, the general plan of Moner's allegory, we come to the realization that phase 1, which, as we have seen, involves the lover's perturbed condition is, in essence, a preparation for phase 2, which is characterized by a special moment and concomitant phenomenon of absorbing interest. The moment in question truly may be described as magical for, far beyond any normal, expectable causality or plausible explanation, it suddenly opens up an amazing panorama of a visionary nature. We gather, then, that the lover's mental disturbance, perceived in the strict sense of a withdrawal from the physical world, paves the way for some wondrous episode of the kind emblematically set forth in the *Cobles* by the startling conversion of scissors into eyeglasses.[13]

We begin to see the far-reaching consequences of the magical moment we have referred to above. A close scrutiny of *L'ànima d'Oliver* makes us realize, also, that the pattern of radical transformation implicit in Moner's concept of allegory is anything but uniform. Whereas in *Cobles*, *Bendir*, and *La noche*, the evolution of the allegorical setting from the natural environment is a visual phenomenon, in *L'ànima* that evolution is strictly auditory. This means that the allegory in *L'ànima* lacks an imaginary pictorial landascape of its own. It evokes, instead, the overwhelming presence of a ghostly figure, the spirit, that is, of the Catalan Oliver, who, not unlike Macías, his soul mate from Galicia, committed suicide for reasons of love.[14] The invisible spirit intervenes with the rapidity of a *deus ex machina* and his raucous, cavernous voice

13. From the narrator's account we gather that the scissors had been left hidden beneath a pair of gloves. Utter amazement struck him, when, as he puts it, «les trobí dins los guants, / que eren tornades ulleres» (vv. 17-18; *Oc 168*).

14. For the essential data on Oliver's turbulent love, which drove him to suicide, see Cocozzella (1970: 68-69).

interrupts the narrator's train of thought. «[U]na veu ronca y baxa m'entroncà lo pensament» (*Oc* 140), observes the author's persona upon relating the outlandish experience. Oliver, his deep-voiced spirit, his dubious reputation engender the aura of eeriness that envelops Vall d'Hebron, and that aura seems to emanate straight from the *infierno de los enamorados*. But appearances, as is often the case, are deceptive, and, in this case, Oliver hails, actually, from Purgatory. Indeed, God in His infinite mercy has allowed him to redeem himself. Of this he is quite certain, as he confesses in no uncertain terms (*Oc* 142):

> a la misericòrdia de Déu plagué donar-me temps, y gran, ab què poguí penedir-me, y·m perdonà la culpa; la justícia del qual ordenà en aquest lloch sia mon purgatori, fins arribe lo terme per què fuy creada.

Last but not least, the fourth of Moner's works worthy of analysis in terms of the magical moment and its wide-ranging effects is *La noche*. Let us go back to the critical episode we have already described above, in which Moner's persona is left, at the bottom of the gulch, in a precarious situation, indeed. After he manages to climb out, extricating himself from thorny bushes and fending off the assault of a flock of bats —no less frightening, we may be sure, than the «infame turba de nocturnas aves» that Luis de Góngora made memorable— the pitiful wretch regains control of his senses by making the sign of the Cross (*TMPW* 79-82). At this point, contrary to the analogous circumstance described in *L'ànima d'Oliver*, the narrative relies on the report not of the ears but of the eyes. Then, as in the other key works by Moner which we have studied, visual verisimilitude turns into allegorical vision. The aforementioned Torre de Vallferosa, the rudiments of which may still be seen today, turns into an enchanted castle, which the narrators depicts as follows (Ll. 101-106; *TMPW* 82-85):

> Estonces me vi delante una maraviloza fortaleza en una montaya muy alta, pero sin padrastro. Tenía barrera y cava ancha y honda a quatro anglos hecha, y a cada uno de ellos, un cubo. En cuerpo del castillo, en un lado, la torre d'omenage.

the allegory of psychic space: two aspects

Let us reflect on the plot of *La noche* and concentrate on the first episode, which consists of the encounter with not only the flirtatious damsel that identifies herself

as *Costumbre* ('Custom') but also the eleven allegorical passions stationed along the stairway of the castle. Aside from a full analysis, which would not be called for here, suffice it on this occasion to focus on two signal aspects of the dynamics of allegory exemplified in the aforementioned episode. These aspects have to do with, respectively, the concept of the self and the concomitant movement of rise and fall. As we follow, step by step, the altercation that the protagonist sustains with the eleven passions, it becomes apparent that Moner envisages at the core of the self two complementary factors —let us call them *A* and *B*— linked reciprocally in a symbiosis of alterity. *A* is the «other» with respect to *B*, and vice versa. Moner foreshadows the dialectic of the «split self» that, as Paul Ilie shows (1967: 28-47), distinguishes Miguel de Unamuno's existentialist perspective on the human psyche. There is, however, a marked difference. Whereas Unamuno sees no distinction between the two factors, Moner recognizes in each of them a discrete function: to *A* he attributes the primary level of consciousness; to *B* he ascribes the fragmentation of that consciousness into multiple manifestations. In its necessity to survive by remaining bound to the «other», *A*, by means of an existential dialogue, gradually reconciles itself with its own reflection and projection in *B* and, in this fashion, advances in the process of self-assertion, enhancing, all the while, its holistic presence, always directed toward an «omega point», which, in Scholastic terminology, constitutes the final cause of Moner and, for that matter, of any other lover.

What we have just seen is that, in Episode 1 of *La noche*, by means of the spirited confrontation of the protagonist with each of his passions, the allegory dramatizes Moner's insight into the metaphysics of the lover's selfhood. At the same time, it highlights the conflictive dialogue, the integration/disintegration interplay between two states of the ego, which we have represented as *A* and *B*. We have discovered that *A* is the ontological correlative of the author of flesh and blood —the integrating persona that is— which aspires to find reconciliation with *B*, its multifarious «other». *A* and *B*, thus perceived, are the existential co-determinants of the text of the self.

If we hark back to the complementary interplay, already indicated, between the movement of ascent and that of descent, we discover in Episode 1 of *La noche* a dimension of a semiotic of ambivalence. In this instance, concomitant with the ambivalence is a paradox, which works to the detriment of the witless lover, specifically Moner's persona. The latter imagines all along that he is moving upward: after all, he is walking up the castle's stairway. What the lover doesn't know is that such an

upward movement turns out to be specious. It is yet another symptom of the lover's faulty perception and lack of caution. In short, his rise is only apparent because it covers up his actual sinking lower and lower into a psychological and moral abyss of his own making.

To put it in general terms, the paradox in question is one of apparent rise and actual fall. The lover fervently desires his own fulfillment in coming to terms with the passions but ends his quest in dismal failure.[15] And, irony of all ironies, the lover is not at all aware of his fall! The Moner who literally walks to the top of the stairway attains the impression that he is asserting his presence and well-being through an enhanced knowledge of himself. Meanwhile, that same self, of which Moner thinks he is gaining a deeper understanding, is undergoing a submersion to the lowest level of the psychological crisis. How grave the lover's situation can become may be easily surmised from his bout with *Desesperación*, when he loses track of the allegory and interprets much too literally the personage's injunction to jump off the ship into the stormy waves: «¡Echate en la mar, a los peçes, y muere antes del encuentro de la tierra escassa» (ll. 718-719; *TMPW* 136-137).[16] It is disturbing, indeed, to find out from the

15. The paradoxical handling of the motifs of ascent and descent finds an emblematic expression in v. 153 of *Cobles de les tisores*, which reads: «y pensa volar, cahent». The verse is integrated into the description of an allegorical vision of a flock of birds in flight. The vision consists of a dove (representing the ladylove), engaged in carefree, if risky, dalliance with numerous predatory birds. These, mostly falcons of various kinds, portray the lady's suitors, among whom the author recognizes himself in the guise of a kestrel (*esmirla*). The small bird, overpowered by his rivals, turns out to be an apt portrait of the dejected lover, the very same that «pensa volar cahent» and, all the while, can harbor no hope of ever attaining the favors of the woman he lavishes his affections upon. Understandably, the poetic voice asks a pointed question: does such a disconsolate individual «merex la vida tant trista, / que isque for a de seny, / també que·s pesca de vent» (vv. 154-156)? (For a full description of the flock of birds, see *Oc* 78, n. 3.) Intriguingly enough, the first-person narrator, protagonist of Carrós's *Consuelo de amor*, recurs to an epigrammatic expression of his own to designate a paradoxical notion much similar to the one embedded in Moner's verse we have been commenting upon. Carrós's protagonist tops an extensive list of love's paradoxical attributes (vv. 121-130) with the following statement: «un sobir que nos assuela» (v. 130). So much for a fitting reference to the disturbing phenomenon of apparent rise and actual fall!

16. The narrator's depiction of the ship tossed by the tempest glows with the vivacious effects of the ekphrasis: it is, in effect, a description of a miniature on a sheet of paper, the one that *Desesperación* hands over to the protagonist. The latter unfolds the paper and proceeds to translate the brushstrokes into word pictures (*TMPW* 133-135):

> Yo le tomé y l'abrí. Stava de dentro pintado: una nave en el mar con muy gran tormenta, el mastel y velas rompidas, y ella con furia para dar en una peña cortada, muy alta, sin reparo; y por más desventura, muy gran fuego metido en la popa, por donde el viento venía. Eran ya

protagonist's own lips that *Desesperación*'s advice mirrors faithfully what he already has in mind (Ll. 725-728; *TMPW* 137):

> Pero lo que me consejava era lo mismo que tenía en la voluntad, en que me contentó tanto que me enmudessí bien que no me alegrasse.

in the manner of a *monodiálogo*

To round out our discussion on the mode of immanence, which we have identified as one of the two main manifestations of Moner's art of allegory, a few comments are in order on yet another work that figures prominently on the list of Moner's major compositions. It is *Obra en metro*, a poem, written in Castilian, which consists of 700 verses of the type commonly called «arte mayor». The last word in the curious title refers to this type of verse, nothing extraordinary in Castilian literature of the fifteenth century. The term «metro» indicates the two distinguishing features of *arte mayor*: a pronounced —ponderous, some might say— caesura and hemistichs, which, according to the Spanish system of scansion, total six syllables each.[17]

Obra en metro, then, reflects a state of immanence, which is the condition that pertains to the psychic space of the erotic Hell. What is fascinating about this unusual poem is the paradoxical bond between the obvious emotionality of the lover's temper and his no less evident inclination toward the activities and processes of reason. The paradox stems from the curious mutual dependency of these otherwise contentious factors. Each of them relies upon the other for its very subsistence. One does not obliterate the other: on the contrary, it, actually, invigorates it.

> tan encendidas las llamas qu'el humo escurecía ell aire, y las centellas subían al cielo. Mostrava ser la pintura de muy buena mano.
>
> Yo la mirava tanto que me olvidé las letras hasta que él me lo dixo. Estonçes las lehí. Lo que dezían era esto:
>
> ¿Qué hará el que está dentro?

Ekphrasis is a trope, which Stephen G. Nichols, in accordance with the usage of the term by contemporary critics, succinctly defines as «the description of a visual art work» (1992: 134). For an extensive discussion on the nature of the trope, see Nichols (1992).

17. For an authoritative discussion on the *verso de arte mayor*, see Navarro (1966: 91-100).

Thus, *Obra en metro* becomes a bold statement of ratiocination articulated within a context of emotions ebbing and flowing. This ingenious interplay of sedate discursiveness and impassioned remonstration is evinced in the three main sections, addressed respectively to Voluntad, Razón, and Fortuna. These sections reiterate a tripartite pattern, which begins with a vehement venting of emotions, shifts into digressions of a reflective or speculative nature, concludes with an expression of resignation and relative tranquility.

Demonstrably, the notion of the «monodiálogo» borrowed from Miguel de Unamuno may be applied to the give-and-take manqué that Moner dramatizes between the lover and the three formidable ladies. In anticipating Unamuno's insights, Moner shows that the lover's anxiety or perturbed state jeopardizes the external projection of the psychological conflict and thus obstructs the normal channel of the catharsis achievable through a dialogue in the unfolding of an allegory. Yet another Unamunian factor perceptible avant la lettre in *Obra en metro* is the disquieting crisis of reason and the intellect. The author implores the aid of Lady Reason, who, in her office as a guide, should signal the way to sanity and salvation. The desperate tone of the lover's invocation is evident in speeches such as the following (Vv. 81-83; 2 *OC* 78):

> Socorredme pues vos, Razón, que soys guía
> y vía segura, regla sin yerro.
> Sin vos no he poder sobre quien me desvía.

This impassioned appeal finds little satisfaction: floundering in dejection from one defeat to another, Razón is ultimately helpless when it comes to availing a human being in coming to grips with destiny. Not surprisingly, in an aside imbued with feelings of resentment and disappointment, Moner's lover undercuts the dialogue with these embittered words (Vv. 290-295; 2 *OC* 86):

> ¿Qué me fatigo sin consolación
> a quyen no aprovecha contar amarguras?
> Do no está consejo ni ay electión
> presumir de ajudarse con la razón
> es querer hazer con seso locuras.

In sum, as we lean over what Unamuno calls «el brocal sin fondo de la conciencia humana»,[18] we experience the effect of «De profundis clamavi ad te…» (Ps. 130.1). The resounding cry may come from Moner's persona or from any other denizen of the *infierno de los enamorados*. We may hear, also, the protestations from the likes of Pleberio (act XXI in the *Tragicomedia de Calisto y Melibea*) or, for that matter, from any tragic hero in the company of a Hamlet as conceived by Shakespeare or a Segismundo as created by Calderón. All in all, Moner, in *Obra en metro* recaptures, if not the stage presence, the ambiance and mood of the tragic condition.

II. THE JOURNEY OF TRANSCENDENCE

THE POSSIBLE INFLUENCE OF THE *DEVOTIO MODERNA*

Symptomatic of the impulse of transcendence especially in Moner's *La noche* are numerous iconographic factors, such as the *scala* ('ladder' or 'stair'), the *casa* ('house'), the castle, in conjunction with a number of symbols, such as the eagle, the torch, the garb of the various personages. We need not deal with this extensive list in order to bring into focus the workings of Moner's creative mind. What we need, rather, is to concentrate on a series of terms —loaded words we may call them or, borrowing from Fernando de Rojas, «palabras preñadas».[19] Items like *pathoi*, *affectus*, *affectio*, *furias*, obviously related one to the other, some by etymology and all by the semiotic field they denote or connote, readily stand out because of the cultural ambiance they reflect and the role they play in Moner's intellectual and artistic background. The

18. The statement is taken from Unamuno's «autocrítica» which prefaces the text of his play *El otro*. (Qtd. in Cocozzella 1986: 475.)

19. In the «Prólogo» proper to *La Celestina* (see n. 10 below), Rojas (1995: 77) makes the following comment about a famous dictum by Heraclitus:

> Y como sea cierto que toda palabra del hombre sciente esté preñada, desta se puede dezir que de muy hinchada y llena quiere rebentar …

From this passage I borrow the terminology, which I adapt to my own purpose.

stellar words derive their signification and significance from an age-old tradition that harks back to the Stoics of Greek and Roman antiquity.[20]

When envisaged strictly in relation to Moner's accomplishments, the aforementioned tradition reached its high point with the advent the influential movement that, in the history of Western theology and religion, attained great renown under the name of *devotio moderna*. The *devotio* started in the twelfth century with the famous masters of St. Victor, Hugh and Richard, and gained considerable strength throughout the fourteenth century, mainly in Flanders, thanks to the unflagging zeal and longstanding dedication of figures like Geert Grote, Gerhard Zerbolt, Jean Mombaer.[21] Especially as far as Moner's career is concerned, it is well to bear in mind that this revolutionary approach to religious practice and spirituality gained access into the Iberian Peninsula through the efforts of two authors, outstanding in their own right, compelled by the spirit of reform and the love of God —namely, Antoni Canals, the Dominican friar from Valencia, and García Jiménez de Cisneros, abbot of Montserrat.[22] Canals and Jiménez de Cisneros, then, are instrumental in the spread of the «devotio» in two distinctive phases, at the end, respectively, of the fourteenth and fifteenth century.[23]

20. For the influence of the Stoic tradition on Moner, see Cocozzella (2006).

21. For a concise history of the movement in question, see Hauf (1990: 19-30), and Roig Gironella (1975: 4-29). For a list of the main representatives of the *devotio* in the fourteenth century, see Roig Gironella (1975: 4-5).

22. For a noteworthy definition of *devotio*, see the following, found in *Arca Noe Morali* by Hugh of St. of Victor: «devotio est fervor bonae voluntatis, quam mens cohibere non valens, certis manifestat indiciis» (*Patrologia Latina* 176, col. 651; qtd. in Roig Gironella 1975: 19). In his thorough review of an impressive variety of documents, Hauf acknowledges as possible exponents of that religious movement not only Antoni Canals and García Jiménez de Cisneros, the two commonly recognized *devoti*, but also other notable literary figures, such as Bernat Oliver, Francesc Eiximenis, Isabel de Villena, and Hernando de Talavera. Moreover, Hauf argues that some salient leading characteristics often attributed to the *devotio* —the «retorn a les essències del cristianisme primitiu» (1990: 50), for example, and the «evangelisme» or «cristocentrisme pràctic» (1990: 50)— may well be manifestations of an autochthonous tradition of long standing. Hauf remains noncommittal as to the all-important issue of the influence of the *devotio* on Catalan writers of the fifteenth century: «Si, *strictu sensu*, la influencia de la "Devotio Moderna" en la nostra literatura religiosa medieval ja no era gens certa, ara resulta molt menys segura» (1990: 51). Not surprisingly, Hauf's conclusion lays stress on the following point: «Convindria que, sense deixar de mirar, quan calgui, més enllà de les nostres fronteres, comencéssim a estudiar seriosament la nostra pròpia tradició espiritual» (1990: 51).

23. Roig Gironella (1975: 16) provides the chronological details, which it behoves us to review here:

> Sería, pues, Canals casi un co-iniciador de la «devotio moderna» partiendo de los victorinos, adelantándose así de un siglo al movimiento que García de Cisneros, cuando ya la «devotio moderna» estaba ampliamente difundida, trajo a Montserrat; pues hallándose entre

There can be little doubt that Moner, by the time (around 1491) in which he joined the Franciscan order in the monastery of Lleida, had experienced the radical conversion to the piety, religious orientation, reform-minded lifestyle championed by the likes of Canals, García Jiménez, and a host of others.[24] Among the data that could be adduced to exemplify Moner's indebtedness to these venerable figures, there is one item of particularly impressive consequences. It concerns the ambiguous use of *affectio* one of the *palabras preñadas* we have referred to already. Such a usage strikes the reader of a passage taken from *De spiritualibus ascensionibus*, a seminal book by none other than the proto-devotus Gerhard Zerbolt. The passage (Ch. 22; qtd. in Roig Gironella 1975: 13, n. 34) reads as follows:

> Quanto igitur descendis ad locum infra, tanto magis efficeris inquietus per concupiscentias, instabilis per varia desideria, impurus per immundas affectiones, et per mixtionem immundorum. Quanto vero supra ascendis per iugem meditationem, continuam affectionem, desiderium et spem et coelestium admixtionem, tanto magis eris quietus et stabilis.

Here Zerbolt proffers fundamental advice to those who would conform their spiritual lives to the principles and practices of *devotio moderna*. Interestingly enough, the advice hinges on the complex phenomenology attendant upon what is signified by *affectio*. The term is used ambiguously; and, it bears noting, the ambiguity is couched in a contrast clearly demarcated by spatial coordinates. Easily recognizable are the signs of descent («descendis ad locum infra») and ascent («supra ascendis»), while the *infra/supra* contraposition highlights the insight to be derived from Zerbolt's perspective. The disturbing confrontation with *cordis impuritas* and the consoling coming to terms with the depravity of human nature are concomitant functions of the aforementioned phenomenology. So, here we have outlined two contrary and, we may add, complementary trajectories of *affectio*: one pointing downward, the other, upward; one impelled by repulsion, the other by attraction; the first marked by sinful instinct, the other, by the longing for redemptive bliss. We may deduce that

1496 y 1498 cumpliendo en la capital de Francia una comisión real, conoció allí esta «devotio» y trajo libros de ella, hizo editar algunos en Montserrat y él por su parte intentó compendiarla en su *Ejercitatorio* de 1500. En cambio, la *Scala de contemplació* de Canals hace algo que es un intento parecido, pero entre 1398 y 1400.

24. For more information on Moner's residence in the monastic community at Lleida, see Cocozzella (2010: 142-146).

the dynamic of *affectio*, in accordance with Zerbolt's own explanation, is the primal impulse that can lead both ways: either to perdition or to salvation. Hence the ambiguous nature of that dynamic.

We need not belabor the issue in an effort to demonstrate that in Episode 1 of *La noche*, especially in the encounter with the passions personified, Moner echoes the very same motif of ascent and descent posited by the Flemish spiritual leader. Notably, Moner capitalizes, as does Zerbolt, upon the paradox inherent in the motif. Striking though they are, these similarities cannot be taken as proof positive that Zerbolt's *De spiritualibus ascensionibus* is one of Moner's direct sources. They do serve, all the same, as solid points of reference of unquestionable validity for purposes of comparison and contrast. A careful scrutiny of the pertinent points of reference reveals a significant contrast. For, even though, not unlike Zerbolt, Moner deals squarely with the paradoxical concurrence of inverted trajectories (descent/ascent), Moner accords to his dramatic presentation an orientation diametrically opposed to that found in Zerbolt's pertinent texts (especially the passage quoted above). In short, Zerbolt deals, as we have seen, with the overall effect of apparent descent (to a gloomy world much similar to that of the *infierno de los enamorados*) and actual ascent (to the level of salvific contemplation). Needless to say, the exact opposite is true of Moner's vision of the protagonist's journey in *La noche*.

What, we may ask, is the import of this divergence between Moner's plan of composition and that of his illustrious predecessor from Flanders? Naturally, the answer would be consistent with the exemplarity of Moner's *La noche* concerning the frustration of the protagonist's aspirations toward the Beatific Vision. So, while Zerbolt and cohorts point to the attainment of *Summum Bonum* by the prescription of the usual «three ways» (purgative, illuminative, unitive), Moner capitalizes on adapting to his own purpose the time-honored askesis of *devotio moderna*. In so doing, he manages to not only unfold his *psychomachia* —his struggle with the eleven passions— but also assert, as do many of his contemporaries, the Socratic imperative of «Nosce te ipsum» ('Know Thyself') within the ethical context provided by the Stoic tradition. The protagonist of *La noche* can honestly say that, thanks to the maturation he has experienced through the *psychomachia* and the invaluable instruction he has received from *Razón*, he has made considerable strides in the journey toward self-knowledge. This notwithstanding, the protagonist's rise to a high degre of «Nosce te ipsum» can only lead to a fall: ultimately, his success is rewarded with failure.

It is only natural to seek some explanation for this puzzling situation of counter-productive effort on the part of the protagonist in *La noche*. One explanation certainly worth advancing as a hypothesis is that Moner intuits in his persona (the protagonist in question) a psychological factor much similar to the hamartia, the tragic flaw, that is, that characterizes the hero of the standard classical tragedy of old. Of course, the author provides no specific definition for his persona's hamartia. Such a definition, nevertheless, is not hard to come by since it may be formulated in conformity with the ideological context concomitant with either of the cultural traditions that come to bear upon Moner's creativity —namely: the *devotio moderna* or the current of Stoicism (known, more specifically, as *senequismo*). Within the context of the *devotio*, the notion of the tragic flaw would stem, in all probability, from an attitude of presumptuousness: witness, for instance, the mind-set of the man or woman, who, oblivious of the need for divine grace, would rely exclusively on rational or intellectual means to arrive at the contemplation of God.

I offer the foregoing remarks as a side note of sorts, which I hope will prove to be complementary to Albert G. Hauf's insightful study of the *devotio moderna* and its possible influence in the domain of Catalan and in the Spanish realm in general (Hauf 1990: 19-55). It is fair to say that, by exploring the dynamics of ascent and descent and the concomitant notion of space in Moner's allegorical visions, the discussion expounded in the present essay attests to a new approach to the all-important issue of the influence of the *devotio* on Catalan writers of the fifteenth century. As Hauf's well-documented study indicates, that issue is far from resolved (1990: 51). Be that as it may, the scholarship on the religious and spiritual ambiance that informed the lives of those writers will be enriched, no doubt, by the evidence yielded by the exploration of leading motifs, such as the ascent and descent analyzed here.

THE BOETHIAN PROTREPTIC: THE IMPULSE OF TRANSCENDENCE

A positive dimension of the impulse of transcendence evident in Moner's production is that special exhortatory drive that critics identify with the label of «protreptic» (Walsh 1999: xxxi; Crabbe 1981: 238). The work in which the transcendent dimension of the protreptic clearly comes to the fore is none other than *L'ànima d'Oliver*. Of particular interest is the suggestive notion of what we have called «soulful place»

Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 9-34

—a notion that transpires from the theme and structure of *L'ànima*. It may be said that the distinguishing feature of this composition is the brand of ratiocination that Moner inherited, directly or indirectly, from Boethius's *De consolatione philosophiae*.[25] Accordingly, in *L'ànima* —aside from the aspects, such as the concrete setting and the magical or eerie ambiance, shared with other pieces— Moner adopts a topography, which may be called, in a broad sense, Boethian. Boethian, then, is a spatiality of an abstract nature, evidenced, primarily, in an airtight tripartite structure and in the ascending dynamic or movement, warranted by the protreptic and the authority of Oliver, who is not only a surrogate of Lady Philosophy but also an emissary from God.[26] The «local habitation» in *L'ànima* is the solid intellectual underpinning of a symmetrical design —that of a well-developed argument, consummately planned to privilege the love of God over the love of a creature, such as the *amada*. That very «habitation» in the abstract may be conceived as the ontological correlative of the figure of the ladder, that, as we read in bk. 1, ch. 1 of Boethius's masterpiece, is embroidered on Philosophia's garment. As is well known, also depicted on that garment, one at the

25. For an extensive discussion of Boethius's influence on *L'ànima d'Oliver* and kindred pieces by Moner, see Cocozzella (2000: 42-51).

26. Following is a summanry, which may help us appreciate the outstanding qualities of *L'ànima*:

> The first part (*Ob. cat.* 137-143) consists of an embryonic statement of the leitmotif. The author's persona broaches the introspective analysis by making reference to his psychological turmoil. Oliver offers his help in guiding the youth on the road to perfection. In the second part (*Ob. cat.* 143-153) the themes and their arrangement remain the same: what changes is the depth and breadth of their exposition. Resuming his psychological probing, the lover touches upon the preoccupations that fuel his anxieties: the inner conflict, the steadfast intention to keep under wraps whatever pertains to his relationship with the lady of his dreams, the pangs of unrequited love, the consuming flame of passion, the death wish, the lack of common sense, the sin of idolatry. In response, the Ghost, in order to clarify the youth's understanding, goes into an explanation of the three types of lovers and gives him some practical advice on how to extricate himself from the snares of morbid love. In a climactic speech, Oliver exalts the excellence of the love for the Supreme Good. The third section of *L'ànima* (*Ob. cat.* 153-165) deals with a crucial theme: the function of free will in the lover's condition. The author's persona complains that he feels bereft of this very important faculty. Oliver explains to him the effects of the passions over the will and points out the main causes of sinful love—namely, the lover's presumptuous reliance on the beloved's chaste resistance and the devil's intrigues. Then, deviating somewhat from the pattern of the previous sections, Oliver launches into the criticism of women. These derogatory remarks come as an anticlimactic counterbalance and stand in diametric contrast to the aforementioned praise of the love of God.

lower and one at the upper end of said ladder, are, respectively, the Greek letters *Π* and *Θ*. From this we may extrapolate that, implicit in Moner's abstract, intellective space, there is the Boethian contemplative impulse, which proceeds toward an ever higher level of being and awareness. It is, of course, the very impulse that Boethian scholars, while decoding the symbolism of the aforementioned letters, explicate in terms of the strenuous upward journey from the mundane realm of *praktikē* (πρακτική) to the lofty sphere of *theōrētikē* (θεωρητική). In the final analysis, Moner has transformed some crucial devices derived from Boethius into the locus of transition from the natural to the supernatural, from knowledge to wisdom, from domain of psyche to that of the soul —in short, from psychic space to soulful place.

There is —it bears noting— a substantial difference between the type of transcendence demonstrated in *L'ànima d'Oliver* and the one illustrated both in some key episodes of *La noche*. In the latter composition the author capitalizes on the imagery that underscores a frustrated attempt to attain the mystical union. The point to be made, then, is that, contrary to the exemplarity to be drawn from *La noche*, the protagonist of *L'ànima*, even while not achieving a positive outcome, the actual enjoyment of the *Summum Bonum*, certainly is heading in the right direction under the guidance of a mentor hailing from the other world. In the light of pertinent circumstances it is evident, also, that in the transcendence by virtue of the protreptic sponsored by that mentor —that is to say, Oliver in the epiphany of a ghost empowered to see *sub specie aeternitatis*— a way toward perfection is set into perspective as well as the road of piety implicit in that way. There is much to be said, in effect, about the method of piety Moner envisages far beyond the regions of psyche, mind, and soul, explored and charted in *L'ànima d'Oliver*.

Once again, Moner confronts us with a significant factor of spatiality. The author begins to map out the topography of the soul, specifically the area of a conversion in the religious sense of the term. What is at issue is the metaphysics of a radical transformation: a human life —the protagonist's own— perceived as a text, is sacralized by virtue of a supernatural power in an operation little short of sacramental.

Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 9-34

CONCLUSION

The works of Fra Francesc Moner, one of the masters of Catalan and Castilian letters that flourished in Barcelona in the second half of the fifteenth century, call attention to some important issues of spatiality. It is instructive to analyze those issues especially as they relate to Moner's ingenious use of allegory. Apropos of Moner's typical allegory exemplified in *La noche*, his longest composition, it is useful to draw a distinction between two semiotic fields, each identified by the respective term of «space» and «place». The contrast and correlation between the former and the latter may be construed as the differentiation between two stages in the phenomenology of love: the psychic and the spiritual, the natural and the supernatural, the human and the divine. What a study of *La noche* demonstrates is that the author, by meditating on the plight of his auctorial persona, is wont to delve into an ambiance of immanent suffering. Thus, he comes up with intriguing insights into not only a process of disintegration, which may be called the splitting or fragmenting of the self, but also a paradoxical dynamic of apparent rise and actual fall.

It is fair to say that Moner's meditation gravitates toward «psychic space» of the type evoked in the *infierno de los enamorados*, perceptively studied by Chandler Rathfon Post and other scholars. This does not mean, however, that Moner does not feel a strong attraction toward the «soulful place» —the «local habitation», that is, where the *Summum Bonum* is attained in the Communion with the Creator. Indeed, traces of the influence from such sources as the Stoics (especially Seneca), Boethius, and the champions of the *devotion moderna*, show that Moner was well instructed in the ways of rising far above the sinkhole of the *infierno de los enamorados*. The fact remains, all the same, that he did not feel ready to surrender himself to the lofty flight of the mystical experience. The tension, then, between the miseries of lovesickness and the ecstasy of the Beatific Vision fully dramatizes Moner's outstanding contribution to the literary developments that shaped the culture of his time and *circunstancia*.

Peter Cocozzella

WORKS CITED

Abbreviations

1 OC = Moner, F. (1991) *Poemas menores* in *Obras castellanas*, P. Cocozzella (ed.), Lewiston, NY, Edwin Mellen, vol. 1.

2 OC = Moner, F. (1991) *Poemas mayores* in *Obras castellanas*, P. Cocozzella (ed.), Lewiston, NY, Edwin Mellen, vol. 2.

Oc = Moner, F. (1970) *Obres catalanes*, P. Cocozzella (ed.), Els Nostres Clàssics 100, Barcelona, Barcino.

TMPW = Moner, F. (1966) «The Two Major Prose Works of Francisco de Moner: A Critical Edition and Translation», P. Cocozzella (ed.), Dissertation, Saint Louis University.

Primary Sources

Alegre, F. (1982) *Somni de Francesc Alegre recitant lo procés d'una qüestió enamorada* in A. Pacheco & A. Bover Font (eds.), *Novel·les amorores i morals*, Barcelona, Edicions 62 («Les Millors Obres de la Literatura Catalana», 73), pp. 121-138.

Cancionero general [de Hernando del Castillo] (2004), J. González Cuenca (ed.), Madrid, Castalia, 5 vol.

Carrós Pardo de la Casta, Francesc [*Consuelo de amor*], «Comiençan las obras de don Francés Pardo y esta primera es una en que finge que, passeándose por descansar de sus trabajos, halló gran número de personas de estado, en los gestos de las quales conosció alteración grande, que denotava en las entrañas ser cruelmente heridos. Desseoso de saber lo que no sabía, començóles de hablar en esta manera, y ellos le respondieron de la forma que aquí parescerá» («Cargado de pensamientos» [ID 6681]), *Cancionero general [de Hernando del Castillo]*, 3, pp. 271-280.

— (1982) «Regoneixença i moral consideració contra les persuasions, vicis i forces d'amor» in A. Pacheco & A. Bover Font (eds.), *Novel·les amorores i morals*, Barcelona, Edicions 62 («Les Millors Obres de la Literatura Catalana», 73), pp. 155-186.

Metge, B. (1959a) *Llibre de Fortuna y Prudència*, in M. de Riquer (ed. and trans.), *Obres de Bernat Medge*, Barcelona, Universidad de Barcelona, pp. 25-88.

— (1959b) *Lo somni*, in M. de Riquer (ed. and trans.), *Obres de Bernat Medge*, Barcelona, Universidad de Barcelona, pp. 165-373.
Moner, F. (1970) *Bendir de dones*, *Oc*, pp. 179-211.
— *Cobles de les tisores*, *Oc*, pp. 167-178.
— *L'ànima d'Oliver*, *Oc*, pp. 137-165.
— *La noche*, *TMPW*, pp. 67-203.
— *Obra en metro*, *2 Oc*, pp. 75-100.
Rocabertí, B. H. de (1916) *The Gloria d'Amor: A Catalan Vision-Poem of the 15th Century*, in H. C. Heaton (ed.), New York, Columbia University Press.
Rojas, F. de (1995) *La Celestina*, 9ª ed.,in D. S. Severin (ed.), Madrid, Cátedra («Letras Hispanas», 4).
Sánchez de Badajoz, Garci «Coplas del dicho Garci Sánchez a los galanes, fingiendo que los vido presos en la casa de Amor, a los vivos y a los pasados, con las canciones que hizieron. Llámase *Infierno de Amor*» («Caminando en las honduras» [ID 0662]), *Cancionero general [de Hernando del Castillo]*, 2, pp. 386-404.
Santillana, Marqués de [Iñigo López de Mendoza] (1975, 1980) *Poesías completas*, in M. Durán (ed.), Madrid, Castalia, 2 vol. («Clásicos Castalia», 64, 94).
— «Infierno de los enamorados» [ID 0028] in M. Durán (ed.), *Poesías completas*, Madrid, Castalia, 1, pp. 202-227.
Shakespeare, W. (1953) *A Midsummer Night's Dream* in T. M. Parrott, E. Hubler, R. Stockdale Telfer (eds.), *Twenty-Three Plays and the Sonnets*, revised edition, New York, Scribner's, pp. 131-161.
Via, F. de la (1997) *Obres*, in A. Pacheco (ed.), Barcelona, Quaderns Crema.

Secondary Sources

Araya Goubet, G. (1976) «The Evolution of Castro's Theories» in J. Rubia Barcia (ed.), *Américo Castro and the Meaning of Spanish Civilization*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, pp. 41-66.
Bachelard, G. (1994) *The Poetics of Space*, M. Jolas (trans.), Boston, Beacon.
Borel, J.-P. (1959) *Raison et vie chez Ortega y Gasset*, Neuchatel, Baconnière.
Burke, K. (1961) *The Rhetoric of Religion: Studies in Logology*, Boston, Beacon.
Cocozzella, P. (1970) «Introducció» in F. Moner, *Obres catalanes*, P. Cocozzella (ed.), Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», 100), pp. 7-97.

— (1986) «Salvador Espriu's Idea of a Theater: the *Sotjador* vs. the Demiurge», *Modern Drama*, 29, pp. 472-489.
— (1987) «Fray Francisco Moner's *Auto de Amores*: Toward a Reassessment of Spanish Para-Mystical Literature of the Fifteenth Century» in G. Massa (ed.), *La mistica spagnola: Spagna, America Latina. [Proceedings of the «X Conferencia Mediterránea» (Rome, July 2-4, 1987)]*, Oakdale, N.Y., Dowling College, pp. 47-71.
— (1991a) *1* «Introducción», in F. Moner, *Poemas menores*, vol. 1 of *Obras castellanas*, in P. Cocozzella (ed.), Lewiston, N. Y., Edwin Mellen («Hispanic Literature» 3), pp. 1-163.
— (1991b) *2* «Introducción», in F. Moner, *Poemas mayores*, vol. 2 of *Obras castellanas*, in P. Cocozzella (ed.), Lewiston, N. Y., Edwin Mellen («Hispanic Literature» 2), pp. 1-71.
— ed. (2000) *Mediaevalia* 22 [*Mediaeval and Early-Renaissance Literature in Catalan*], State University of New York at Binghamton, The Center for Medieval and Early Renaissance Studies.
— (2006) «A Strain of *Senequismo* in Late-Medieval Literature of the Catalan Domain: the Case of Fra Francesc Moner (1463-1492)», *Catalan Review*, 20, pp. 229-261.
— (2010) *Fra Francesc Moner's Bilingual Poetics of Love and Reason: The «Wisdom Text» by a Catalan Writer of the Early Renaissance*, Currents in Comparative Romance Languages and Literatures, 173, New York, Peter Lang.
Collins, J. (1952) *The Existentialists: A Critical Study*, Chicago, Gateway-Regnery.
Cortijo Ocaña, A. (1997) «The Complications of the Narrative Techniques in 15th Century Prose Literature on Love: the *Somni de Francesc Alegre recitant lo procés d'una qüestió enamorada*», *Catalan Review*, 11.1-2, pp. 49-64.
Crabbe, A. (1981) «Literary Design in the *De Consolatione Philosophiae*», in M. Gibson (ed.), *Boethius: His Life, Thought and Influence*, Oxford, Blackwell, pp. 237-274.
Díez Taboada, J. M. (1964) «Vivencia y género literario en Espronceda y Bécquer», in J. M. Díez Taboada (ed.), *Homenajes: Estudios de Filología Española*, Madrid, Romarga, vol. 1.
Gallagher, P. (1968) *The Life and Works of Garci Sánchez de Badajoz*, London, Tamesis.
Hauf, A. G. (1990) *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena: Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
Ilie, P. (1967) *Unamuno: An Existential View of Self and Society*, Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press.

Navarro, T. (1966) *Métrica española: reseña histórica y descriptiva*, New York, Las Americas.

Nichols, S. G. (1992) «Ekphrasis, Iconoclasm, and Desire» in K. Brownlee and S. Huot (eds.), *Rethinking the* Romance of the Rose: *Text, Image, Reception*, Philadelphia, University of Pennsylvania Pres, pp. 133-166.

Pacheco, A. (1997) «Introducció» in F. de la Via, *Obres*, A. Pacheco (ed.), Barcelona, Quaderns Crema, pp. 13-156.

Post, C. R. (1915) *Mediaeval Spanish Allegory*, Cambridge Harvard University Press.

Recio, R. C. (1996) «Petrarca en la Península Ibérica», *Poetria Nova*, 4, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares, Madrid.

— (2000) «Intertextuality in Carroç Pardo de la Casta», in P. Cocozella (ed.), *Mediaevalia* 22 [*Mediaeval and Early-Renaissance Literature in Catalan*], Binghamton, State University of New York at Binghamton, The Center for Medieval and Early Renaissance Studies, pp. 157-181.

Riquer, M. de (1964) *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel, 3 vol.

— (1959) «Prólogo», *Obres de Bernat Metge*, M. de Riquer (ed. and trans.), Barcelona, Universidad de Barcelona / Facultad de Filosofía y Letras, pp. *5-*253.

Roig Gironella, J. (1975) «Introducción» in A. Canals, *Scala de contemplació*, Barcelona, Balmes, pp. 1-53.

Stilgoe, John R. (1994) [«Foreword to the 1994 Edition»] in G. Bachelard, *The Poetics of Space*, M. Jolas (trans.), Boston, Beacon, pp. vi-x.

Walsh, P. G. (1999) «Introduction» in S. Boethius, *The Consolation of Philosophy*, P. G. Walsh (trans. and ed.), Oxford, Clarendon, pp. xiii-lvii.

ENRIC GALLÉN

JEAN COCTEAU A L'ESCENA CATALANA (1917-1966)*

A Jordi Castellanos i Vicent Simbor, tot recordant un dia
gloriós de nostra història, el 28 de maig de 2011,
quan el Barça va guanyar la quarta Copa d' Europa

PRESENTACIÓ

L'obra teatral de Jean Cocteau funciona com un autèntic baròmetre de la seva trajectòria literària i artística en clara correspondència amb la del teatre europeu de la primera meitat del segle XX. Les propostes teatrals, que van tenir la seva singular acollida en terres catalanes davant d'auditoris socialment diferenciats, cal emmarcar-les en diferents contextos de la nostra història política i cultural.

En primer lloc, el nom de Cocteau es troba relacionat amb determinades manifestacions teatrals i musicals de l'avantguarda d'entreguerres; un estatus que va ser gradualment modificat en la segona postguerra, atès el canvi de rumb que es va produir en el conjunt de la seva carrera literària i artística, inclosa la cinematogràfica. Efectivament, el nom de Jean Cocteau en el món de l'espectacle va estar vinculat dos cops amb la visita a Barcelona dels ballets russos de Serge Diaghilev (Hess 2000: 222-227; Acker 2000: 241-242). El primer, arran d'estrenar en el Gran Teatre del Liceu de

(*) La publicació d'aquest treball s'ha fet en el marc del projecte de recerca FFI2008-03522 del Ministerio de Ciencia e Innovación.

Parade (1917), un ballet (Martin 1978) que partia d'una idea argumental de Cocteau,[1] i es va convertir en espectacle mitjançant les aportacions de Picasso (Corbella 1997), encarregat del teló, els decorats i el vestuari; l'escenògraf Léonide Massine i el músic Eric Satie (Volta 2000). Vuit anys més tard, els ballets russos van retornar al Gran Teatre del Liceu amb *Le train bleu* (1925), un altre ballet ideat per Cocteau amb música de Darius Milhaud. En un altre ordre, Cocteau va escriure el llibret de l'òpera-oratori, *Oedipus-Rex* (1927), que també es va oferir en el Gran Teatre del Liceu el 1933.

En segon lloc, Cocteau va ser un dels màxims exponents del tractament actualitzat dels mites de l'antiguitat clàssica en el teatre; una aproximació renovada amb títols com *Antigone* (1922), o *Orphée* (1926), un text que es va estrenar a Sitges, dirigit per Artur Carbonell, un jove pintor i director escènic, el 1930, el mateix any en què també va donar a conèixer *La voix humaine,* un monòleg de caràcter introspectiu. En tercer lloc, en ple context de la segona postguerra europea, Cocteau va estrenar a Barcelona tres textos que no guarden una relació directa amb l'experiència avantguardista o la modernització de la mitologia clàssica de preguerra: *Les parents terribles* (1938) i *Le bel indifférent* (1940), que van ser oferts en sengles sessions del Teatro de Cámara de Barcelona (1954 i 1952, respectivament), i *L'aigle à deux têtes* (1946), que la companyia Lope de Vega va representar el 1949, a més de la reposició de *La voix humaine* en una nova sessió del Teatro de Cámara (1951), i una altra amb el Teatre de Cambra del Centre de Lectura de Reus (1956). O una representació d'*El fantasma de Marsella* a càrrec de l'Agrupació de Teatre Experimental, que dirigia Ricard Salvat, el 1955. En els anys seixanta, una companyia professional va reposar *Les parents terribles* (1962); Berta Singerman va oferir una funció de *La voix humaine* (1963), i es van organitzar algunes funcions escadusseres a càrrec de grups amateurs o independents com l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual que va representar *El fantasma de Marsella* i *La farsa del castillo* (1960), o el Pequeño Teatro, que va donar a conèixer *La máquina de escribir* (1966).

1. Segons Brunel (1997): «El decorat representa unes cases de París un diumenge. Teatre de fira. Tres números de *music-hall* —un prestidigitador xinès, dos acròbates i una noia americana— fan de *Parade,* d'*aparador*, d'espectacle que es desenvolupa dins el teatre. Tres mànagers organitzen el reclam. Comenten entre ells, amb un llenguatge terrible, que la gent confon la *parade* amb l'espectacle. Intenten amb poca gràcia que la gent se n'adoni de l'error i entri en el teatre, però el públic no es deixa convèncer. Després del número final, esforç suprem dels mànagers. El prestidigitador xinès, els acròbates i la noia surten del teatre buit. En veure el fracàs dels mànagers, intenten mostrar per última vegada la bondat i la gràcia de les seves habilitats, però ja és massa tard».

COCTEAU I L'AVANTGUARDA. COL·LABORACIÓ AMB ELS BALLETS RUSSOS

En tant que autor de la idea argumental (Cocteau 2003a: 9-23), *Parade* forma part del que Cocteau va anomenar «théâtre de poche», que comprèn també textos com *Le boeuf sur le toit* (1920) o *Le bel indifférent,* més amunt esmentat. Es tracta d'un «théâtre mineur et, en quelque sorte, simple prétexte à faire briller une étoile sous un des ses angles les moins connus». Un tipus de teatre pretextual «d'un style laché, vite écrites pour telle ou telle artiste que désirait emporter dans son sac à main un numéro facile à exécuter sur les planches, l'argument d'un ballet ou d'un mime dont l'écriture véritable n'était qu'une écriture virtuelle et dont il faudrait oublier la choréographie» (Cocteau 2003b: 7). A *Parade,* Cocteau va elaborar un argument per a un ballet en estreta complicitat amb Picasso, Massine i Satie. El ballet, que va ser dirigit per Diaghilev i es va estrenar al Théâtre du Chatelet de París (18 de maig de 1917) i posteriorment a Milà, va promoure un gran escàndol en les dues ciutats (Urkiola 1993). A Barcelona es va representar el 10 de novembre de 1917, en la segona visita dels ballets russos. El caràcter avantguardista de *Parade* es va identificar amb el cubisme i més concretament amb Picasso, que aleshores residia a Barcelona. Els punts de referència de l'espectacle van ser per ordre: Picasso, Massine, Satie i Cocteau, de qui el crític d'*El Día Gráfico* va postil·lar: «El tema de Juan Cocteau se prestaba a sacar mucho más partido» (Bertran 1917). Cocteau va acceptar les esmenes de Picasso a la seva idea argumental inicial (Volta 2000: 36) i la supressió absoluta de la paraula; d'aquí el comentari irònic següent: «El diálogo de los 'mánagers' fue un éxito para la mayoría del público que no sabe el sistema Mors [*sic*]» (Bertran 1917). Amb el teatre ple de gom a gom, es van produir mostres d'acceptació i reconeixement de la proposta escènica d'un grup de joves situats en el «paradís»: «Para que hubiera [escándalo] algunos jóvenes de melenas, pipa y sombrero ancho que habían tomado en el quinto piso posiciones estratégicas, aplaudieron furiosamente dando gritos extraños —acaso futuristas— pero el público, después de protestar con algunos siseos, dejó que gritaran hasta cansarse. Se cansaron pronto. Por fortuna, además de *Parade*, diéronse anoche dos bailes admirables, *El pájaro de fuego* y *Cleopatra*, que sirvieron a la compañía Diaghilev de rehabilitación después de haber caído en una extravagancia que de ningún modo puede desear el público ver repetida. Nos viene sin cuidado que en el extranjero se diviertan con semejantes majaderías. Aquí también en esto somos neutrales» (Fausto

1917). En termes semblants es va expressar el crític de *Diario del Comercio*: «Una parte del público de las alturas mostró sus plácemes por modo fervoroso, suscitando repetidas llamadas a escena, no faltando por ello protestas y discusiones apasionadas» (V. 1917).

En general, les crítiques van ser molt dures amb el ballet, tot vinculant-lo amb el cubisme, com és desprèn de la lectura d'una significativa representació ideològica de la premsa (Anònim 1917b; Salvatore 1917; Tirso 1917). Els pals els van rebre especialment Picasso i Satie. El muntatge va ser titllat de «broma» (Tirso 1917*);* «broma, pura broma» (Zanni 1917), «humorada» («Picasso, que tiene verdadero talento, mucha pupila, se reirá de los públicos que tomen en serio su *Parade*. El público del Liceo —que conste— se rió con Picasso. Y de Picasso» (Bertran 1917)., i «disparate» (R. 1917). *Parade* va originar també consideracions com ara: «la discutida obra mímica de Massine y Picasso, que más que *Parade* podría llamarse *Boutade*» (F. 1917), o aquesta altra: «Si *Parade* está hecho en serio, hay que tomarlo a risa; si, por el contrario, es broma, a tal extremo llevada, pues es broma de mal gusto, sería cosa de pedir a Francia la extradición del autor español» (Fausto 1917).

Les crítiques més ponderades sobre *Parade* van venir de *La Veu de Catalunya* (12 de novembre de 1917) i especialment de *La Publicidad* (Cubismo 1917), que va fer un important desplegament amb fotografies de l'espectacle que ocupaven mitja pàgina, amb l'opinió de tres crítics: P. que es va encarregar de l'obra; D. F., de la reacció del públic, i Joan Sacs que va atendre a l'estricta posada en escena. Per damunt de tot, *Parade* era un afer artístic imputable a Picasso; del dramaturg francès, s'esmentava «el sencillísimo tema ideado por Jean Cocteau», i que la «creació» d'un personatge, «el más importante: la niña americana que también resalta por el contraste», fos degut a Cocteau «que también es un refinado efectista». La valoració final de *Parade* de Sacs era inequívoca: «En conjunto, con todo y sus muchos detalles acertados, queda algo carnavalesco, pero, ¡oh, dolor! carnavalesco de suburbio y también algo inerte, como ampliación de un gran dibujo, sin acción y sin drama, a pesar de las gesticulaciones desafinadas de todos los danzantes». Tanmateix la reacció final del públic de Barcelona no va ser tan agressiva i contrària com la de París o Milà, perquè com deia el crític d'*El Diluvio*: «se tomó la cosa a guasa que si llega a tomarla en sentido serio, seguramente a estas horas no habría una butaca entera en el Liceo, pues sus pedazos estarían en el escenario» (Alard 1917).

El 3 de maig de 1925, en una altra estada dels ballets a Barcelona, van presentar una opereta dansada, *Le train bleu* (Cocteau 2003a: 55-61), basada en una altra idea

argumental de Cocteau amb música de Darius Milhaud, un compositor del grup dels Sis, i la col·laboració de Picasso; l'obra s'havia estrenat un any abans a París (20 de juny de 1924). El conjunt de la crítica (LL. 1925) va destacar que *Le train bleu* no tenia res a veure amb *Parade:*

> No es tracta, en veritat, de cap obra de la valor de *Petruchka*, de *Daphnis et Chloe* o del *Sacré du Printemps*. En escriure el seu, diguem-ne llibret, Jean Cocteau decidí, sens dubte, no fadigar-se, no encaparrar-se massa. I la seva obra no fadiga ni encaparra tampoc als qui l'escolten o la «contemplen». Es tracta, en definitiva, d'episodis deslligats, propis de qualsevol platja durant l'estiu. Hom veu aparèixer banyistes i més banyistes abillats (si així podem expressar-nos amb vestits de bany). I els «gigolós» i les «poules» juguen. Apareix també una jugadora de «tennis» i un jugador de» golf» que fuma amb pipa. La pipa no és, doncs, ni aspira a semblar- creiem- transcendental!

Aquest cop el caràcter «lleuger» de la producció[2] va afectar també la música que: «tampoc encaparra. Però ens persegueix, s'aferra al nostre magí, talment com els temets de les millors i més significatives sarsueles! Nijinski ha inaugurat per a *Le train bleu* bells i originals conjunts coreogràfics». Breu: *Le train bleu* no lligava amb l'agosarament transgressor de *Parade,* el record del qual encara era viu en la memòria de la crítica, com anotava Josep M. de Sagarra (1925), en distingir *Le train bleu* de l'*avantguardisme escandalós* de *Parade.* Es tractava, d'«un ballet de temes esportius actuals», el qual, sense cap mena de necessitat de «deformar ni caragolar res», esdevenia tanmateix una obra de «modernitat de la més última hora». Al seu torn, per al crític d'*El Noticiero Universal* (Romea 1925):

> La parte coreográfica es muy animada y ofrece constante atractivo. La música, en cambio, no es del mismo valor. Darius Milhaud, el reputado músico francés, no se ha mostrado en esta obra a la altura de su prestigio. Al principio la partitura contiene algún fragmento de danza de distinguida factura, pero bien pronto abandona el compositor este buen camino para entrar en el terreno de la vulgaridad más considerable por no decir en la chabacanería. De todos modos como el baile en su parte escénica es bonito y muy animado gustó y realmente distrae.

2. Amb motiu d'un homenatge al F. C. Barcelona, que s'havia proclamat campió de Catalunya i d'Espanya (M. 1925), el 13 de maig es va tornar a representar amb *El llac dels cignes* (Anònim 1925a) amb l'assistència de l'equip i el consell directiu del club (Anònim 1925b).

ACTUALITZACIÓ DELS MITES CLÀSSICS

Orphée

Al cap de dos anys de la mort de l'escriptor Raymond Radiguet i tres després de donar a conèixer una versió contreta del mite d'*Antigone* (1922), Cocteau es va aproximar al catolicisme de la mà de Jacques Maritain (*Lettre à Jacques Maritain. Réponse à Jacques Maritain*). La relació entre els dos, però, es va trencar en publicar-se *Le rappel à l'ordre* (1926), on Cocteau demanava revisar els clàssics en clau contemporània, com va tornar a fer aquell mateix any amb *Orphée*,[3] estrenat per la companyia de Georges i Ludmille Pitoëff al Théâtre des Arts de París (6 de juny). Cocteau va realitzar la seva aposta escènica en un context cultural europeu, falcat per la influència de la psicoanàlisi i l'àmplia difusió del teatre de Pirandello —el dels *Sis personatges* i *Enric IV*— amb la reflexió inherent sobre l'esquinçament de la personalitat humana. Va ser, precisament, a finals dels anys vint, quan la personalitat i l'obra de Cocteau van començar a quallar més en els ambients intel·lectuals i artístics catalans, tant entre els que eren producte de la derivació noucentista —*La Revista* o *La Nostra Revista*—, com entre els que es movien prop dels grups avantguardistes de *La Mirada,* de Sabadell, i *L'Amic de les Arts*, de Sitges. Pel que fa al teatre, *Orphée* va ser el punt de referència. Poc temps després d'estrenar-se a París, Josep Francesc Ràfols, defensor d'una línia de pensament i d'actuació catòlica representada per Jacques Maritain, Henri Ghéon i G. K. Chesterton, va enviar una carta a Sebastià Gasch (7 de agosto de 1926), un membre de *L'Amic de les Arts,* en què exposava: «Puc dir-li que es gestiona la representació de l'*Orfeu* de Jean Cocteau a Barcelona, que potser també treballi a Catalunya (el curs vinent) la companyia que dirigeix Henri Ghéon i que jo dibuixo un grup de sis figures amb una il·lusió immensa» (Barenys 2002: 60). La representació, a què fa referencia, no es va dur a terme, però, l'obra va cridar l'atenció del grup de Sabadell, concretament va ser Pere Quart, pseudònim de Joan Oliver, qui va publicar un article al *Diari de Sabadell,* on valorava *Orphée* com una victòria sobre el mateix Cocteau i el seu temps, tot remarcant que «l'obra i la seva intenció són indirectament una canonada contra els psicologismes i els immoralismes i —diríem els "problemismes"—, aquests monstres que descriuen el fèrtil latifundisme de la literatura francesa actual» (Quart 1927).

3. Sobre l'actualització del mite a càrrec de Cocteau, vegeu Schifano (2002).

Al cap d'un any, Josep Millàs-Raurell (1928: 26.) va dictar una conferència, *Temes teatrals,* al Cercle Artístic de Sant Lluc, i va assenyalar:

> Ara mateix ens trobem a França —és clar que fa temps que existeix, però ara ha pres nova actualitat per la publicació de les obres— amb una activitat nova basada en peces clàssiques. L'inquiet Jean Cocteau ha pres uns quants arguments: Orfeu, Antígona, Èdip i Romeu i Julieta, i els ha rejovenit, ha fet, diu, amb aquestes obres- el mateix que han fet a Londres amb la Batalla d'Ucello. Li han tret la pàtina per uns procediments que no exigeixen l' ús del cloroform, i l'obra ha eixit del seu somni, fresca com una rosa, igual com el dia que Ucello la va pintar. La pàtina que pot millorar a la llarga les coses mediocres, no afegeix res a les obres mestres. Cocteau ha volgut tornar a aquestes obres la força i la vivacitat que tenien en l' època que havien estat escrites i ho ha fet posant-les al ritme de la nostra època.

Orphée anava més enllà de les primeres propostes de contracció que van significar *Antigone* o *Romée et Juliette*, en el sentit que, tot partint d'un mite clàssic, Cocteau va redactar una obra contemporània i intemporal alhora, que prenia el somni com a font d'inspiració. A Catalunya, el text, traduït per Maria Carratalà, es va representar al Teatre Prado de Sitges (1 de setembre de 1930), en una sessió única a càrrec del grup amateur que dirigia Artur Carbonell, un artista vinculat al grup de *L'Amic de les Arts.* La representació va ser emparentada tant amb les festes modernistes, quan es va estrenar *La Intrusa* (1893), de Maurice Maeterlinck, traduïda per Pompeu Fabra, com amb les activitats del grup de *L'Amic de les Arts.* A través de la premsa local es va «anunciar» una «tempesta», que es va desencadenar només aixecar-se el teló, segons el report que Ramon Planes, col·laborador i partícip de la proposta, va fer (Planes 1932: 14) a la revista *Teatre Català,* dos anys després*:*

> Amb tota solemnitat, Rossinyol [*sic*] entrà a Sitges les dues teles del Greco que hi ha al «Cau-Ferrat». Amb tota violència, Carbonell hi representà el mite d'«Orfeu», en la visió de l'autor de *Les enfants terribles.* Tot Sitges anà a rebre amb palmes les obres del pintor de Creta, la multitud seduïda per la bonhomia del fundador del «Cau». Un nodrit escamot de bacants modernes esbroncà joiosament la testa mutilada d' Orfeu, irritats per l'audàcia rosada de Cocteau.
>
> * * *
>
> La nit d'*Orfeu* fou memorable. De molts dies abans ja s'anunciava la tempesta que es va desfermar el primer de setembre de 1930. Els protestataris —la major part d'ells, és clar, no coneixien l'obra ni l'autor ni altres coses— ja s'armaven per la batalla. Els fidels s'aprestaven a la defensa. Abans de començar planava damunt la sala un silenci eixordador. Els actors, a dins, eren presa del major nerviosisme. El director ordena que tirin teló amunt i apareix damunt d'escena el famós cavall que dialoga amb el protagonista. Abans d'obrir la boca Orfeu li cau a

> sobre una allau de xiulets, crits, improperis. L'actor, però, no s'immuta i engega. Les bacants també volen sentir el què diu i paren la gresca. Però el cavall li revela els mots misteriosos: M. E. R., etc. Ai, pobre Orfeu! Ara descobrim la finor de les bacants que se't mengen a xiulets. Com més crits més s'enardien els actors i els fidels, el cor palpitant i l'orella atenta, sentíem, per damunt la pudor dels xiulets, els planys d' Eurídice i l'angoixa d'Orfeu, i vèiem la Mort com entrava i sortia pels miralls, i l'aparició del diví vidrier, i de la realitat legalista.

Vint-i-sis anys després, el mateix Artur Carbonell (1956), que també havia intervengut en la representació en un paper secundari, assenyalava en una conferència a l'Institut del Teatre (20 de desembre):

> La preparación era minuciosa. En París tuvo que intervenir la policia. ¿Teníamos que ser menos nosotros? Un artículo aparecido en el periódico de Sitges firmado por el novelista Ramón Planas en el que se atacaba el repertorio teatral al uso, amanerado y chato, fue la chispa que encendió la hoguera. La obra estaba ensayada a conciencia siguiendo al pie de la letra las instrucciones dadas por el autor. El decorado pintado por nosotros mismos era fiel complemento de la obra. [...] Serenamente pues dí instrucciones severísimas a los actores en previsión de incidentes durante la representación. En el programa, en una nota, rogaba al público que se abstuviera de hacer manifestación alguna mientras durase la representación, ni favorable ni adversa, pero que una vez bajado el telón se manifestase claramente en pro y en contra. El telón se levantó en plena borrasca, los actores fieles a la consigna que les había dado permanecieron inmóviles y mudos. Resistirían así hasta la madrugada, si era preciso. ¡Ya se cansarán!, decía yo. [...] Era mi primera batalla. Teníamos una convicción, y los «putrefactos» como los llamaba Dalí, no podrían evitar nuestro avance. La voz pálida de Mª Dolores Bertrán, como dijo el poeta, se dejó oir, Orfeo habló, se hizo un profundo silencio, las fieras se habían amansado. Un mutis, ovacionado por los adictos, rompiendo mi ruego de no manifestarse, produjo un nuevo y peligroso ataque. El público ya nos seguía, estaba con nosotros: la aparición de la Muerte atravesando el espejo, la muerte de Eurídice, la escena de Heurtebise suspendido en el aire ante la vidriera, la cabeza de Orfeo víctima de las bacantes, presentada como una escena de crimen del museo Grévin de París, y el final, simple, claro, luminoso. La oración de Orfeo en la misa rodeado de Eurídice y Heurtebise en una paz sobrenatural... Cuando bajó el telón el público puesto en pié, se manifestó, tal como yo pedía en el programa, claramente, tan claramente en pro que la ovación era interminable. El enemigo había desaparecido del teatro. Mi teatro de vanguardia acababa de ganar la primera posición.

Les reaccions sobre el muntatge en la premsa sitgetana van aparèixer abans i després de l'estrena (Artigas 1999: 33-37). A *La Gaseta de Sitges* (núm. 61), Ramon Planes va comparar l'estrena d'*Orfeu* a Sitges amb la d'*Hernani,* de Victor Hugo, el 1835, i va remarcar:

> L'anunci de la representació de l' *Orfeu* de Cocteau, que demà es donarà al Prado, ha donat lloc, ja molt abans de l'estrena de la traducció catalana, a discussions apassionades, i

> uns quants xicots, pel demés excel·lents amics, no s'han amagat d'anunciar el seu propòsit d'intervenir, de forma violenta, en la representació. [...] Això recomanem als nostres feixistes teatrals: que escoltin atentament mentre duri la representació, i, a l'acabar, que manifestin lliurament el seu parer.

Al seu torn, a *La Punta* (7 de setembre de 1930) es van oferir dues aproximacions sobre *Orfeu.* Mentre que un col·laborador de la revista, si bé va lloar la feina dels intèrprets i el director - escenògraf, s'avergonyia que Sitges fos elogiat com el primer poble europeu on es representava una obra avantguardista, que ell qualificava de *fastigosa, poca-soltada, imbecil·litat* (Artigas 1999: 37), entre altres floretes; l'altra crítica en remarcava justament el caràcter avantguardista en la seva expressió plàstica i escènica, recordava que a París s'havia produït la mateixa reacció i erròniament assenyalava que l'obra s'estrenava per primer cop a l'Estat Espanyol.[4] I afegia (Artigas 1999: 36):

> No disposem d'espai per parlar de l'obra, però entenem que pertany a un gènere de caire quasi incomprensible per als qui no siguin degudament instruïts en l'escola avantguardista, i creiem que trigarà molt a aclimatar-se entre el gres [*sic*] públic.

Una altra veu, la de Salvador Marsal, va assenyalar a «Divagacions» (*La Gaseta de Sitges,* núm. 62) quin era l'autèntic rerefons de les manifestacions avantguardistes, la preparació i formació intel·lectuals del públic (Artigas 1999: 37):

> És evident que a part de la seva teatralitat —gaudi purament visual en aquest cas— l'obra de Cocteau conté molts altres valors que esdevenen difícilment assimilables sense una certa cultura, una certa preparació, una certa documentació a priori i una predisposició favorable a l'eclosió del subjectivisme de l'artista. *Orfeu* es converteix, doncs, per copsar-lo en tota la seva integritat, en una obra de minories...

A *Mirador,* una plataforma representativa de la premsa barcelonina especialitzada, Joan Sacs també se'n va fer ressò de la representació d'*Orfeu*, tot destacant el caràcter d'una obra que: «ja es pot suposar, és d'un gran avantguardisme: personatges mitològics amb suèter, escenes desconcertants, frases explosives, conceptes desorbitats, situacions originalíssimes, ambient de tragèdia, de vodevil, de somni, de poema fantàstic...» (S. 1930). Tal i com referien Planes i Carbonell més amunt, Sacs abonava l'expectació

4. Cipriano Rivas Cherif va dirigir amb una escenografía de Salvador Bartolozzi a la Sala Caracol de Madrid (19 de desembre de 1928) un muntatge d'*Orfeo*, segons versió de Corpus Barga. La traducció s'havia publicat a la *Revista de Occidente* el 1927, on tres anys més tard va aparèixer també *La voz humana* (Muñoz & Alonso López 2003: 51).

creada davant d'un: «públic nombrosíssim i selecte [format per] dues seleccions que es portaren a l'altura de les circumstàncies, és a dir heroicament». Assenyalava també l'alt nivell d'una interpretació: «tan magistral com sorprenent tractant-se d'aficionats. Demostraren un aplom, una seguretat i un tan enlairat concepte del que representaven, mentre les seleccions que formaven el públic reaccionaven cada una pel seu cantó, que molt de gust els felicitem des d'aquestes pàgines». I concloïa:

> En tots els mutis foren ovacionats els artistes, l'autor i la distingida traductora, senyoreta Carratalà, i al mateix temps foren intensament xiulats per uns quants que formaven una de les seleccions de què ja hem parlat i que volgué 'definir-se' de totes les maneres.

Un altre comentari va ser el del jove Martí-Alexandre de Riquer a la revista *Juventus,* tot presentant Cocteau com «un dels escriptors avantguardistes més notables»; el qual, «amb Stravinski i Picasso, formen el grup del qui podríem anomenar reformadors de l'estètica». Riquer centrava especialment la valoració de Cocteau en relació amb *Orphée* i *Le pauvre matelot*, alhora que esmentava «altres obres molt notables, traduccions de l'*Antígona*, de Sòfocles, i del *Romeu i Julieta,* de Shakespeare, i autor del llibret de l'*Oedipus-Rex*, d'Stravisnki». Per a Riquer, Cocteau «colpeix per una tècnica teatral perfecta, interessant argument i estil impecable», i pel fet que «l'humorisme li esclata per l'entremig de les coses serioses». Concloïa el comentari tot afirmant: «És llàstima que sigui tan poc conegut a Catalunya» (Riquer 1931). Com es pot apreciar, el re/coneixement de l'obra i la personalitat de Jean Cocteau quedava circumscrit inevitablement a uns nuclis intel·lectuals molt determinats, selectes. Abans d'acabar l'any, Carbonell va oferir en una sessió privada el monòleg *La veu humana*, una peça que assenyala el punt d'inflexió en la trajectòria dramàtica futura de Cocteau, representada en els anys trenta per dos textos tan contrastats com són *La machine infernale* (1934) i *Les parents terribles* (1938).

Oedipus-Rex

En un altre ordre, i en relació amb el mite d'Èdip, Cocteau va enllestir una adaptació lliure de l'obra de Sòfocles, paral·lelament a la redacció del llibret (que va ser traduït al llatí per Jean Daniélou) de l'òpera-oratori, *Oedipus-Rex* (1928), que va realitzar amb el compositor Igor Stravinsky. De fet, l'esmentada adaptació constitueix

el tema del quart acte de *La machine infernale,* que la companyia de Louis Jouvet va estrenar al Théâtre des Champs Elysées de París (1934) (Junyent 1934). Abans de la guerra civil, Cocteau cloïa la seva presència teatral barcelonina, de la mateixa manera que l'havia iniciat amb una obra de ressons avantguardistes, que completava la funció programada amb *La fira de Sorochintzk,* una òpera còmica de Mussorgsky, ja coneguda del públic del Gran Teatre del Liceu.[5] Probablement pel fet que Cocteau i Stravinski ja gaudien d'un alt reconeixement artístic en determinats medis intel·lectuals de la Catalunya de l'època (Cocteau 1933), la crítica d'espectacles va donar un tractament especial a la proposta, de manera molt semblant al que es va esdevenir amb *Parade,* basat en el caràcter eminentment musical d'*Oedipus-Rex.* Estrenada el 23 de desembre de 1933, l'òpera-oratori es va oferir en clau de concert simfònic sense cap mena de concessió teatral, un cop suprimida la intervenció del personatge del Pròleg, que havia concebut Cocteau (Moragas 1933b):

> Lamentable equivocación ha sido suprimir en *Oedipus-Rex* la aguda interpretación del aclaratorio «Recitador». Stravinsky y Cocteau saben de sobras el porque lo introdujeron en esta ópera-oratorio. La finalidad era deshumanizar y objetivar la música. Apareciendo el «Recitador» en la escena se lograba apartar al pancesco liceista del confusionismo. Que a algunos condujo a subrayar la incomprensión con el absurdo siseo. Por fortuna amparada en poderosas razones de civilidad y cultura, la joven guardia stravinskyana salió en defensa con sus aplausos.

Com en el cas de *Parade,* es va témer la reacció del públic davant del «modernismo del compositor ruso» (Alard 1933) i el «revolucionario Stravisnky» (Romea 1933), en el marc d'una programació operística que pels volts de Nadal va oferir títols convencionals com *Madame Butterfly,* de Puccini, o *María del Carmen,* de Granados, basada en l'obra homònima de Josep Feliu i Codina. Si s'atén als comentaris de premsa, el públic no s'hi va entusiasmar. Per al crític de *La Vanguardia*, els aplaudiments van ser «de pura cortesía y aun a ellos se opusieron algunas muestras de desagrado», la qual cosa el crític justificava des del punt de vista musical: «Los contrastes de estilos que se encuentran en la partitura, que va desde la música en su forma más pura de expresión hasta los estridores del jazz, y no ser, a todas luces, muestra pujante del genio en todo su apogeo, justifican las críticas con que el público acogió anoche este *Edipo*» (Zanni 1933). Per la seva banda, Alfredo Romea (1933), que destacava especialment

5. Per al programa de la representació, Carles Riba i María Luz Morales van traduir, respectivament, el text de Cocteau al català i al castellà, els quals acompanyaven la traducció al llatí (Cocteau 1933).

L'ocell de foc i *Petruchka,* «su mejor producción», anotava: «La enjundia, la emoción de la tragedia de Sófocles, queda reducida, en la obra de Stravinsky, como ya hemos indicado, tan sólo 'a un cierto aspecto monumental'». Enmig d'una manca quasi absoluta de referències a Cocteau —«Sófocles audazmente visto por Jean Cocteau», segons Moragas— o a Jean Daniélou, el crític d'*El Diluvio* carregava sobre el conservadorisme artístic de l'empresa i el públic: «Ahora que una obra de tal magnitud no es, ni mucho menos, para un público como el del Liceo, donde quienes mandan y quienes imperan son los que menos sienten y menos harían por el arte. Los escogidos de las alturas son una minoría que no tiene importancia cuando hay que sisear, como sisearon en palcos y butacas la noche del estreno» (Alard 1933). Tanmateix els crítics Rafael Moragas (1933b) i Baltasar Samper van saber apreciar les qualitats especialment musicals, no sense matisos, d'*Oedipus-Rex*:

> Consignemos que el director Miguel Steiman conoce a la perfección la partitura de Stravisnky. Para él que se destacó musicalmente en primer y único término, así como para el profesorado de la orquesta, deben ser mis aplausos. Mejor y preferible silenciar, aunque sea violentándome, el nombre de los interpretadores rusos. Quienes ignoran en absoluto cual y como es el estilo inconfundible de Stravinsky. Por tanto los estravinskyanos nada ahora debemos ni tenemos que agradecerles. No así y todo lo contrario al poeta Carles Riba, como a la literata María Luz Morales, que amparados en todo amor y saber, tradujeron al catalán y castellano, de una manera noble, la escenificación de Jean Cocteau, *Oedipus-Rex*, y que facilitó a los cultos la mayor comprensión de la enorme ópera-oratorio de Stravisnky, que sabe a inteligencia pura y cuya música va derecha a desinfectar la vulgaridad liceistica.

Samper (1933b), al seu torn, va remarcar el fet de muntar una «obra nova que segons totes les probabilitats no plaurà al públic» com una «acció que exigeix una bona dosi d'heroisme», amb el fi de «treure'l de l'engorroniment que li han imposat sempre les circumstàncies especials del seu funcionament i posar-loal dia». L'escriptor i compositor mallorquí (Samper 1933b) va posar de manifest la subordinació de la part textual al protagonisme absolut de la música, i va qüestionar el procediment seguit en l'actualització d'un mite clàssic:

> Jean Cocteau ha fornit el text al compositor i ha imaginat una síntesi de l' *Èdip rei*, de Sòfocles, que és el tema descabdellat musicalment per Stravinsky. En aquesta síntesi ha estat gairebé del tot eliminada l'acció escènica i hom ha concebut un escenari estàtic —cosa que no deixa de semblar una mica paradoxal. Els personatges actuen col·locats darrere unes mampares en les quals hi ha pintats els vestits, i mostren només el cap i els braços.
>
> El cor, representat també en una tela, actua entre bastidors. [...] D'aquesta manera el compositor ha volgut concentrar en la música tota l'acció del drama; però donant-se compte,

sens dubte, que el caràcter habitualment tan dinàmic de la seva música, caracteritzada principalment pels ritmes violents i vigorosos i per les opulències de sonoritats que sovint hi esclaten; sospitant, diem, que aquest ambient contrastaria massa amb el que hom vol imposar a l'escena, ha ideat una música sòbria i d'un to general tranquil a la qual confia, sense abús, certament, de lirisme, l'exposició dels fets.

Quan hom ha fet tot aquest raonament preparatori i hom recorda, amb tota la seva grandesa, la tragèdia de Sòfocles, i hom conserva, sobretot, la suggestió que causen les creacions de les primeres etapess de Stravinski, és possible d'assimilar bé una representació d'*Oedipus-Rex* i àdhuc d'emocionar-s'hi; però cal reconèixer que un art així, tan alambinat i convencional, no és el que pugui impressionar grans masses d'espectadors, i, en conseqüència, cal dubtar que pugui tenir la condició d'universalitat a què aspira. [...]

A força de sintetitzar i d'esquematitzar, hom ho empetiteix tot, i encara que ens assegurin que no hi ha gens d'humorisme en aquesta obra, no podem sostreure'ns a estones, a la impressió de presenciar una evocació que té un cert caràcter caricaturesc. Per altra banda, si en prendre aquest tema els autors que l'han triat s'han de creure obligats a advertir que el tracten d'acord amb les exigències de la sensibilitat del nostre temps, ¿per què no crear un tema nou, que encara respondrà millor a aquesta sensibilitat? Si hom desconfia de trobar ara abstraccions amb suficient valor d'eternitat, en canvi hi ha avions, màquines meravelloses, televisió, surrealisme, comunisme, feixisme, etc., tot plegat força suggestiu i temptador per a la gent d'imaginació.

COCTEAU I EL RETORN A L'ORDRE

TEMPS DE POSTGUERRA I DE DICTADURA

El nou món de postguerra sorgit del desenllaç de la Segona Guerra Mundial va imposar uns nous codis tant en l'ordre ideològic i polític com en el cultural i artístic. A diferència dels països europeus (vencedors o vençuts) que van participar en la conflagració bèl·lica, l'Estat Espanyol va patir durant la dictadura franquista la manca d'un desenvolupament regular, lliure i sense traves de qualsevol manifestació cultural i artística. En aquest context, cal situar la presència, migrada però significativa, de Cocteau a l'escena catalana entre 1949, quan es va representar *El águila de dos cabezas,* i 1966, quan es va oferir una funció única de *La máquina de escribir*.

En els primers moments de la segona postguerra mundial va ser molt difícil veure representats en l'escena catalana o espanyola alguns dels dramaturgs europeus i nord-americans més significatius del moment (Gallén 1985; London 1997). Quan van accedir-hi, aquests autors no sempre van tenir cabuda en la programació regular dels «teatros nacionales» (Peláez 1993). Per norma general alguns grups de teatre de cambra i universitaris i determinades companyies privades es van encarregar d'oferir

textos i autors estrangers com ara Anouilh, Cocteau, Miller, Greene, Wilder, Williams i altres, un cop superat el preceptiu i inevitable tràmit de la censura.

De manera prou significativa, *El águila de dos cabezas* va ser la primera obra de Cocteau que es va representar a l'Estat Espanyol en règim professional, segons una versió de José Luis Alonso. Una jove companyia privada, Lope de Vega, dirigida per José Tamayo, va estrenar-la a Barcelona en una de les gires habituals que aquests elencs feien per l'Estat. Escrita el 1943, estrenada a París el 1946 i adaptada al cinema pel mateix autor el 1948, Cocteau oferia una «pièce bien faite» basada en un episodi històric sobre la relació singular d'una reina i Stanislas, un jove anarquista destinat a assassinar-la fins que aflora l'amor recíproc; la trama incidia de ple en un conflicte d'interessos entre el compromís polític, les obligacions d'Estat i els sentiments personals. La qüestió no era nova i emetia un perfum que evocava algun drama de factura romàntica; José Mª Junyent, crític d'*El Correo Catalán,* en va remarcar certa coincidència amb *La reina jove* (1911), d'Àngel Guimerà.

El camí iniciat amb *Les parents terribles* trobava en *L'aîgle à deux têtes* (Cocteau 2003a: 1058-1143) la culminació d'un procés que mostrava un escriptor que volia seduir un públic majoritari, però mínimament ensinistrat en matèria teatral. Probablement, va ser Julio Coll (1949), crític de *Destino*, qui va comprendre millor el viratge del dramaturg francès en comparar-lo amb Salvador Dalí, que també havia realitzat un procés de revisió de l'experiència avantguardista molt semblant al de Cocteau:

> A Jean Cocteau se le ha llamado payaso, histrión, acróbata y humorista triste. En lo que a él personalmente concierne, lo ha hecho todo: periodismo, novela, aforismos, poesía, teatro y cine. [...] Viene a ser algo así como un figurón con talento, y su único afán es de estar siempre en el primer plano de la actualidad. Nuestro Dalí le ha superado en excentricidades, pero Dalí le debe mucho a Cocteau en este sentido. Posiblemente le debe la idea del autobombo. Ambos gustan de dejarse fotografiar de la manera más incómoda y con los atuendos y actitudes aparentemente más insospechados.

Coll va valorar positivament un muntatge que havia estat «escenificado para el gran público, para el público de aldea, de villa y de ciudad que ama la violencia y que se extasia forjando cábalas sobre el relato de un crimen pasional», tal i com també va reconèixer el crític d'*El Noticiero Universal*: «se dirige certeramente al corazón y a las mentes de los espectadores, asequible a todas las inteligencias y asimilable al común sentir que inspira la contemplación de toda obra bella» (Cala 1949). En aquest sentit, la companyia de Tamayo va obtenir un reconeixement ampli de la crítica fins al punt

que un crític, el del Brusi, en destaqués «que tanto se esfuerza por purificar el actual ambiente teatral» (Anònim 1949). Si deixem de banda les petites consideracions morals del crític d'*El Correo Catalán* a propòsit que el «desenlace trágico y fatalista empaña su aspecto moral» (Junyent 1949), la crítica en general va apreciar la sòlida personalitat artística de Cocteau, capaç de donar gruix o entitat literària a un text de ressons melodramàtics, que sabia tocar la fibra del públic, com perfectament va sintetitzar el crític de *Solidaridad Nacional* (Marsillach 1949):

> Es un melodrama de delirante romanticismo que sabe a viejo por su estilo desorbitado y por todas las exaltaciones líricas, pero que se desarrolla en una delicada atmosfera poética. Este es el secreto de su encanto. El relato nos apasiona y conmueve; vivimos la arrebada historia de amor arrebatados, a nuestra vez, por la poesía que impregna todas las dramáticas situaciones y que envuelve a los personajes en un halo purísimo de espiritualidad. Todo es irreal y todo se nos hace pasmosa realidad por un milagro del alma poética.

«Atmosfera poética» i «halo purísimo de espiritualidad» era el que es descobria en el conflicte obert entre «dos almas gemelas, dos almas ardientes, dos almas de águila que gustan de la tormenta y que asusta a las aves de vuelo corto y rompe el milenario de los viejos árboles, llenando el bosque de desorden, confusión y algarabía», segons Marsillach. A cavall d'aquest darrer i de Junyent, el crític d'*El Noticiero Universal* assenyalava (Cala 1949):

> De alta tesis filosófica es el drama que el autor resuelve con arrebatos de desenfrenada pasión, en el pesimismo trágico de la desventura, cuando pudo ennoblecer aquellas dos almas, dando más lógica solución al tema planteado. Sin razón lo conduce al efectismo y esto es sin duda el secreto del éxito, que el auditorio alucinado por la emocionda impresión que afluye de su fuerza pasional y humana lo subraya con la máxima amplitud.

Tanmateix van ser Julio Coll (1949) i Ángel Zúñiga els qui van apreciar amb més lucidesa el producte des d'un punt de vista literari:

> Ha puesto también un poco de poesía, y los diálogos, escritos sin emoción, fríos y cerebrales, juegan constantemente a la paradoja, a la metáfora y al aforismo. Es una obra en frío, calculada para el efecto, trazada según las leyes más viejas de las más viejas situaciones, pero tiene el encanto de vérsele la inteligencia por los cuatro costados. Es decir, todo en ella está montado de forma que las escenas, una a una, vayan sorprendiendo por sí mismas, impecablemente, como en los viejos dramas de Sardou.

I afegia: «Por un lado, Cocteau ha querido escribir una comedia de fina calidad literaria, y por el otro no ha vacilado en meterle trampa y obtener así un buen éxito de taquilla». Tot coincidint amb el crític de *Destino*, Zúñiga vinculava el text a la tradició dramàtica francesa i, en recordar l'estrena mesos abans de *La salvaje,* d'Anouilh, assenyalava que els dos autors buscaven «su renovación en el viejo drama del pasado siglo. Son los mismos perros, hay que añadir esta vez, aunque con más vistosos collares, los que siguen la pista del melodrama a lo Sardou, con trazas bastante más literarias». Des d'aquesta òptica (Zúñiga 1949), la proposta de Cocteau estava del tot justificada:

> No quedaría mal restituir al teatro su emoción perdida; empinarle sobre el coturno del enfasis, de la declamación y los efectos y hasta excesos teatrales radicados en la palabra y en el grito. Sobre todo, cuando un exceso de escenografía le han desvirtuado hasta amenazar con convertirle en un arte menor, subsidiario de una revista de moda. Tal vez por ello las masas hayan desertado del teatro al faltarle —entre otras cosas que le sobran— emoción, pasión y nervio necesarios para electrizarlos. En *El águila de dos cabezas* la tal trilogía permanece en escena desde que el telón levanta la suya.

En qualsevol cas, el crític de *La Vanguardia Española* (Zúñiga 1949) anotava que «el Cocteau de este drama nada tiene que ver con el Cocteau admirable de sus saturaciones poéticas», perquè:

> Aquella poesía se la come el guirigay amoroso; la raíz intelectual del autor, decadente, si ustedes quieren, pero simpre tan profunda en sus limitaciones superficiales, desaparece entre tanta hojarasca imitativa. La obra resulta también un águila de dos cabezas. Una de ellas intenta mirar a un público refinado; la otra, a las mayorías que necesitan del espasmódico pasional. A la larga prevalece la última, mientras la otra se debilita y queda exámine, a partir del acto segundo.

En l'apartat de la interpretació d'Elena Caro, Carlos Lemos, Asunción Balaguer, Alfonso Muñoz i Francisco Rabal, molt ben valorats per tota la crítica, Marsillach va fer algunes remarques sobre la dicció dels protagonistes. D'Elena Caro, va assenyalar que «grita más de lo que necesita gritar una reina y una reina sin ningún apego al mando. Es tanto más recomendable que grite menos, cuanto que al elevar la voz, ya opaca, esta se enfarfulla»; a Lemos, d'altra banda, li recriminava que «tiene la costumbre de cortar abitrariamente las frases cargando un acento largo sobre algunos finales de palabras» (Marsillach 1949).

el tomb de *Les parents terribles*

Essencialment, el gir en la trajectòria teatral de Jean Cocteau en relació amb la producció dels anys vint i trenta es va produir amb *Les parents terribles* (Cocteau 2003a: 674-770), una peça destinada a un públic ampli segons un model de «théatre populaire», que va defensar (Cocteau 1994: 208-209) a *Ce soir* (11de novembre de 1938):

> En écrivant ma nouvelle pièce *Les parents terribles* j'ai voulu écrire une pièce populaire. Il ne faut pas confondre. Par pièce populaire j'entends une pièce digne de plaire au gros public, surtout et même à ce public idéal qu'il nous est presque impossible d'atteindre et avec lequel je n'ai pu prendre contact qu'en devenant le manager poétique d'Al Brown et en le faisant remonter sur le ring. Hélas! Nous ne sommes pas en Chine ou au Japon. Là le public du théâtre est le même du public du sport, mais cela s'explique par le fait qu'on n'y joue pas des pièces nouvelles, que les comédiens obéissent à un code et qu'un spectacle se déroule avec les mêmes techniques et les mêmes habitudes que la boxe ou le rugby. Un dramaturge de 1938 ne peut sans tristesse voir l'admirable public des amphithéâtres sportifs assister à un match, s'écraser et se passionner, cependant que l'élite impatiente abandonne les fauteuils chers et les loges sans atteindre le résultat final. Voilà, pense le dramaturge, cette élite à laquelle je suis condamné par un malentendu ridicule; l'autre public, le véritable, a le dégoût du théâtre parce que le prix des places, les difficultés de transport et le luxe des vestibules l'empèchent d'y venir. Ajouterai-je qu'il s'imagine humblement «que c'est trop fort pour lui» et que les messieurs et dames élégants le regarderaient de travers? Une salle de cinéma obscure, un stade l'intimident moins et sont plus à la portée de sa bourse.

L'obra es va estrenar al Théâtre des Ambassadeurs i va ser titllada d'immoral per un sector de la crítica que va aconseguir que el Consell Municipal de París la retirés de manera immediata; la companyia va continuar representant-la al Théâtre des Bouffes-Parisiens, on va assolir les tres-centes representacions fins a l'esclat de la Segona Guerra Mundial (Cocteau 1994: 180-197). Formalment, *Les parents terribles* s'inscriu dins la tradició del teatre de bulevard, si bé un espectador comú pot copsar-la sobretot com un melodrama, híbrid i estripat alhora, amb personatges que s'encaren a un nus argumental propi del vodevil, però amb rerefons dramàtic. El mateix Cocteau (1994: 29-30) va explicar la seva intenció en escriure *Les parents terribles* en dos prefacis —«avec la pièce» i «écrite au théatre». Si en el primer remarcava:

> Dans une pièce moderne le casse-tête me semble de faire un grand jeu et de rester un peintre fidèle d'une société à la derive. J'ai voulu essayer ici un drame qui soit une comédie et dont le centre même serait un noued de vaudeville si la marche des scènes et le mécanisme des personnages n'étaient dramatiques. J'ai beaucoup tenu à peindre une famille capable de se contredire et d'agir avec mystère en respectant le volume d'une pièce qui, pour frapper sur la

> scène, doit paraître d'un seul bloc. [...] Le théâtre doit être une action et non point une bonne ou une mauvaise action. La France ne nous oblige plus à jouer au moraliste et la grande difficulté à vaincre doit être d'obtenir du style, sans aucune recherche de langue et sans perdre le naturel.

En el segon (Cocteau 1994: 31-32), assenyalava:

> Après Antoine, il était normal de mettre en marche de gros mécanismes de décors, de costumes et de gestes. Nous le fîmes. Aujourd'hui le texte prétexte, la mise en scène excentrique, sont devenus chose courante. Le public les exige. Il est donc essentiel de changer les règles de jeu. Revenir en arrière est impossible. Mais renouer avec de subtils exemples est tentant. Je me souviens d'une époque où le «Boulevard» régnait en maître. On ne signait pas une mise en scène. [...] Il fallait écrire une pièce moderne et nue, ne donner aux artistes et au public aucune chance de reprendre haleine. [...] Il en résulta un noeud de vaudeville, un mélodrame, des types qui, tout en étant d'un bloc, se contredisent. Une suite des scènes —véritables petits actes— où les âmes et les péripéties soient, chaque minute, à l' extrémité d'eux-mêmes.
>
> Le théâtre populaire —un théâtre digne de public qui ne préjuge pas— ne serait-il pas un théâtre de cet ordre et l'échec des oeuvres incapables de vivre sans subterfuges décoratifs.

Los padres terribles (1954 i 1962) i l'adequació a les circumstàncies històriques

Al llarg dels anys quaranta, l'obra va sofrir un complex pelegrinatge a París (Cocteau 1994: 189-190; 194-197). Quan es va estrenar a Barcelona, venia precedida de la reestrena de 1946 i l'adaptació cinematogràfica (1948). Si a París *Les parents terribles* va ser un motiu d'escàndol i rebuig, que va ultrapassar el de *Parade,* a l'Estat Espanyol l'obra només va ser inicialment autoritzada per a ser representada en règim de teatre de cambra. Efectivament, en la trentena sessió extraodinària (23 de febrer de 1954), el Teatro de Cámara va estrenar en funció única *Los padres terribles,* segons la versió d'Alberto Insúa, amb un elenc format per Ramon Duran, Teresa Cunillé, Mª Paz Molinero, Adolfo Marsillach i Lali Soldevila.[6] Quinze anys després de la implantació del règim franquista es va representar un text absolutament transgressor dels valors ideològics i morals establerts, en què es mostra l'amor malaltís i recíproc entre fill i mare; una mare que se suïcida; un pare i un fill que comparteixen la mateixa amant; i una dona venjativa que espera amb candeletes la mort de la seva germana per a insti-

6. A Madrid, la compañía del Teatro Nacional de Cámara y Ensayo, que dirigía Modesto Higueras, va dirigir-ne una versió d'Arcadio Baquero, el 12 de maig de 1958 (Peláez 1993: 306).

tuir una relació sentimental amb el cunyat. Tot plegat, ben poc edificant en el context extremadament moralitzador de l'època, encara que desconec els possibles retocs o retalls que la censura hagués pogut fer de la versió representada, si bé «es de suponer que la pulcra pluma de Alberto Insúa, su corrección y buen gusto literario, habrá limado asperezas, ofreciendo una versión digna y de excelente calidad» (Cala 1949).

Qui es va convertir en l'autèntic abanderat en defensa dels valors morals més ortodoxos o conservadors va ser José Mª Junyent, com era d'esperar per la seva reconeguda ideologia carlina i trajectòria crítica. Prèviament a la valoració del text i el muntatge, va redactar una mena de petit manifest doctrinal (Junyent 1949):

> No nos guía en absoluto un afán de polémica, ni pretendemos singularizarnos. Pero fieles a los postulados doctrinales de *El Correo Catalán*, no podemos comulgar, porque ni debemos ni queremos con el papanatismo imperante de aquel sector del público que, con una sumisión sospechosa, estimula los atentados más o menos encubiertos de la moralidad escénica.
>
> Hemos sido «testigos presenciales» de mil engendros que sólo merecen el nombre que en su día les dimos, al margen de toda consideración personal: basura, basura, basura. Y en las ocasiones en que el «teatro de cámara» fué digno, dejamos constancia de la efemérides sin dolernos prenda. Por tanto, estimanos que hoy como ayer nuestra crítica se mueve dentro la más estricta objetividad y sentimos —es sincera la afirmación— arremeter con demasiada frecuencia; pero la culpa no es, cuando ello ocurre, nuestra, dicho sea de paso, sin animosidad ni intención alguna de personalizar.

Tot recollint les opinions del mateix Cocteau, l'obra s'adeia molt poc a una determinada concepció del teatre de cambra:

> De lo que deducimos que, existiendo inhibición del escritor, es decir, voluntaria renuncia a la defensa de una tesis, se pierde el sentido experimental que en otras ocasiones el «teatro de cámara» pretendió mostrar como base de una comedia. *Los padres terribles* encaja, con toda propiedad, y esto lo decimos nosotros, en el teatro estrictamente, puramente, específicamente comercial al uso.

Perquè tant Junyent com els altres crítics eren conscients tant de la personalitat i la trajectòria intel·lectual i artística de Cocteau com del valor literari real d'una peça, clarament connotada pel mateix autor; d'aquí que, davant la següent declaració de Cocteau en el pròleg primer: «El teatro debe ser acción y no buena o mala acción. Francia ya no nos obliga a actuar como moralista y la gran dificultad a vencer es lograr el estilo sin ninguna búsqueda de lenguaje y sin perder la naturalidad», Junyent afirmés:

> Frente a esta terminante afirmación propia de una mentalidad del París «clásico», nosotros adoptamos la postura de Cocteau que antes transcribimos: quedar fuera de obra, no defender ninguna causa y no tomar partido. Con lo dicho basta para que nos quedemos en el «partido» de nuestros lectores, que sólo puede ser uno, lejano, desde luego, del que alegremente, sin tomarlo, nos sugiere el autor: la indiferencia temática.

Alguns crítics es van mostrar més contemporitzadors o fins i tot neutres en els seus judicis morals, com ara el d'*El Noticiero Universal* (Cala 1949):

> Un drama crudo, acre, pesimista. Un drama moderno, como dice el autor en su prólogo, en el que el rompecabezas desempeña un gran papel y es fiel pintor de una sociedad a la deriva. Y el rompecabezas es vivo, palpitante, no tiene solución, al menos para esa sociedad que el autor pinta con todo detalle, en trance abrumador y angustioso, tan diametralmente contraria a nuestro clima. La obra respira humanidad por los cuatro costados; es profundamente humana como lo son sus personajes de psicología contradictoria. Uno resalta por su morbosidad desatada —todos son morbosos—, el de la madre, que su pasión por su hijo nos recuerda el famoso personaje de Ibsen que pedía a su madre el sol.
>
> Como obra teatral el drama es de una construcción, si no perfecta, admirable. El talento, el ingenio y el arte del autor brillan con fuerza.

En termes semblants, el crític de *La Vanguardia Española*, (Vila-Sanjuan 1949) que no restava mèrits a la personalitat artística internacionalment ja reconeguda de Cocteau, no s'estava de qüestionar el text tant des d'un punt de vista moral com també artístic o literari:

> Es un dramón de baja estofa que si en lugar de ser avalado por la firma de Cocteau —para quienes la firma de Cocteau represente un aval crediticio— hubiese sido rubicado por cualquier otro autor de inferior nombradía, nadie hubiese osado poner en escena y menos en una sesión del tipo de las de Teatro de Cámara, a la que concurren entendidos amantes del buen teatro.

O com va remarcar el crític de *Destino* (Martí Farreras 1949):

> No es esta, ciertamente, una comedia para revalorizar el nombre de Jean Cocteau, como no sea en el aspecto de su ya indiscutible habilidad y oficio. [...] Pero la obra si confirma al Cocteau de teatro, no enriquece en absoluto su personalidad literaria que tras consumirse al servicio de interrumpidos éxitos ocasionales de la notoriedad y el reclamo aparatosos, está cada día más distanciada de la gran obra ambiciosa e importante que la singular fosforecencia de la etapa inicial de su etapa inicial hacía esperar. Ningún género artístico le queda por tentar a Jean Cocteau, en todos ha probado su destreza y ha sido aplaudido con facilidad, pero es improbable que su obra resista el paso de unas décadas sin caer en el olvido. Juego, trampa, habilidad, receta, malicia: pero a fin de cuentas nada en serio.

De manera prou significativa, els crítics Luis Marsillach i Enrique Sordo es van desmarcar completament del compàs moralitzador dels seus col·legues —«todos los posibles reparos que se le podrían poner a la obra quedan fuera de lugar una vez conocido el prólogo con que el autor justifica y aclara la razón de la misma. Hay que reconocer que Cocteau consiguió exactamente lo que se proponía»— i van conduir, en aquest sentit, la seva valoració pels viaranys d'un melodrama amb «personajes de vodevil»; i el crític de *Solidaridad Nacional* afegia: «En realidad, entre tragedia y vodevil, no hay más que diferencias de tono. El drama, al iniciarse tan cerca del vodevil, no conmueve en su planteamiento, pero poco a poco se va adueñando del ánimo del espectador, que adquiere la certeza de que está viendo una obra de teatro magnífico, de enorme talento» (Marsillach 1954). Com Coll, Sordo comptava amb *Revista,* una publicació cultural de caràcter setmanal, per dir-hi la seva sense pressions ideològiques o morals. Coneixedor dels propòsits de l'autor —«En el fondo de esta tremenda broma dramática de Cocteau, reposa un grueso sedimento de cultura» (Sordo 1949)—, anotava que se n'havia sortit en el propòsit de «probar como con algunas vetustas fórmulas escénicas [melodrama, vodevil] aún podían alcanzarse anchas resonancias, siempre que se las dosificase inteligentemente y se las despojase de un lastre accesorio y pueril».

Quan el 1962 *Los padres terribles* va ser reposada en règim professional al Teatre Candilejas, segons un muntatge estrenat a Madrid (24 d'agost de 1960) en versió de Ricardo Paseiro i amb un elenc essencialment català,[7] en què l'excepció era Mercedes Prendes que defensava el paper de la mare, el panorama general de l'escena espanyola i catalana havia canviat. La presència regular d'autors estrangers en el teatre públic i privat estava més a l'ordre del dia, en detriment fins i tot de la dramatúrgia espanyola de postguerra, com es queixava Junyent. En comparació amb la situació de 1954, s'havia anat desdibuixant el pes aclaparador de la reprovació, encara que Junyent recordés que «la comedia es, evidentemente, de una cierta peligrosidad moral, como diagnosticó en su día la Oficina Católica de Teatro» (Junyent 1962), i Martínez Tomás (1962) ho ratifiqués:

> Cocteau escribió su pieza pensando únicamente en los efectos dramáticos, literarios y estéticos, como corresponde a su agnosticismo. Su único fin fue llegar a la emoción por el drama. Y esta meta la alcanza holgadamente.

7. L'elenc era format per Mercedes Prendes, María Matilde Almendros, María Dolores Díaz, Antonio Miño i Fernando Ulloa. La direcció va anar a càrrec d'Antoni Chic.

Curiosament, només el crític d'*El Noticiero Universal* (Cala 1962) va esmentar el muntatge del Teatro de Cámara (1954), mentre que Junyent i Martínez Tomás ho feien del de 1960. En relació amb la recepció de 1954, es nota un desinflament del pes dels valors morals i ideològics establerts, que hi suren, però, de manera més atenuada en les consideracions crítiques. Marsillach, deslliurat de comentar una obra en què havia intervingut el seu fill el 1954, considerava ara «espantoso» que pare i fill compartissin la mateixa amant, o que: «El final es un drama espantoso, pero se adivina que las dos parejas supervivientes terminarán siendo muy felices. A mí, la verdad, tanto folletín se me antoja falso y, en el fondo, bastante cándido» (Marsillach 1962). Una opinió que també compartia Junyent: «El serial, folletín, dramón o como quiera llamarse a la obra de Cocteau, artificiosa y repelente, encontró una interpretación admirable». El crític de *La Prensa*, tal vegada desconeixedor dels ingredients utilitzats a l'obra per Cocteau, remarcava: «Si Jean Cocteau, en lugar de haber tomado el asunto a la tremenda —y me refiero siempre a la versión estrenada anoche—, lo hubiese conducido por los alegres cauces del 'vaudeville', con toda seguridad que hubiese logrado una pieza de divertidísimo enredo. Ahora que como su intención fue la de acongojar y estremecer, pues no acongoja, ni estremece, ni divierte. Únicamente divierte» (Armenteras 1962). Al seu torn, Cala assenyalava que era «una de las pocas veces que Cocteau ha querido tomar el teatro en serio, dramatizando y poniendo al rojo vivo pasiones y conflictos humanos» (Cala 1962). Finalment, María Luz Morales, desconeixedora també dels muntatges previs, parlava de vint anys de retard i assenyalava: «El autor es lo bastante ilustre, el tema lo bastante apasionante, para que el drama conserve intacta su vigencia en nuestro interés, si no precisamente en nuestro agrado». I inscrivia l'obra (Morales 1962) —«terrible fusión drama y vodevil»— en el conjunt de la seva producció literària:

> Como en su obra poética, en su obra dramática (imposible de analizar aquí) abundan las estridencias y las cabriolas, al lado de agudos prodigios de inteligencia e innegables cimas de belleza, todo ello alternando con una producción estrictamente normal. A este último renglón pertenece *Los padres terribles.* Señálase justamente, en esta obra, dentro de la producción de Cocteau como el primer intento del autor de *La máquina infernal* para abandonar la posición combativa personalísima, de originalidad a todo trance, de sus primeros años y entrar por los cauces del teatro corriente. Él mismo clasifica *Los padres terribles* como «retrato de una obra de gran público» y añade: «Es un drama con mecanismo de vodevil».

La direcció, l'escenografia (Pou Vila, José Mª Espada) i la interpretació van ser molt ben acollides per la crítica i el públic, com molt bé sintetitza el crític d'*El Noticiero Universal* (Cala 1949):

> Los tres actos fueron aplaudidos calurosamente por el distinguido público que llenaba la coquetona sala, cerrándose la velada con una larga ovación que obligó a correr la cortina muchas veces con el director, decorador y artistas en escena.

COCTEAU RESIDUAL

Al marge d'*El águila de dos cabezas* i *Los padres terribles,* durant el règim franquista es poden esmentar algunes funcions més d'alguns textos, la majoria breus, de Cocteau, que van tenir una mínima repercussió. En primer lloc, dues funcions realitzades en el marc del Teatro de Cámara: en la tercera temporada, el 10 de desembre de 1951, va presentar *La voz humana,* que va interpretar Carmen Méndez Vigo; en la vintena sessió del 6 d'octubre de 1952, María Luisa Ponte i Adolfo Marsillach, dos actors professionals, van interpretar *El bello indiferente*, en el marc de la vintena sessió (extraordinària) del grup d'Antonio Cabo i Rafael Richart. En segon lloc, l'Agrupació de Teatre Experimental que dirigia Ricard Salvat (García Ferrer 1998: 136) va oferir *El fantasma del castillo* (14 de desembre de 1955) al Teatre Bartrina, on poc després Núria Espert va representar el 31 de gener de 1956 una versió catalana de *La veu humana,* traduïda per Bonaventura Vallespinosa, com una de les activitats del Teatre de Cambra del Centre de Lectura de Reus. En tercer lloc, l'Escola Català d'Art Dramàtic Adrià Gual va oferir dos altres monòlegs de Cocteau en castellà: *La farsa del castillo,* dirigit per Antoni Canal, i *El fantasma de Marsella,* dirigit per F. X. Argelaguet (1960) (Puig 2007: 69). En quart lloc, Berta Singerman va oferir una nova versió en castellà de *La voz humana* al Palau de la Música, el 26 de gener de 1963; aquell mateix any, el 12 d'octubre, Cocteau va morir, poc després de conèixer la mort d'Edith Piaf. De fet, la seva desaparició va coincidir amb un context de profunda renovació del teatre mundial per uns viaranys molt distints dels que ell havia emprès a partir de *Les parents terribles*. Encara, en cinquè lloc, el 28 de febrer de 1966 es va produir la representació única de caràcter amateur de *La máquina de escribir* en el Teatre Windsor a càrrec del Pequeño Teatro, que dirigia Maria Lluïsa Oliveda, la qual també va interpretar la peça amb Carmen Allué, Elena Gamiz, Carlos Fruns, Joaquín Fábregas i Mercedes González (M[artínez]. T[omás]. 1966).

A TALL DE CONCLUSIÓ

Si deixem conscientment de banda la incidència de la seva obra poètica, narrativa i cinematogràfica, la recepció de Jean Cocteau en l'escena catalana d'entreguerres es va circumscriure sobretot a l'àmbit de les manifestacions avantguardistes de caràcter espectacular. Van ser unes manifestacions controvertides que, com en altres ciutats europees, van tenir els seus defensors i detractors més aferrissats, en relació amb els ballets i l'òpera-oratori, especialment, davant un auditori conservador en termes artístics com era el del Gran Teatre del Liceu. Quant a *Orfeu*, el seu lligam amb l'experiència sitgetana de *La Intrusa,* de Maeterlinck, assenyalava la voluntat d'introduir una mostra renovadora de la literatura dramàtica europea en el teatre català. El caràcter minoritari de la proposta, que tal vegada no va comptar amb l'activa participació de la intel·lectualitat barcelonina com es va donar en el Modernisme, va fixar també els límits d' una iniciativa insòlita que no va influir ni va donar els seus fruits en la literatura dramàtica catalana dels convulsos anys trenta.

Paradoxalment, quan Cocteau va tornar a ser present en l'escena catalana entre finals dels anys quaranta i la primeria dels seixantes, malgrat haver arraconat la vessant avantguardista i haver reconduït la seva obra teatral pels camins de la tradició de la «pièce bien faite» o del bulevard, la seva incorporació es va produir a cavall del teatre de cambra i el teatre professional de caràcter privat. *La voix humaine, Les parents terribles* i *L'aïgle à deux têtes,* els textos més difosos internacionalment de Cocteau, es van representar a Barcelona en llengua espanyola, en règim de teatre de cambra o de companyia professional de caràcter privat; la representació en català de *La voix humaine,* a Reus, no deixa de ser una excepció que confirma la regla. Si el muntatge d'*El águila de dos cabezas* (1949) corresponia a una companyia privada espanyola, en el cas de *Los padres terribles,* tant el muntatge de cambra (1954) com el professional (1962) s'adeien ja a un model de direcció i escenografia inserit en la tradició teatral catalana, incloent-hi la interpretació, encara que en el darrer muntatge es comptés amb el reclam de l'actriu espanyola Mercedes Prendes, que l'havia estrenat a Madrid.

En el context de la postguerra, i amb uns textos que aspiraven arribar a un públic majoritari, Cocteau ja no era el perill que, des del punt de vista de la transgressió artística o literària, podien haver estat *Parade, Le train bleu*, *Orphée* o *Oedipus-Rex*; tanmateix, ho va continuant sent des del punt de vista moral i ideològic, sobretot quan *Los padres terribles* es va representar en règim de teatre de cambra (1954). En ser

reposada el 1962, encara que es fes en plena dictadura franquista, va comptar amb una acollida crítica cada cop més contemporitzadora i amb una resposta més generosa i agraïda del públic, que va acceptar l'obra des del punt de vista artístic, al marge de les polèmiques qüestions d'ordre moral. Aquesta representació es va convertir tanmateix en el cant del cigne de Cocteau; la seva desaparició un any després no va fer sinó ratificar la progressiva pèrdua de protagonisme, significació i incidència de les seves propostes teatrals en el si de l'escena catalana amb comptadíssimes excepcions. Els temps estaven canviant.

Enric Gallén
Universitat Pompeu Fabra

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Acker, Yolanda F. (2000) «Los Ballets Russes en España: recepción y guía de sus primeras actuaciones (1919-1918)», dins Nommick & Álvarez (2000), pp. 229-252.

Alard (1917) «Espectáculos. Liceo. Bailes rusos», *El Diluvio*, matí, 11-xi, p. 7794.

— (1933) «Por esos teatros. Liceo. *Oedipus Rex*», *El Diluvio*, 26-xii, p. 15.

Anònim (1917a) «Teatros y conciertos. Liceo. Ballets rusos. *Parade*», *El Correo Catalán,* 13-xi, p. 3.

— (1917b) «Revista de espectáculos», *Diario de Barcelona,* 14-xi, p. 13600.

— (1925a) [Anunci] *El Día Gráfico,* 12-v- 1925, p. 20.

— (1925a) «Música y teatros. Liceo: Ballets rusos y banda municipal», *La Vanguardia,* 14-v, p. 15.

— (1949) «En el Teatro Romea. Estreno de *El águila de dos cabezas,* drama en tres actos, de Jean Cocteau, versión española de José Luis Alonso», *Diario de Barcelona,* 18-iii, p. 17.

Armenteras, Antonio de (1962) «Candilejas. Estreno de *Los padres terribles,* de Jean Cocteau, en versión española de Ricardo Paseiro», *La Prensa,* 17-v, p. 11.

Artigas Coll, Isabel (1999) «Artur Carbonell i Carbonell: una vida dividida entre dues passions, el teatre i la pintura», *Assaig de Teatre,* 18-19-20, pp. 31-48.

Bagunyà, Lluís (1996) «Picasso y la Barcelona de 1917», dins Ocaña (1996), pp. 36-51.

— «*Parade*», dins Ocaña (1996), pp. 56-78.

Barenys, Natàlia & Susanna Portell, eds. (2002) *Epistolari Sebastià Gasch - Josep Francesc Ràfols (1921-1954),* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

B[ertran], M[arc] J[esús] (1917) «Notas musicales. Gran Teatro del Liceo. *Parade,* humorada de Picasso», *El Día Gráfico,* 12-xi, p. 3.

Borrás de Palau, Juan (1933) «Al cerrar. Liceo: *Oedipus Rex*», *El Correo Catalán*, 24-xii, p. 10.

Brunel, Pierre (1999) «Jean Cocteau et *Parade*», *Oeuvres Critiques,* xxii, pp. 142-151.

Caizergues, Pierre, ed. (2000) *Jean Cocteau et le théâtre,* Montpeller, Université Paul Valéry.

Cala, Manuel de (1949) «En el Romea. Estreno de *El águila de dos cabezas*», *El Noticiero Universal,* 17-iii, p. 6.

— (1954) «Teatro de Cámara. Estreno de *Los padres terribles,* de Jean Cocteau, versión de Alberto Insúa», *El Noticiero Universal,* 24-ii, p. 10.

— (1962) «En el Candilejas. Presentación de compañía y estreno de *Los padres terribles,* drama de Jean Cocteau», *El Noticiero Universal,* 17-v, p. 23.

Carbonell, Arturo (1956) «Experiencias y consejos de dirección escénica», conferència manuscrita dipositada al Fons Artur Carbonell, Arxiu Històric de Sitges.

Cary, Joseph (1959) «Futurism and the French Théâtre d'Avant-garde», *Modern Philology,* 57, pp. 113-121.

Cocteau, Jean (1933) *Èdip Rei («Oedipus-Rex»),* trad. catalana de Carles Riba, Barcelona, Gran Teatre del Liceu.

— (1994) *Les parents terribles,* éd. Jean Touzot, Paris, Gallimard.

— (2003a) *Théâtre complet,* Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade

— (2003b) *Théâtre de poche,* Monaco, Rocher.

Coll, Julio (1949) *El águila de dos cabezas, Destino,* 607, 26-iii-1949, pp. 19-20.

Corbella, Ferran J. (1992) «L'obra escenogràfica i teatral de Pablo Ruiz Picasso», *Revista de Catalunya,* 117, pp. 65-83.

[Cubismo] (1917) «El cubismo en escena. El estreno de *Parade.* Baile "realista" de Picasso», *La Publicidad,* 11-xi, p. 3.

Díaz-Plaja, Guillem (1931) «Jean Cocteau», *Mirador*, 136, 10-ix, p. 6.

F. (1917) «Liceo. *Parade*», *Diario de Barcelona,* 12-xi, p. 1.

Fausto (1917) «Música y Teatros. Liceo, Ballets rusos, *Parade*», *La Vanguardia,* 11-xi, p. 19.

Flaquer, Alfonso (1949) «Espectáculos. Romea . *El águila de dos cabezas*», *La Prensa,* 17-iii, p. 3.

— (1954) «Comedia. *Los padres terribles*», *La Prensa,* 24-ii-1954, p. 6.
Gallén, Enric (1985) *El teatre a la ciutat de Barcelona durant el règim franquista (1939-1954),* Barcelona, Ed. 62 /Institut del Teatre.
Gallén, Enric (2009) «Jean Cocteau en l'escena catalana d'entreguerres», dins Alfons Gregori (coord.), *Discurso sobre fronteras del discurso: estudios del ámbito ibérico e ibéricoamericano*, Leskem, Oficyna Wydawnicza Leskem, pp. 455-464.
Garcia, Josep Miquel (2007) «Jean Cocteau i Catalunya», *Serra d'Or,* 570, juny, pp. 11-14.
Garcia Ferrer, J. M & Martí Rom (1998) *Ricard Salvat,* Barcelona, Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya.
Guansè, Domènec (1933) «El teatre d'aficionats», *Mirador,* 243, 28-ix, p. 5.
Hardgrove, Nancy d' (1998) «The Great Parade: Cocteau, Picasso, Satie, Massine, Diaghilev and T. S. Eliot», *Mosaic,* 31/1, pp. 83-106.
Hess, Carol A. (2000) «Un alarde de modernismo y dislocación. Los Ballets Russes en España», dins Nommick & Álvarez (2000), pp. 213-227.
Junyent, Albert (1934) «De Sòfocles a Jean Cocteau», *Mirador,* 279, 7-vi, p. 5.
Junyent, José M. (1949) «Romea. *El águila de dos cabezas.* Comedia dramàtica de Jean Cocteau. Versión española de José Luis Alonso», *El Correo Catalán,* 19-iii, p. 5.
— (1954) «Comedia. Teatro de Cámara. *Los padres terribles.* Obra en tres actos. Versión castellana de Alberto Insúa», *El Correo Catalán,* 27-ii, p. 7.
— (1962) «Candilejas. *Los padres terribles.* Drama en tres actos de Jean Cocteau. Versión castellana de R. Paseyro», *El Correo Catalán,* 17-v, p. 13.
LL., F. (1925) «Teatre del Liceu. Balls russos. *Le train bleu*», *La Veu de Catalunya*, 5-v, p. 5.
London, John (1997) *Reception and Renewal in Modern Spanish Theatre: 1939-1963,* Londres, The Modern Humanities Research Association.
M. (1925) «Última hora. Homenaje al F. C. Barcelona», *El Diluvio,* 14-v, p. 39.
Marsillach, Luis (1949) «Teatro. Romea. Estreno de *El águila de dos cabezas*», *Solidaridad Nacional,* 18-iii, p. 2.
— (1954) «Luis Marsillach enjuicia el estreno de *Los padres terribles,* de Cocteau, en el Teatro de Cámara», *Solidaridad Nacional,* 24-ii, p. 11.
— (1962) «Mercedes Prendes, en el Candilejas. *Los padres terribles,* de Jean Cocteau», *Solidaridad Nacional,* 18-v, p. 10.
Martí Farreras (1954) «El Teatro. *Los padres terribles*», *Destino,* 864, 27-ii, pp. 28-29.
Martín, Marianne N. (1978) «The Ballet *Parade*: a Dialog between Cubism and Futurism», *Art Quarterly,* vol. 1, 2, pp. 85-111.

M[artínez] T[omás], A[ntonio] (1966) «Windsor. *La máquina de escribir* de Jean Cocteau, en sesión única», *La Vanguardia Española,* 3-iii, p. 61.

Martínez Tomás, A. (1962) «Candilejas. - Estreno de la pieza dramática de Jean Cocteau, *Los padres terribles*», *La Vanguardia Española,* 19-v, p. 30.

Millàs-Raurell, Josep (1928) «Temes teatrals», *La Revista,* gener-juny, pp. 24-30.

Moragas, Rafael (1933a) «En el Liceo, se dió a conocer *Oedipus-Rex*, ópera oratorio de Strawinsky, de la que discreparon los juicios del auditorio ante esta partitura ultramoderna», *La Noche,* 26-xii, p. 6.

— (1933b) «La ópera-oratorio de Strawinsky *Oedipus-Rex*, en nuestro Gran Teatro del Liceo», *La Noche,* 27-xii, p. 8.

Morales, María Luz (1962) «Teatro Candilejas. Se presenta *Los padres terribles,* de Jean Cocteau, en versión española de Ricardo Paseiro», *Diario de Barcelona,* 18-v, p. 38.

Muñoz-Alonso López, Agustín (2003) «Introducción crítica», dins *Teatro español de vanguardia,* Madrid, Castalia, pp. 9-72.

Nommick, Yvan & Antonio Álvarez Cañibano, eds. (2000) *Los Ballets Russess de Diaghilev y España,* Granada & Madrid, Archivo Manuel de Falla & Centro de Documentación de Música y Danza, INAEM.

Oberon (1933) «*Oedipus Rex* al Liceu de Stravinski», *El Matí,* 28-xii, p. 1.

Ocaña, María Teresa, dir. (1996) *Picasso y el teatro: Parade, Pulcinella, Cuadro flamenco, Mercure,* Barcelona, Àmbit Servicios Editoriales.

Oliveres, Camil (1933) «Gran Teatre del Liceu. *Oedipus-Rex* de Igor Stravinski i *La fira de Sorotxinsky,* de Modest P. Moussorgsky», *La Humanitat,* 26-xii, p. 2.

Oxenhandler, Neal (1984) «The Theater of Jean Cocteau», dins *Jean Cocteau and the French Scene*, New York, Alberville Press, pp. 125- 151.

Peláez, Andrés (1993) *Historia de los Teatros nacionales 1939-1962,* vol. 1, Madrid, Centro de Documentación Teatral

Planes, Ramon (1932) «La companyia "amateur" Carbonell, de Sitges», *Teatre Català,* 1, 1-x, pp. 13-15.

— (1987) *Memòries,* Sitges, Grup d'Estudis Sitgetans.

Puig Taulé, Oriol (2007) «L'Escola d' Art Dramàtic Adrià Gual i la seva època», treball de recerca dirigit per Ricard Salvat, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Filologia Catalana.

Quart, Pere [Joan Oliver] (1927) «Degotís. *Orphée*», *Diari de Sabadell,* 16-iii, p. 1.

Riquer, Martí-Alexandre de (1931) «Escriptors estrangers. Jean Cocteau», *Juventus,* x, fasc. ix, setembre, pp. 556-557.

R., B. de (1917) «Musicales. Los bailes rusos en el Liceo», *La Tribuna,* 11-xi, p. 3.
Romea, Alfredo (1925) «Teatros y cines. Gran Teatro del Liceo. Bailes rusos», *El Noticiero Universal,* 4-v, pp. 6-7.
— (1933) «Gran Teatro del Liceo. *Edipo Rey.* Ópera-oratorio en un acto, dividido en dos cuadros, de Igor Stravinsky», *El Noticiero Universal*, 25-xii, p. 8.
S[acs], J[oan] (1930) «"Orfeu" a Sitges», *Mirador,* 84, 4-ix, p. 5.
Sagarra, Josep Maria de (1925) «Ballets. La lliçó del tren blau», *La Publicitat,* 17-v, p. 1.
Salvatore (1917) «Notas musicales. Teatro del Liceo. *Parade.* Baile realista en un acto. Tema de Jean Cocteau. Coreografía de Massine. Decorados, telón y vestuario de Pablo Picasso. Música de Erik Satie», *Las Noticias,* 12-xi, pp. 1-2.
S[amper], B[altasar] (1933) «Darrera hora. Liceu. *Èdip rei,* de Stravinsky». *La Publicitat,* 24-xii, p. 7.
— (1933) «La Música. Liceu. *Oedipus-Rex,* de Stravinsky», *La Publicitat,* 26-xii, p. 6.
Schifano, Laurence (2002) *Orphée* de Cocteau, Atlante, Michèle Mirroir/Philippe Lemarchand.
Sordo, Enrique (1954) «*Los padres terribles* y *La isla de las cabras*», *Revista,* 99, 4/10-iii, p. 14.
Spies, Walter (1996) «*Parade*: la pieza didáctica antinómica», dins Ocaña (1996), pp. 22-29.
Tintorer, Emilio (1917) «Semana teatral», *Las Noticias,* 12-xi, p. 2.
Tirso (1917) «A mediodía. El "cubismo"», *El Tiempo,* 15-xi, p. 2
U (1917) «Liceu. Ballets russos», *La Veu de Catalunya*, ed. vespre, 12-xi, p. 11.
Urkiola, Carles (1993) «El ballet *Parade* o el cubisme damunt l'escenari», *Serra d'Or,* 403-404, pp. 590-592.
V. (1917) «Liceo. *Parade*», *Diario del Comercio,* 12-xi, p. 1.
Vila San-Juan, J. F. (1949) «Teatros. Teatro de Cámara.- *Los padres terribles,* de Jean Cocteau», *La Vanguardia Española,* 25-ii, p. 15.
Volta, Onella (1996) «Picasso y Satie», dins Ocaña (1996), pp. 14-21.
— (2000) «*Parade* et *Mercure.* Picasso, Satie et Massine», dins Nommick & Álvarez (2000), pp. 33-45.
Winter, Suzanne (2000) «La *Parade* de Cocteau ou l'imaginaire théâtral futuriste mis en pièces», dins Caizergues (2000), pp. 177-199.
Zanni, U. F. (1917) «Las noches del Liceo. Cuarta de los bailes rusos», *El Liberal,* 12-xi, p. 2.

— (1933) «Teatros y conciertos. Gran Teatro del Liceo. *Oedipus-Rex* y *La feria de Sorochintzki*», *La Vanguardia,* 24-xii, p. 10.

Zúñiga, Ángel (1949) «Teatros. Romea. - Estreno de *El águila de sos cabezas,* de Jean Cocteau, traducción de José Luis Alonso», *La Vanguardia Española,* 18-iii, p. 10.

JOSEP DANIEL CLIMENT

EL VALENCIANISME LINGÜÍSTIC DE NICOLAU PRIMITIU GÓMEZ SERRANO

1. INTRODUCCIÓ

Nicolau Primitiu Gómez Serrano, més conegut pel seu nom propi de Nicolau Primitiu, ha estat una de les personalitats valencianes més rellevants del segle XX, tant com a activista de la llengua pròpia (per la seua participació en la major part de les entitats valencianistes de la dècada de 1920 ençà, pels textos sobre valencianisme que publicà, i per la defensa del català de València, del seu ensenyament i de la seua projecció en la societat valenciana) com per la seua condició d'erudit, tal com s'adverteix en la qualitat de la seua biblioteca particular (avui dia nucli de la Biblioteca Valenciana de la ciutat de València) i en els seus estudis sobre arqueologia, toponímia i costums valencians.

Des d'un punt de vista polític i social podem ubicar Nicolau Primitiu en l'àmbit dels sectors de la petita burgesia valenciana del primer terç del segle XX que, des d'una indústria familiar i amb molt de treball i resolució, aconseguiren crear una valuosa indústria de maquinària agrícola que donava suport al sector econòmic valencià més productiu d'aleshores: el camp.

D'altra banda, quant a l'aspecte personal, Nicolau Primitiu va ser una persona afectuosa i sensible, molt respectuosa amb la llibertat dels altres, poc amic de les discussions i de les baralles, fins al punt de ser un home que aportava pau tant en l'àmbit familiar com en qualsevol altre en què va participar. En l'àmbit laboral va mantenir excel·lents relacions amb els treballadors de la seua empresa, tal com es desprèn del respecte amb què va ser tractat en plena Guerra Civil; en el camp de la

Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 65-90

cultura va presidir entitats culturals integradores, i fins i tot en el terreny de la política va contribuir amb valuoses aportacions a apaivagar els enfrontaments entre els diversos sectors del valencianisme. Es podria dir, sense por a equivocar-nos, que era un home ple de virtuts humanes, de profundes conviccions cristianes i morals, amb un equilibri personal notable i amb una cultura excepcional.

Es tracta, en suma, del paradigma d'un empresari valencià culte i conscienciat amb la seua terra i cultura, malauradament una *rara avis*, atès que personalitats com la seua han estat una excepcionalitat en la societat valenciana contemporània.

Nicolau Primitiu ens ha llegat una vasta obra formada no únicament per una gran quantitat de publicacions que abasten multitud de temes (des de l'arqueologia i la prehistòria fins a la toponímia, l'estudi de la llengua, la història o el folklore), sinó també per una amplíssima producció escrita no publicada, com ara els diaris personals, els *Dietaris*, els epistolaris i, fins i tot, articles més o menys acabats o conferències, etc. A través d'aquesta gran producció es posa de manifest el que ha estat la màxima preocupació de tota la seua vida i que, al seu torn, ha caracteritzat la seua actuació personal: una profunda i sincera estima per les terres i la gent del seu país.[1] De fet, si hi ha un aspecte que sorprèn quan un investigador s'acosta a l'estudi de la figura de Nicolau Primitiu, aquest és descobrir la immensitat del treball que va dur a terme en la seua dilatada vida i els nombrosos camps d'estudi als quals es va dedicar.

Sens dubte, l'element unificador de tota aquesta immensa obra és un sentiment que amera per complet totes les actuacions que Nicolau Primitiu va portar a terme en els noranta-quatre anys de la seua existència: el seu valencianisme, entès com el desig de recuperació de la personalitat del poble valencià, esfondrada en una decadència de segles a causa tant de l'actitud dels mateixos valencians com de la determinació assimilista estatal.

Aquest desig de recobrament col·lectiu serà, per tant, el gran objectiu de la seua vida, que es traduirà en una enèrgica acció cultural i política en els anys de la II República i en una intensa tasca cultural al llarg de la dictadura franquista. Ara bé, Nicolau Primitiu mai no va voler pertànyer a cap partit polític; el seu sentiment valencianista estava per damunt de les organitzacions polítiques, i d'acord amb aquest plantejament sempre participarà i impulsarà plataformes suprapartidistes de caràcter

1. Sobre els *Dietaris* de Nicolau Primitiu, vegeu Emili Casanova (2006) i Casanova & Climent (2010). Quant a l'epistolari, vegeu Josep Daniel Climent (2006b).

cultural com ara Acció Cultural Valenciana, Lo Rat Penat o Proa. Amb posterioritat a la Guerra Civil, i aprofitant una certa permissibilitat del règim franquista envers actuacions aparentment innòcues, Nicolau Primitiu va canalitzar aquest sentiment valencianista cap a una tasca eminentment cultural, primerament des del Centre de Cultura Valenciana, amb l'organització de la Secció de Toponímia; després des de Lo Rat Penat, impulsant els cursos de llengua creats per Carles Salvador, i, posteriorment, amb la fundació de l'editorial Sicània.

Durant la II República, parlar de Nicolau Primitiu Gómez Serrano era referir-se a un prestigiós activista valencianista, preocupat pel futur de la cultura valenciana en general, però d'una manera especial per la llengua, l'arqueologia o la toponímia, tal com es desprèn de les múltiples activitats culturals que va protagonitzar en aquests anys. Hem de destacar que Nicolau Primitiu va ocupar la presidència de Lo Rat Penat des de gener de 1933 fins al començament de 1935; va ser director corresponent del Centre de Cultura Valenciana des de 1921; va ser president honorífic de l'entitat Acció Cultural Valenciana (1930-31); va ocupar també la presidència de Proa (Consell de Cultura i Relacions Valencianes, 1935-1936) i va col·laborar amb l'Agrupació Valencianista Escolar (1934-1935). A més a més, i quan l'ocasió ho requeria, pronunciava discursos o impartia conferències sobre prehistòria, toponímia, llengua o qualsevol altre aspecte relacionat amb la cultura dels valencians.

És en aquest període de temps (1931-1936), una etapa marcada per les expectatives i els canvis que es produeixen en la societat espanyola, que Nicolau Primitiu desenvoluparà l'activitat pública més intensa de la seua vida, tan intensa que el portarà a convertir-se en un punt de referència ben significatiu del món cultural valencià.

A més a més, en aquests moments donarà a conèixer a través de nombroses publicacions els elements més significatius del seu pensament valencianista, com ara la imprescindible necessitat de situar els interessos de tots els valencians per damunt de la lluita partidista o la necessitat d'actuar amb un mínim consens en les qüestions més significatives, com ara la defensa de l'Estatut d'Autonomia del País Valencià, la llengua i la cultura dels valencians. És des d'aquesta perspectiva que hem d'entendre moltes de les actuacions d'aquells anys, amb les quals tractava de cercar el màxim grau d'entesa entre les forces polítiques i culturals per tal de defensar millor els interessos valencians en un moment històric especialment convuls com va ser la II República.

En aquest sentit és interessant d'assenyalar la publicació d'una sèrie d'articles que, sota l'epígraf «De valenciania», apareixeran primerament al setmanari *El Poble*

Valencià (Semanari Valencianiste)[2] i després a *El Sueco*,[3] on definirà el seu ideari polític. El 5 d'agost de 1931 Nicolau Primitiu afirmava: «No'ns pregunteu si som de la "Dreta" o de la "Esquerra" o del "Centre", ¡Som valencianistes!». És aquest un intent de configurar la que serà una de les idees polítiques més importants de la seua vida: la necessitat de construir un valencianisme integrador, interclassista, superador dels conceptes ideològics de dreta i d'esquerra, almenys fins que el poble valencià recuperés les seues llibertats i la seua capacitat d'autogovern.

Per tot això, podem afirmar que tant abans com després de la Guerra Civil Nicolau Primitiu va tenir un paper destacat sempre en la primera línia del moviment valencianista; això sí, marcat, com no podia ser d'una altra manera, per la seua forta personalitat, la independència de criteri que sempre mantenia en defensa de les seues teories i actuacions, el desig d'aglutinar els elements del valencianisme més dispars i el rebuig a la castellanització de la societat valenciana.

Al mateix temps, però, constatem que tant les idees polítiques com els plantejaments ideològics de Nicolau Primitiu coincidiran, fil per randa, amb els plantejaments majoritaris dels valencianistes del primer terç del segle xx i els defensats per partits polítics com ara Joventut Valencianista, Unió Valencianista, Acció Nacionalista Valenciana i, fins i tot, l'Agrupació Valencianista Republicana, que s'avenien bàsicament amb la Declaració Valencianista de 1918. No ens ha d'estranyar, per tant, veure Nicolau Primitiu com a membre de Lo Rat Penat o Proa, implicat en la reivindicació de l'Estatut d'Autonomia o impulsant iniciatives com la publicació d'*El Camí* o la consolidació de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana.

Al capdavall, aquest objectiu de convergència valencianista serà defensat per Nicolau Primitiu contínuament, tant abans com després de la Guerra del 36. De fet, sempre el veurem actuant com el típic «home bo» valencià, honest, imparcial, en qui pots confiar. Per això serà elegit president de diverses entitats culturals al llarg de la seua

2. Aquesta publicació, impulsada i dirigida per Josep M. Esteve Victoria, va publicar un total de 18 números, del 6 de juliol al 7 de novembre de 1931. Ideològicament defensava un valencianisme de dreta, d'inspiració catòlica, que políticament se situava en l'òrbita de la Dreta Regional Valenciana. La redacció del setmanari estava formada per Pasqual Asins, Josep M. Bayarri, Francesc Caballero Muñoz, Josep Castanyer Piera, Josep Cervera Aviñó, Josep M. Esteve Victoria, Felip Garcia del Real, Francesc Molina Valero, Bernat Ortín, Ricard Sanmartín i Enric Songel (vegeu *El Poble Valencià* 2, 11 de juliol de 1931).

3. Es tracta d'*El Sueco* (*Semanario Defensor de los Intereses de Sueca y su Comarca*), publicació dirigida per Rafael Hervàs i Ginesta. Nicolau Primitiu va publicar-hi tres articles els dies 11, 18 i 25 de juny de 1933 (números 3024, 3025 i 3026, respectivament).

vida. Amb motiu de la seua designació com a president de la Comissió Patrocinadora del *Diccionari Català-Valencià-Balear* el 1951, Francesc de B. Moll afirmava que es va escollir Nicolau Primitiu, perquè «era mirat amb respectuosa simpatia pels uns i pels altres». Les enormes dificultats en les quals va haver de créixer el sentiment valencianista en la nostra societat, tant en l'època republicana com en la dictadura franquista, portaren Nicolau Primitiu a convertir aquest plantejament en la seua aspiració principal: cercar la unitat entre tots els valencians, per damunt de les rivalitats polítiques, amb vista a aconseguir una màxima eficàcia en la defensa de la nostra personalitat.

D'altra banda, el seu valencianisme aportarà unes característiques que el singularitzaran entre els plantejaments majoritaris d'aquesta època. El fet que mai no acceptés pertànyer a cap partit polític; que sempre busqués la unitat d'acció cultural entre els valencianistes; que defensés un valencianisme estricte però alhora favorable a una unitat cultural i política en peu d'igualtat amb Catalunya i Mallorca, o que mantingués unes postures tan arriscades sobre l'origen del valencià, tot i que eren també defensades per altres polítics com Ignasi Villalonga, el convertiren en temps de la II República en un personatge al marge dels dos sectors majoritaris del valencianisme, el de dretes i el d'esquerres, i posteriorment, al voltant dels anys seixanta, entre els valencianistes catalanistes i els valencianistes anticatalanistes. Senzillament perquè ell no es considerava ni de dretes ni d'esquerres, sinó simplement valencianista, i perquè ell no era ni catalanista ni anticatalanista, sinó simplement valencianista.

Mantenir-se'n al marge, però, tenia el seu preu, i també la seua recompensa. D'una banda, els valencians actuals tenim dificultats per a reconèixer les aportacions del seu pensament i les activitats que va dur a terme, i els seus ideals són difícilment coneguts; i de l'altra, la seua figura és vista amb certes dosis de venerabilitat, i per això Nicolau Primitiu és considerat per molts conciutadans com un patrici valencià, és a dir, com una persona que destaca entre tots els valencians.

Vista la trajectòria de Nicolau Primitiu des 1930 fins a la seua desaparició el 1971, volem referir-nos ara a la seua tasca en favor de l'estudi del valencià, de la seua consolidació, difusió i de l'ensenyament, així com també la seua ideologia lingüística, aspecte aquest ben controvertit i que en ocasions ha enterbolit un impecable i altruista activisme per la llengua.

2. LES ACTIVITATS LINGÜÍSTIQUES DE NICOLAU PRIMITIU

Nicolau Primitiu Gómez Serrano ha estat un personatge ben rellevant en la formació del català culte contemporani de València, tant pel que fa a la seua conformació (va ser un del signants de les Normes de Castelló, en qualitat de president de Lo Rat Penat, i per tant un element clau de l'acord normatiu) com en la seua difusió (va donar suport actiu a Carles Salvador en l'organització dels cursos de llengua de Lo Rat Penat el 1949 i va editar el *Vocabulari valencià-castellà* de Francesc Ferrer Pastor el 1960), entre altres nombroses iniciatives en favor de la llengua dels valencians com les que ara assenyalarem.

2.1 L'estudi de la toponímia

Nicolau Primitiu va dedicar una bona part de la seua vida a l'estudi de la toponímia en la doble faceta de recollida de noms de lloc i d'interpretació etimològica, de manera que pot ser considerat, segons Emili Casanova, el precursor de la toponímia valenciana actual.[4] Entre altres aspectes, podem dir que la va dotar d'un mètode científic i modern de recollida de dades; va traçar uns principis d'interpretació toponímica correctes; va crear la Secció de Toponímia del Centre de Cultura Valenciana; va propugnar la creació d'un Corpus Toponímic Valencià; va confegir milers de fitxes toponímiques; va divulgar i defensar la forma pròpia dels topònims davant la castellanització; va defensar la denominació de *València* enfront de la de *Levante*; va crear el nom *bacava* i *bacavés* per destacar la unió lingüística de Balears, Catalunya i València des de l'època ibèrica; va incitar els cronistes locals a estudiar la toponímia de cada poble, i va defensar el valor patrimonial i testimonial de la toponímia per a la nostra cultura.

La tasca desenvolupada al llarg de quaranta anys va ser molt intensa, però de resultats molt desiguals. En efecte, la defensa de teories com la de l'*iberisme* va portar Nicolau Primitiu a una separació del món científic valencià. La seua independència

4. El 2002, en el XXIX Col·loqui de la Societat d'Onomàstica i el VIè d'Onomàstica Valenciana, Emili Casanova i qui signa aquest treball van presentar la ponència «L'aportació toponímica de Nicolau Primitiu» (Climent & Casanova 2003: 253-304).

de criteri, que va mantenir de manera constant, marcarà en gran mesura la major part dels seus treballs, que, d'altra banda, no han tingut seguidors tal com ell pretenia.

Ara bé, aquesta manca de sintonia amb els treballs acadèmics i la persistència continuada en aquestes inversemblants teories sobre l'origen de la llengua, no ens han d'impedir valorar en la justa mesura el que ha estat l'aportació de Nicolau Primitiu als estudis sobre toponímia valenciana, sobretot en moments en els quals gairebé era una disciplina desconeguda per tothom.

En aquest sentit, volem assenyalar el següent:

a) Nicolau Primitiu valora la toponímia com una matèria necessària per a estudiar l'arqueologia[5] i, en contra del que moltes vegades es retrau als toponimistes, elabora una teoria sobre la paleotoponímia, la qual divideix en tres branques: la històrica, la contemporània i la mixta. També defensa la salvació de la toponímia com a part del patrimoni del poble, i per això s'oposa a la seua traducció al castellà.

b) La dedicació toponímica de Nicolau Primitiu abasta gairebé tota la meitat del segle xx. Durant aquest temps, Nicolau Primitiu escriu més de cent articles sobre la matèria, i, a més, en tots els seus treballs sobre llengua o arqueologia, hi trobem referències directes a aquesta matèria. Crea la Secció de Toponímia i Paleotoponímia del Centre de Cultura Valenciana (Climent 2008); prepara un pla de treball per a recollir tota la toponímia viva i documental valenciana, i esperona els cronistes del Regne i els ofereix un mètode de treball: «Toponimia del término de una población». També redacta, amb Manuel Sanchis Guarner i Josep Giner, la primera proposta normativa i ortogràfica dels topònims dels municipis valencians.[6]

5. Quant a l'interès de Nicolau Primitiu per l'arqueologia, vegeu Gómez Casañ (1997: 75-78).

6. Es tracta de la «Llista de noms de municipis de llengua valenciana», confeccionada per Nicolau Primitiu Gómez Serrano, Manuel Sanchis Guarner i Josep Giner, i publicada a *Timó*, en els números 6 i 7 (desembre-gener 1935-1936, pp. 4-6) i en els números 10 i 11 (abril-maig 1936, pp. 5-6). Els precedents d'aquest estudi els trobem en la confecció d'una llista dels noms dels municipis del Principat elaborada per la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans el 1933. Posteriorment, el 1935 aquesta institució va constituir una ponència, formada per Pompeu Fabra, Josep M. Casacuberta, Joan Coromines i Manuel Sanchis Guarner a fi d'elaborar una llista semblant dels municipis valencians. Els estudiosos valencians van aprofitar la visita a València de Pompeu Fabra, Joan Coromines, Josep M. Casacuberta i Ramon Aramon, del 24 al 27 de novembre de 1935, per intercanviar punts de vista sobre aquest estudi (*Timó* 5, novembre de 1935). Sobre aquesta qüestió, vegeu Antoni Ferrando (2000: 137) i Santi Cortés (2002: 132-133).

c) Nicolau Primitiu és fill d'una època, començament del segle xx, on l'*iberisme* era ben considerat en els àmbits acadèmics, la qual cosa va provocar que orientés el seu treball toponímic a trobar arrels preromanes per explicar l'origen de la llengua i dels topònims. La falta d'edicions crítiques i fiables dels clàssics llatins i grecs, com les de Ruf Fest Aviè, el va portar a cometre molts errors d'interpretació, fet que ha provocat que en cercles acadèmics se'l considere un toponimista *fantasiós*.[7]

d) La consulta dels seus documents i treballs toponímics conservats a l'antic Centre de Cultura Valenciana ens ha permès d'observar un Nicolau Primitiu amb una gran capacitat i decisió organitzativa en benefici de la recollida toponímica. D'altra banda, l'anàlisi de les més de 100.000 fitxes toponímiques, conservades a la Biblioteca Valenciana, ens permetrà fer-nos una idea i una valoració definitives de la dimensió del seu treball.

Per tot el que acabem de dir, cal que sapiguem a hores d'ara valorar el seu treball. Tot i que Nicolau Primitiu tenia les seues particulars teories i les exposava i defensava tal com les sentia, la seua màxima era cercar el que considerava millor per al seu poble, raó per la qual no defugia mai la dificultat ni l'esforç per a trobar claus interpretatives noves més clares que les antigues. En l'actualitat, després dels nombrosos avenços aconseguits en el camp de la història i la lingüística valencianes al llarg dels darrers trenta anys, observem que moltes de les seues interpretacions han estat superades (especialment per arabistes i per Joan Coromines), però moltes no han estat estudiades per ningú. En tot cas, ens trobem davant la immensa obra toponímica d'un dels pioners d'aquesta disciplina a les nostres terres.

7. No és casualitat que Nicolau Primitiu s'interesse per l'estudi de l'obra d'aquest autor llatí; de fet, bé podríem dir que tant l'autor com la seua *Ora marítima* despertaren gran interès entre els estudiosos valencians de l'època. Tant era així, que el mes de gener de 1933 va visitar València el professor Adolf Schulten, el qual havia editat dins *Fontes Hispaniae Antiquae* (vol. 1) l'obra *Avieno, Ora marítima* el 1922, i era, per tant, un dels millors coneixedors d'aquest periple marítim. El motiu de l'estada del professor alemany de la Universitat d'Erlangen era impartir un curs organitzat per la Facultat de Filosofia i Lletres, organitzat per l'arqueòleg Lluís Pericot, i que portava per títol «Avieno, la fuente más antigua de la Geografía de la Península». Hi havia previst impartir vint classes al llarg del mes de gener i febrer de 1933, i segons conten les cròniques de l'època, van comptar amb l'assistència d'un nombrós i interessat públic. El 22 de gener de 1933, *Las Provincias* publica un extensa crònica, sense signar, dels primers dies del curs, concretament de les quatre primeres conferències. També trobarem informacions sobre aquest curs en diversos articles publicats per *Las Provincias*, el 4 de febrer de 1933, i per *La Correspondencia de Valencia*, el 16 i 26 de gener de 1933.

2.2 Fixació i consolidació del català de València: les Normes de Castelló

En l'aprovació de les Normes Ortogràfiques de 1932 Nicolau Primitiu va tenir un paper especialment rellevant, no tant com a impulsor de la normativa, la qual no era totalment del seu grat, sinó per les gestions que va fer tant al Centre de Cultura Valenciana com a Lo Rat Penat, perquè ambdues entitats s'adheriren a l'acord de 1932 (Climent 2007).

En aquest sentit s'ha de remarcar l'enorme responsabilitat demostrada una vegada més per Nicolau Primitiu. Per damunt de les preferències personals, a la societat valenciana li calien solucions consensuades, i sobretot en qüestions significatives com la llengua. Per això, quan va caldre, es va implicar en la defensa i difusió de les Normes de Castelló. Primerament convencent Lluís Fullana perquè les signés, després aconseguint l'adhesió de la Junta de Govern de Lo Rat Penat[8] i, fins i tot, neutralitzant l'oposició de Josep M. Bayarri.[9] I tot això, perquè sabia que per damunt de les idees personals calia situar aquelles que aconseguien el consens del conjunt de la societat.

D'aquesta manera, en l'actuació de Nicolau Primitiu en tot el procés d'aprovació de les Normes del 1932, observarem l'evolució pròpia d'una persona generosa i responsable que va passar d'emprar en els seus escrits personals models ortogràfics diversos —alguns de collita pròpia i fins i tot inspirats en l'ortografia de Lluís Fullana, quan no n'hi havia cap altra— a signar les Normes disciplinadament, tan bon punt s'havien aprovat a Castelló. Com diu gràficament Nicolau Primitiu: «estem convençuts també de que unes normes ortogràfiques no valen la pena d'una batalla». Segons ell, calia «sacrificar un poquet el amor propi en benefici de la unió possible dels valencians per a fer llabor valencianista».[10]

8. El Llibre d'Actes de la Junta de Govern de Lo Rat Penat diu així: «Se llig: aprova l'escrit que envie aprobar les normes ortogràfiques dictaes últimament fent present la protesta de la societat per la desconsideració que significa el no haver segut convidat Lo Rat Penat a l'elaboració de dites normes» (14 de febrer de 1933).

9. En aprovar la Junta de Govern de Lo Rat Penat les Normes de Castelló, va ser únicament Bayarri qui va protestar «per l'adhesió a les normes ortogràfiques sense convocar a Junta general» (Llibre d'Actes de la Junta de Govern de Lo Rat Penat, 21 de març de 1933). El president de l'entitat ratpenatista, Nicolau Primitiu, es va encarregar de parlar amb ell per explicar-li els motius pels quals s'havia actuat d'aquesta manera, per fer-li veure la conveniència d'acceptar unes normes consensuades i per neutralitzar qualsevol iniciativa que poguera posar en marxa. Recordem que Josep M. Bayarri era l'autor de l'opuscle *El perill català*, i un dels escassos valencianistes radicalment anticatalanistes d'aquells anys.

10. Carta de Nicolau Primitiu a Josep M. Bayarri, 23 de març de 1933 (*Epistolari I*, carta número 158, pp. 89-91. Arxiu de la família Gómez Senent. Biblioteca Nicolau Primitiu).

La seua signatura tenia, a més, un valor especial, ja que hi signava com a president de Lo Rat Penat, societat que presidia des del començament de 1933. Aquesta entitat havia de figurar ineludiblement entre els signataris de la nova normativa, si hom volia parlar de consens i acord. I això es va aconseguir gràcies al paper dut a terme per Nicolau Primitiu entre els membres ratpenatistes. D'altra banda, des de Lo Rat Penat i de la mà de Nicolau Primitiu no únicament es va acatar de manera estricta la normativa emanada de Castelló el 1932, sinó que la van difondre tant com pogueren en els concursos de llibres de falles o impulsant els cursos de llengua impartits per Carles Salvador.

2.3 reivindicació de l'ensenyament i l'ús del valencià a l'escola

Al llarg de la seua vida, i en consonància amb el seu pensament valencianista, Nicolau Primitiu va tenir l'oportunitat de denunciar en diverses ocasions la incongruència que suposava l'ensenyament en castellà a les escoles valencianes, i va adoptar una actitud valenta reivindicant l'ensenyament del valencià com a element essencial de la formació dels xiquets i xiquetes valencians, sempre al costat d'altres destacats valencianistes, com ara Carles Salvador o Enric Soler i Godes.

En aquest sentit, cal que recordem alguns dels seus textos publicats, com ara l'article «L'ús de la llengua valenciana a l'escola», aparegut el 7 de juliol de 1934 a *Acció*; la conferència «La llengua valenciana a l'escola», pronunciada durant la Setmana Pedagògica d'Ontinyent el 1934, o el conte publicat a *Las Provincias* el 10 d'agost del mateix any, titulat «L'estatgeret» i on feia una defensa de la tasca duta a terme per la recentment creada Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana.

A més a més, el seu nom figura entre els signants de la instància que el 1931 demanava al ministre d'educació madrileny l'aplicació del decret de bilingüisme al País Valencià.[11] Anys després, el 1936, en representació de Proa, entitat que presidia,

11. De fet, l'Ajuntament de València havia aprovat al començament de maig de 1931 «dirigirse al Gobierno provisional de la República para que haga extensivo el decreto autorizando el bilingüismo». Vegeu *El Pueblo*, 6 de maig de 1931. Reproduïm de Cucó (1971: 200-201).

va tornar a signar una petició semblant de diverses entitats valencianistes en què es demanava l'aplicació de l'esmentat decret.[12]

Posteriorment, en plena postguerra, Nicolau Primitiu va encoratjar Carles Salvador a iniciar els cursos de llengua, de primer al Centre de Cultura Valenciana i després a Lo Rat Penat, on s'implantaren des de 1949.[13] Serà des d'aquesta entitat que durant més de vint-i-cinc anys s'impartiran classes de valencià a milers de valencians, les quals, des de l'inici, comptaren amb el suport de Nicolau Primitiu, tant com a membre de la Junta de Govern de l'entitat com des de la presidència, que va ocupar des de 1958 fins a 1960. L'actiu valencianista va pronunciar discursos i conferències a l'alumnat dels cursos, els va donar suport econòmic amb aportacions en metàl·lic, es va esforçar intensament per involucrar-hi els uns i els altres, va crear la figura dels *protectors dels cursos de llengua valenciana*, va treballar per constituir una secció de cursos de llengua valenciana dins Lo Rat Penat i, en definitiva, va esmerçar esforços per tirar endavant la iniciativa que més va fer per mantenir viva la flama del valencianisme durant els llargs i tristos anys de la postguerra, conscient de la importància que tenia l'ensenyament de la llengua per a la nostra supervivència com a poble.

Al capdavall, observarem que les accions, les iniciatives i els plantejaments de Nicolau Primitiu estaven en perfecta sintonia amb els d'altres activistes valencianistes, com ara Carles Salvador, Francesc Caballero Muñoz, Pascual Asins o Enric Soler i Godes. Així mateix, ens podem fer una idea del seu pensament valencianista, de l'energia i la dedicació que posava en aquells aspectes que considerava fonamentals per al seu poble, entre aquests, l'ensenyament a l'escola de la llengua pròpia, que equivalia a dir l'alfabetització dels xiquets i xiquetes valencians en la llengua que parlaven habitualment.

12. Nicolau Primitiu, en representació de Proa, entitat que presidia, va participar en les reunions celebrades a València als locals de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana els dies 26 de febrer i el 10 de març de 1936 amb la finalitat de sol·licitar a les autoritats madrilenyes l'aplicació al País Valencià del decret de bilingüisme. La instància al ministre d'Instrucció Pública, Marcelino Domingo, es va reproduir a *Acció* 95 (21 de març de 1936).

13. Sobre els cursos de llengua de Lo Rat Penat, vegeu Santi Cortés (2006). Per la nostra banda també ens hem ocupat del seu estudi a Climent (2004a: 122-132).

2.4 conferències sobre llengua

Nicolau Primitiu va pronunciar al llarg de la seua vida nombrosos discursos i conferències centrats en la llengua i entre els quals destaquem: «El bilingüisme valencià a la llum de la història, de la filologia i del nacionalisme», pronunciada a la II Setmana Cultural Valenciana, el 24 de juliol, Dia de la Llengua;[14] «Les llengües que ens calen usar», a l'Agrupació Valencianista Escolar el 16 de març de 1934; «La llengua valenciana a l'escola», llegida dins la Setmana Pedagògica d'Ontinyent el dia 20 de setembre de 1934,[15] i «La llengua Ba-Ca-Va (Balear-Catalano-Valenciana)», conferència impartida a l'Agrupació Valencianista Escolar, el 30 d'abril de 1935. Aquests textos van ser publicats i donats a conèixer al seu moment.

Així mateix, també va elaborar textos que no va arribar a publicar, com ara «Observacions a l'alfabet valencià», que tenia previst llegir com una part del discurs en l'acte de recepció de Carles Salvador al Centre de Cultura Valenciana, però que per recomanació d'aquest darrer va decidir ajornar per a un altre moment.[16] I, fins i tot, va pronunciar conferències que per diversos motius tampoc mai no arribaren a publicar-se. Ens referim a les impartides els dies 23, 27 i 31 de maig de 1949, com una activitat més de la Secció de Literatura i Filologia de Lo Rat Penat, presidida per Carles Salvador, sota el títol «Sobre origes de la llengua valenciana»;[17] i la pronun-

14. El 2003, amb motiu de la celebració de l'any Nicolau Primitiu per part de diverses institucions valencianes, la Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés ha editat *El bilingüisme valencià* sota el patrocini de la Impremta Mateu de Xàtiva i amb un estudi introductori de qui signa aquestes línies.

15. El 23 d'abril de 1936 Nicolau Primitiu realitzava el pagament a la senyora de Corell de 335 pessetes en concepte «de 500 follets de *La llengua valenciana a l'escola*». El dia següent pagava 450 pessetes a Josep Melià per l'edició de «500 eixemplars de *Bilingüisme*». Vegeu Gómez Serrano (2010: 62). També hem de dir que el 2004, l'Ajuntament d'Ontinyent, amb motiu de la celebració de les IV Jornades Educatives, i en commemoració del 70 aniversari de la Setmana Pedagògica de 1934, va reeditar l'opuscle *La llengua valenciana a l'escola*, dins la col·lecció «Quaderns divulgatius», núm. 8, amb un estudi introductori de qui signa aquestes línies.

16. Efectivament, el 9 de gener de 1936, dia de la seua recepció oficial, Carles Salvador va llegir el discurs «Qüestions de llenguatge», que va ser contestat per Nicolau Primitiu Gómez Serrano. Aquest treball és, possiblement, el text teòric on Carles Salvador exposarà de manera més clara les seues opinions sobre quins havien de ser els criteris a seguir per part dels escriptors i lingüistes valencians per tal d'elaborar un model de llengua literària.

17. El diari *Las Provincias* va publicar unes extenses recensions d'aquestes conferències, on podem comprovar que el seu contingut s'ajusta al que Nicolau Primitiu havia estat publicant des de feia vint-i-cinc anys a partir d'un conjunt d'articles aplegats en la sèrie «Salterio Toponímico» (1925), en els quals insistia a reivindicar la importància de la toponímia per a demostrar l'existència d'un fort lligam entre la llengua actual dels valencians i les llengües preromanes (*Las Provincias*, 26 i 29 de maig de 1949).

ciada el 25 de gener de 1954 al «Curset de Llengua i Literatura Valenciana (en la nostra parla) als novells sacerdots en el Convictum de S. Eugeni (antic col·legi de vocacions eclesiàstiques)», que portava per títol «Geografia lingüística».[18]

2.5 promoció del *Diccionari català-valencià-balear*

La implicació de Nicolau Primitiu en l'obra iniciada per mossèn Alcover i impulsada per Francesc de B. Moll fou ben primerenca. De fet, el 1932 ja se n'havia convertit en un dels primers subscriptors valencians i també va acceptar el prec de Moll de convertir-se en el «representant i propagandista» del *Diccionari* a València, amb l'objectiu d'aconseguir un nucli de subscriptors, particulars, entitats culturals o biblioteques.

Aquesta tasca la va dur a terme escassament durant un any, ja que després de l'estiu de 1933 va demanar a Moll que delegués la seua feina en un altre valencianista, Jesús Morante Borràs. La raó era la manca de temps, a causa de les múltiples ocupacions i la intensa activitat social i cultural que duia a terme com a president de Lo Rat Penat.

Posteriorment, i ja en la postguerra, Nicolau Primitiu i alguns dels seus familiars més directes continuaren com a subscriptors del *Diccionari*, de manera que, al començament de la dècada dels anys 50, tornarà a implicar-se com el que més en la seua difusió a les terres valencianes. Això va ser amb motiu de la constitució de la Comissió Patrocinadora de l'Obra del *Diccionari* a València, talment com s'havia fet a Barcelona i Mallorca anteriorment, i que estava integrada pel bo i millor del món cultural i polític valencià del moment. El seu president va ser Nicolau Primitiu, un dels pocs homes que, segons Francesc de B. Moll, «saben ésser amics, malgrat les discrepàncies d'opinió», el qual va participar directament en l'organització de nombroses activitats de difusió del *Diccionari*, com ara la inoblidable exposició realitzada a l'Ajuntament de València

18. Nicolau Primitiu va intervenir-hi a instància de mossèn Vicent Sorribes, juntament amb Francesc Almela i Vives i Carles Salvador. El propòsit era oferir una formació valencianista als futurs rectors. En el darrer trimestre de 1954 s'hi va organitzar un altre curs en el qual van participar mossèn Frederic Moscardó, mossèn Vicent Sorribes, el pare Bernardí Rubert, Emili Beüt, Enric Valor, Joan Fuster i Francesc Casp. Vegeu Fuster (2000: 201).

a la fi de 1951, que va congregar milers de valencians que escoltaren atentament les explicacions de Manuel Sanchis Guarner i Francesc de Borja Moll.[19]

A banda de tot això, encara cal afegir-hi que l'any 1953 Nicolau Primitiu va preparar unes quartilles per a llegir-les en un discurs que havia de pronunciar al Saló de Reis del Palau de la Generalitat de la ciutat de València, amb motiu de l'edició del volum v del *Diccionari*, acte programat per al 10 d'octubre, però que fou suspès pel governador civil com una mostra més de la intolerància d'un règim repressor.

Una vegada més veiem Nicolau Primitiu participar intensament en la difusió d'una de les grans obres de la filologia romànica de tots els temps, conscient de la importància que tenia la seua divulgació entre els valencians per a l'estudi i el coneixement de la llengua comuna de catalans, valencians i balears, dels parlants de la *llengua bacavesa* —com a ell li agradava d'anomenar-la, i també, per reiniciar i enfortir les relacions entre pobles germans.[20] Com deia Nicolau Primitiu: «tot pel *Diccionari* i son feliç acabament».

2.6 L'editorial Sicània i les revistes *Sicània mensual* i *Nostres faulelles*

Amb l'estudi i anàlisi de les accions dutes a terme per Nicolau Primitiu encaminades a la creació i consolidació de l'editorial Sicània, podem afirmar que aquest fou el projecte cultural més significatiu i agosarat que va realitzar al llarg de la seua vida, i també el que li va demanar més temps i esforços durant els més de dotze anys en què l'editorial es va mantenir en actiu.[21]

19. Segons les cròniques de l'època, més de quatre mil persones visitaren en un sol dia l'exposició, la qual cosa convertia aquest fet en un esdeveniment inèdit en ple franquisme. Sobre aquesta qüestió, vegeu «Actualidad Valenciana», *Las Provincias*, 19 de desembre de 1951. Giner Boira, a l'*Almanaque Las Provincias per a 1952*, diu: «Terminóse el año con la visita del día 16 a la exposición del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, aprovechando la oportunidad de tener en Valencia a las personalidades que se habían congregado en dicho acto. Fue don Manuel Sanchis Guarner quien por diez veces hubo de repetir la explicación de cuanto se hallaba expuesto». Santi Cortés (1995: 342) ha fet notar la importància d'aquest acte: «tant pel seu caire de convocatòria pública i unitària, com pel ressò que obtingué i per la intenció dels organitzadors d'implicar la societat valenciana en el reconeixement de la seua personalitat».

20. Xavier Ferré (2000) ha estudiat la complexa xarxa de relacions creada entre el País Valencià i Catalunya al voltant de l'obra del *Diccionari*.

21. Quant a la creació de l'editorial Sicània, vegeu Pérez Moragón (2002).

Efectivament, el 18 de maig de 1955 eixia al carrer *Els somnis de Jordiet*, de Leopold Martínez Vidal, el primer dels llibres publicats per l'editorial Sicània, fundada el mateix any per Nicolau Primitiu. En aquell moment hi havia a València dues editorials més que publicaven llibres en català: Torre, dirigida per Xavier Casp i Miquel Adlert, i Lletres Valencianes, al capdavant de la qual hi havia Ricard Sanmartín. Tot i això, Nicolau Primitiu considerava que a València calia una altra editorial dedicada sobretot a la publicació d'obres de caràcter popular, que arribaren fàcilment als lectors i que ajudaren a consolidar el procés de recuperació lingüística encetat pels Cursos de Llengua de Lo Rat Penat. I així va ser que l'il·lustre valencianista, que en aquells moments tenia setanta-set anys, es va llançar en solitari a un aventurat projecte editorial, sense cap altre suport que el d'un grapat d'amics com Emili Beüt i Belenguer i Leopold Martínez, que l'ajudaren en la tasca de cercar impremtes i vigilar els temes d'edició; o Carles Salvador, que s'havia de convertir en el corrector general, però la seua sobtada mort el juliol de 1955 ho va impedir, o Francesc Ferrer Pastor, que finalment s'encarregaria de la correcció gramatical de les obres.

Nicolau Primitiu va dissenyar un ambiciós projecte editorial que abastava nombrosos temes, agrupats en un nombre extens de col·leccions. Dins l'editorial hi havia les sèries «Sicània Prolífica», que va ser la que més llibres va editar (nou en total), «Sicània Poesia», «Sicània Popular», «Sicània Filològica», «Sicània Religiosa», «Sicània Novel·lística», i altres com «Sicània Biogràfica», «Opera Omnia», «Històrica», «Literària», «Antològica», «Novel·la Social» i «Novel·la Històrica», que únicament publicaren un llibre cadascuna. El problema era, òbviament, la limitada capacitat d'editar llibres que podia tenir una editorial de les característiques de Sicània, on l'energia i la tenacitat de l'editor i els seus col·laboradors havien de suplir moltes de les mancances existents.

Les dificultats, però, foren nombroses. La inexistència d'un públic lector en valencià, la manca de canals de distribució o les dificultats de donar a conèixer els llibres editats repercutien negativament en el nombre de vendes. Arribar a la gran majoria de la societat valenciana es va convertir en una feina impossible. Del primer llibre editat, *Els somnis de Jordiet*, se'n va fer una distribució gratuïta a moltes de les biblioteques públiques valencianes i a molts particulars, únicament a canvi d'acusar la recepció de l'obra, una circumstància que va permetre a Nicolau Primitiu confeccionar un extens fitxer de possibles compradors als quals adreçar-se amb propaganda dels llibres editats.

L'altra dificultat va ser la censura, que s'aplicava inexorablement sobre moltes de les seues obres, pel fet que a València els implacables censors exercien amb més

eficàcia el seu treball que a altres punts de l'Estat. Tant era així que l'hàbil Nicolau Primitiu acostumava a enviar els catàlegs de propaganda juntament amb els llibres a Madrid, on aprovaven sense problemes allò que els buròcrates vernacles s'havien afanyat a prohibir ací.

Nicolau Primitiu va aconseguir amb enormes dificultats mantenir activa l'editorial Sicània des de 1955 fins a 1967, quan ja tenia noranta anys i les energies començaven a fallar-li. Va aconseguir publicar un total de vint-i-vuit llibres, alguns dels quals van tenir una magnífica acceptació, mentre que d'altres no van assolir el favor dels lectors. En aquest ventall de títols trobarem una barreja de gèneres: novel·la històrica o social, poesia, estudis historiogràfics o llibres de divulgació. Qualsevol llibre era vàlid per a Nicolau Primitiu, atesa la seua idea d'arribar a un ampli sector de la societat valenciana, al *poble valencià* (com a ell li agradava de dir), per tal d'elevar-la culturalment com un pas previ a la recuperació de la nostra personalitat col·lectiva.

Pel que fa als autors, en la nòmina de Sicània trobarem un grup d'escriptors que ja havien publicat diverses obres abans de 1936, com ara Carles Salvador, Antoni Igual i Úbeda, Francesc Almela i Vives, Enric Soler i Godes o Xavier Casp, junt amb altres joves autors com Beatriu Civera, Jordi Valor i Serra, Joan Valls Jordà, Josep Mascarell i Gosp o Maria Ibars i Ibars.

Els estudis històrics de temàtica valenciana tenien molt bona acollida a l'època, i entre aquests destacaren *València i el General Espartero* (1956) i *Biografies dels reis de València* (1958), tots dos de Frederic Moscardó, o *El duc de Calàbria i la seua cort*, de Francesc Almela i Vives, (1958). La poesia estava ben representada amb la publicació de *Tast d'eternitat* (1960), de Joan Valls i Jordà, o del poemari de Xavier Casp, *D'amar-te, amor* (1963), amb pròleg de Miquel Adlert, i uns reculls poètics de Teodor Llorente i de Vicent W. Querol.

Pel que feia a la narrativa, que predominava per damunt de la resta d'obres, s'ha de dir que Beatriu Civera va iniciar la seua trajectòria novel·lística amb *Entre el cel i la terra* (1956), i posteriorment, amb *Una dona com una altra* (1961), amb pròleg de Manuel Sanchis Guarner; Maria Ibars es va consolidar com una magnífica escriptora amb *Vides planes* (1962) i *L'últim serv* (1965); Jordi Valor i Serra s'afermava com a narrador costumista amb *Narracions alacantines de muntanya i voramar* (1959), i Antoni Igual i Úbeda va dir-hi la seua amb la novel·la històrica *Delers de jovença* (1964).[22]

22. Una anàlisi més detallada d'aquestes novel·les i dels plantejaments estètics predominants el trobarem a l'estudi de Carbó & Simbor (1993: 110-119) i a Vicent Simbor (1991: 51-82).

També hi tindran un apartat destacat les obres pràctiques i de divulgació com *Parleu bé!*, (1957), obra pòstuma de Carles Salvador que encara estava enllestint poc abans de la seua desaparició, amb pròleg de la seua filla, Sofia Salvador; o *La missa del poble* (1959), de mossèn Vicent Sorribes. Però, per damunt de tot, hi destaquen els vocabularis imprescindibles de Francesc Ferrer Pastor, que jugaren un paper molt important en la difusió del valencià en aquells anys difícils. Primerament, el *Vocabulari valencià-castellà* (1960), que va iniciar la «Sèrie Filològica»; després, el *Vocabulari castellà-valencià* (1966), i, tot seguit, el *Vocabulari castellà-valencià i valencià-castellà* (1967), la darrera obra publicada per l'editorial Sicània i segurament una de les de major acceptació popular. Un aspecte que cal destacar d'aquestes obres és l'oportunitat amb què van ser editades, en el moment més propici per a l'estudi de la llengua, quan la dictadura franquista afluixava la pressió repressora i permetia l'organització dels cursos d'ensenyament del valencià arreu del País Valencià. I aquest mèrit no és sinó de Nicolau Primitiu i de l'editorial Sicània, que, amb el seu esforç per a difondre la llengua, van saber respondre a una de les necessitats més bàsiques dels valencians del moment i oferir a la societat valenciana aquesta obra i altres obres tan significatives.

A més de la tasca realitzada en l'editorial, el juliol de 1958 Nicolau Primitiu encetava un altre projecte: l'edició d'una revista cultural d'orientació valencianista, *Sicània Mensual*.[23] En la iniciativa comptava amb la col·laboració de Vicent Badia Marín, com a director, i de nombrosos amics que s'uniren al projecte, com ara Emili Beüt i Belenguer, Josep Giner i Marco, Enric Soler i Godes, Vicent Sorribes, Jordi Valor i molts altres.[24]

Tot i que les dificultats per a engegar el projecte van ser abundants, se n'aconseguiren publicar divuit números, que tingueren una bona acollida. La revista tractava

23. El 2001, amb motiu de la celebració de l'any Nicolau Primitiu, la Universitat de València va publicar una edició facsímil de la revista *Sicània* a la impremta Palacios de Sueca, precedida per una introducció de Francesc Pérez Moragón (2001). Vegeu la nostra ressenya d'aquesta edició a *Levante-EMV* (15 de març de 2002). Ha estat una llàstima que aquesta magnífica edició no haja inclòs l'«Índex de matèries, noms i cognoms» elaborat per Nicolau Primitiu i que s'havia d'afegir a l'edició relligada de la revista.

24. Cal destacar que la qüestió lingüística va ser present en pràcticament tots els números de la publicació. Com a mostra hem d'assenyalar que Josep Giner va publicar-hi la secció «Qüestions de Llengua Literària i Llengua Popular». Emili Casanova (1997: 165-187) ha estudiat l'epistolari entre Nicolau Primitiu i el filòleg valencià, el qual ens aporta una valuossísima informació sobre *Sicània Mensual*. Josep Giner, que tan sols era un lector interessat en la revista, va mantenir una interessant correspondència amb el seu editor sobre qüestions relacionades amb la publicació, amb la intenció de millorar-la.

aspectes culturals de temàtica valenciana i pretenia convertir-se en un «sumario y guía de cultura valenciana», tal com s'indicava en la primera pàgina. A més a més, Nicolau Primitiu va haver de vèncer nombroses dificultats provocades per una fèrria i desesperant censura, que només va autoritzar a publicar un vint per cent de la revista en català, i que fins i tot impedia incloure-hi publicitat per a finançar-ne les despeses o anunciar la publicació en altres mitjans. Com a conseqüència d'això, al desembre de 1959, i davant de tantes dificultats, Nicolau Primitiu es va veure obligat a deixar de publicar la revista.

Incansable, però, el 1961 Nicolau Primitiu encara promourà l'aparició d'una revista literària: *Nostres Faulelles*. En aquest cas es tractava de publicar textos literaris senzills, que pogueren ser llegits per lectors poc avesats a la lectura en català, i que foren entretinguts i econòmics.[25] D'aquesta col·lecció, se n'editaren disset volums, que aparegueren fins a 1966, on trobem molts dels antics autors que ja havien publicat llibres a Sicània, com Maria Ibars, Beatriu Civera o Josep Mascarell, juntament amb altres autors novells que hi trobaven una plataforma on poder donar-se a conèixer, com ara Bernat Garcia i Aparici, Lluís Jordà o el jove Francesc Codonyer.

Aquestes iniciatives, altament deficitàries econòmicament, les va haver de suportar Nicolau Primitiu tot sol, amb el suport de la seua família i arriscant el patrimoni personal. Realment, per a l'il·lustre valencianista, tot era poc a l'hora de promoure l'acostament dels valencians i valencianes a la seua llengua i cultura, actuant veritablement com un mecenes. Així, a la dècada dels seixanta, ens trobem un Nicolau Primitiu de més de vuitanta anys, amb una lucidesa extraordinària, i amb forces i energies suficients per a esdevenir, com sempre ho havia estat, punt de trobada de persones i moviments interessats en la defensa de la llengua i cultura dels valencians.

25. En aquest sentit, el plantejament de Nicolau Primitiu era que *Nostres Faulelles* elaborés «una literatura popular que fóra assequible i arribara a totes parts i totes les butxaques; que a l'ensems instruira i entretenira i que fóra selecta i econòmica» (vol. 1). De fet, l'objectiu final d'aquesta col·lecció coincidia plenament amb els seus plantejaments valencianistes: elevar la cultura del poble, i d'aquesta manera millorar la seua posició econòmica, la qual cosa comportaria a la llarga un millor nivell cultural que permetria l'enlairament de la personalitat valenciana, i un futur, si bé incert, molt més lliure.

3. LES IDEES LINGÜÍSTIQUES DE NICOLAU PRIMITIU

Tot i que amb l'anàlisi de les actuacions de Nicolau Primitiu en l'àmbit de la llengua ens podem fer una idea clara de les seues opinions i els seus pensaments respecte al valencià i al seu ús social, ara ens hem de referir a dos aspectes en què la seua independència de criteri l'apartava dels plantejaments majoritaris entre els estudiosos de la nostra llengua.

3.1 sobre l'origen del valencià

Des de 1925 Nicolau Primitiu defensava la teoria que asseverava que havíem de cercar les arrels més profundes del valencià actual en els nostres avantpassats ibers. Aquesta qüestió tenia en aquella època —i també en l'actual— una forta càrrega ideològica, i ha estat emprada per les diferents tendències del valencianisme per donar suport històric als seus plantejaments polítics. En l'actualitat, el tema està ben resolt des del punt de vista científic, a partir dels estudis, entre d'altres, de Manuel Sanchis Guarner,[26] que neguen l'existència d'un mossàrab valencià amb la vitalitat suficient en els moments previs a la conquesta per a poder configurar un sistema lingüístic diferent del que ens portaren els repobladors catalans. Ara bé, aquesta teoria fou defensada al començament del segle xx per il·lustres estudiosos, polítics i investigadors catalans i valencians que cercaven les arrels de l'*ètnia catalana* en l'època dels ibers. De fet, un dels qui formulà la hipòtesi d'una unitat etnològica i lingüística ibèrica, origen de la llengua preromana parlada als territoris ocupats pels ibers, va ser Enric Prat de la Riba en la seua obra *La nacionalitat catalana*.[27]

Aquesta teoria esbossada pel polític conservador català va ser recollida per Francesc Carreras Candi, que presentà al Primer Congrés de la Llengua Catalana la comunicació

26. Ens referim a estudis com *Els parlars romànics de València i Mallorca anteriors a la Reconquista* (1955) o *Aproximació a la Història de la Llengua Catalana* (1980).

27. Aquesta obra va ser publicada el 1906 a Barcelona, a la Tipografia de *L'Anuari de l'Exportació*, tot i que el capítol vii, on formula aquesta teoria, ja l'havia donat a conèixer el 1897 en unes conferències pronunciades a l'Ateneu Barcelonès. En 1978, se'n va fer una edició dins les «Millors Obres de la Literatura Catalana (MOLC)» d'Edicions 62. Per al polític catalanista, la dominació romana no va aconseguir eliminar la nacionalitat ibera, que va tornar a renàixer juntament amb la seua llengua en desaparèixer el poder imperial de Roma, tal com ens explica en l'apartat «Triomf de les nacionalitats esclavitzades».

«La proto-història de la llengua catalana», on afirmava que «la llengua catalana no neix ab la dominació romana, per més que siga aquesta un importantíssim fautor [*sic*] de la seua formació y desenrotllo» (1908: 514); i anys més tard, el 1917, també va publicar l'obra *Ibers y Grechs*, que portava per subtítol *La llengua catalana successora de l'antiga ibèrica*. Un altre autor català que continuà, en certa manera, una línia argumental semblant va ser Pere Bosch i Gimpera, el qual, al llarg dels seus estudis arqueològics i etnològics sobre els ibers, confirmarà l'existència d'una unitat etnogràfica entre els pobles que habitaven la costa est de la península Ibèrica.[28]

Es tractava, per tant, d'una teoria que tenia una certa acceptació a Catalunya en els ambients erudits de l'època, i que també a València tenia seguidors significatius entre els estudiosos de la civilització dels ibers com Francisco Almarche, Francesc Badenes Dalmau, Domènec Fletxer, i fins i tot en el camp de la política, com era el cas d'Ignasi Villalonga.[29] Com podem comprovar, la defensa d'aquesta teoria iberista per part de Nicolau Primitiu seguia un corrent historiogràfic mantingut per prestigiosos estudiosos de començament de segle que, fins i tot, s'havia incorporat a l'incipient valencianisme existent en aquell moment. El problema de Nicolau Primitiu va ser que al llarg de tota la seua vida es va mantenir ferm en aquesta creença, fins i tot després que la comunitat acadèmica l'hagués considerada mancada de base científica.

Realment, a Nicolau Primitiu no el preocupava excessivament situar-se al marge dels posicionaments acadèmics convencionals, acostumat com estava a mantenir les seues posicions i creences per damunt dels uns i dels altres, si estava convençut d'una idea. Per això hi va dedicar gran quantitat d'estudis i articles divulgatius (publicats i inèdits) relacionats amb la toponímia, que era on ell trobava les restes d'aquell parlar ibèric.

28. El 1932, a l'obra *Etnologia de la Península Ibérica*, deixa entreveure la idea de l'existència d'una unitat etnogràfica entre els pobles que habitaven la costa est de la península Ibèrica. Posteriorment, en *La formación de los pueblos de España* (1945: 320) va reafirmar el seu convenciment en «l'afinitat dels pobles ibèrics llevantins».

29. En l'opuscle *Substantivitat del valencianisme* (1919: 5) afirmava que «el orige de la personalitat valenciana, el trobem en els temps de la civilització ibèrica». Pel que feia a la llengua, el polític valencià, exposava unes idees que posteriorment seran seguides, fil per randa, per Nicolau Primitiu: «Els antecedents de l'actual llengua valenciana, es troben en aquell temps, puix no es formà la nostra llengua, com molts creuen, com una fillola de la llengua llatina dels conqueridors romans. Estos influiren fortíssimament introduint elements diferents que ampliaren el lèxic i alteraren la gramàtica. La romanització seria tan intensa com se vullga, però ella no destruix l'element racial iber, com no el destruiren ni l'invasió visigòtica —que no fon tan absorbent com la romana— ni sisquiera la avasalladora dominació aràbiga, que per la seua duració i força, poguera creure's que aniquilaria el poble vençut».

El motiu últim de la defensa a ultrança d'aquesta hipòtesi per part de l'estudiós valencià tenia molt a veure amb la seua concepció nacional: als valencians ens calia demostrar amb proves les profundes arrels de la nostra nissaga, com a primer pas per a legitimar i consolidar la nostra personalitat com a poble, i per a això no hi havia res millor que cercar-la en els pobles primitius que habitaren la península Ibèrica, els ibers, dels quals eren descendents directes.

Tan ferm es va mantenir Nicolau Primitiu en les seues posicions, que fins i tot en diverses ocasions va polemitzar —això sí, privadament— amb diversos especialistes en la matèria com Josep Giner i Marco o Martí de Riquer, els quals li donaren arguments per a reconduir els seus posicionaments i li explicaren el perquè de l'existència de petjades de l'iber en la llengua catalana actual, atesa la influència del substrat (Climent 2006a).

Al capdavall, l'erudit valencià reconeixerà davant Josep Giner els veritables motius de la seua inamovible posició sobre aquest tema:

> Donar una cimentació més ampla i profona a la nacionalitat comuna, per lo qual no res perden els catalans ni ningun altre poble de la Bacàvia, és, per tant, donar base ferma i indiscutible al dret de sobreviure, superior al dels castellans i al de quasi totes les nacions-estat actuals, és demostrar […] que som noresmenys que'ls hereus directes dels ibers.

Nicolau Primitiu, seguint Prat de la Riba i altres polítics i historiadors, es capfica en la creació uns mites ben arrelats al nostre passat, en la consolidació d'uns potents signes identitaris per a catalans i valencians, útils en l'elaboració d'un eficaç relat de construcció nacional, convençut com estava que les referències als pobles ibers aportaven un grau de solidesa més elevat al nostre passat mític que el que posseïen els altres pobles peninsulars, especialment els castellans. A partir d'aquest plantejament, la insistència de Nicolau Primitiu en la teoria *iberista* per a explicar els nostres orígens lingüístics i com a poble pren consistència en el seu pensament polític i cultural.

3.2 Sobre el nom de la llengua

Pel que fa al nom de la llengua, Nicolau Primitiu ja va formular el 1925 la seua original proposta d'anomenar *bacava* el poble «balear-catalán-valenciano», però no serà fins a 1936, amb la publicació de l'obra *El bilingüisme valencià*, on trobarem clarament explicitat el significat de *bacava* o *bacavés* («parlem d'una llengua *bacava*,

que comprenga lògicament tots els dialectes dels tres països germans»), i fins i tot del topònim *Bacàvia*, territori format per Balears, Catalunya i València.

L'objectiu fonamental de la proposta de Nicolau Primitiu era doble: d'una banda, «cercar un nom comú a tots, que pugam tots acceptar sens prejuí ni humiliació», ja que estava convençut que els valencians no acceptarien mai denominacions com *català* o *Catalunya* per a designar la seua llengua i el seu territori, respectivament; i de l'altra, es tractava d'atorgar a la llengua i al territori un nom que no ens allunyés dels nostres pobles germans d'idioma i esperit, lligams que ens calia mantenir i enfortir per a fer front a la pressió de l'estat centralista i castellanista.

La solució, però, no era senzilla; i de fet, actualment, determinats sectors de la societat valenciana encara incideixen en aquesta qüestió, perquè saben molt bé que realment fereix les susceptibilitats d'amplis sectors de la població, i inconscientment no dubten a traure'n profit polític, efímer i immediat. Nicolau Primitiu formularà aquesta proposta amb la idea d'evitar que l'extensió de les denominacions *català* o *Catalunya*, per a referir-se a la nostra llengua i al nostre territori, originaren un cisma irreversible en el reduït món del nacionalisme valencià, i per consegüent en la societat valenciana, com al cap i a la fi ha acabat passant. La proposta, però, no tingué èxit ni consideració entre els sectors polítics ni entre la comunitat acadèmica, i amb el pas dels anys va ser vista més com una originalitat del seu autor que com una proposició viable per a superar les divergències sobre el nostre futur com a poble.

Dissortadament, el problema, lluny de solucionar-se, encara genera avui discussions interessades en els debats polítics i acadèmics. A tall d'exemple, només hem de recordar els eufemismes que hagué d'emprar primerament el Consell Valencià de Cultura i després la mateixa *Llei de Creació de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua*, així com altres textos generats per aquesta institució com el «Dictamen sobre els principis i criteris per a la defensa de la denominació i l'entitat del valencià», de febrer de 2005, aprovat sota fortes pressions polítiques del Govern valencià, que parla de «la llengua que compartim amb els territoris de l'antiga Corona d'Aragó».

4. A TALL DE CONCLUSIÓ

Per tot el que hem vist, constatem que, sempre que va tenir ocasió, Nicolau Primitiu va expressar les seues opinions (per delicades i compromeses que foren) sobre

múltiples aspectes de la llengua: denunciant el suposat bilingüisme dels valencians, treballant per la consolidació d'un model de llengua, reivindicant l'ensenyament del valencià i en valencià a les escoles, proposant un nom per a la llengua comuna de balears, catalans i valencians o reflexionant sobre l'origen de la modalitat valenciana de la llengua catalana. És per això que hem de pensar que el present i el futur de la llengua dels valencians eren un tema central del pensament de Nicolau Primitiu, conscient com era que la llengua era un dels principals elements definidors de la personalitat valenciana, i que com a tal calia protegir especialment.

A més a més, cal dir que davant la llengua dels valencians la seua és una de les actituds més positives i constructives que podem trobar en la nostra història recent, perquè al llarg de la seua vida va mantenir una reivindicació constant de l'ús social del valencià i va esperonar tots els que volien escoltar-lo a treballar activament per la consolidació i difusió de la nostra llengua, sempre cercant la unitat d'acció en un tema que considerava cabdal per al nostre futur.

Finalment, només volem afegir-hi que l'anàlisi de les activitats culturals i lingüístiques dutes a terme per Nicolau Primitiu ens permet adonar-nos de la importància d'aquest personatge, en el qual conflueixen dues vessants necessàriament complementàries: la reflexió sobre el seu país i l'activisme cultural.

De fet, aprofundir en les nombroses activitats culturals i polítiques que va dur a terme al llarg de la seua vida ens permet arrodonir el coneixement de la seua personalitat, entreveure i distingir la figura d'un intel·lectual que va treballar metòdicament i amb intensitat per la construcció d'un País Valencià d'acord amb les seues arrels, i que és tot un exemple singular de la resistència a la despersonalització com a poble, en una línia semblant al paper que representen personatges com Gaetà Huguet o Adolf Pizcueta.

Josep Daniel Climent
IES Cid (València) / Universitat Oberta de Catalunya

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Bosch-Gimpera, P. (1932) *Etnologia de la Península Ibérica*, Barcelona, Alpha.

— (1945) *La formación de los pueblos de España*, Mèxic, Publicacions de l'Institut d'Història, Universitat Autònoma de Mèxic, Imprenta Universitaria.

Carbó, F. & V. Simbor (1993) *La recuperació literària en la postguerra valenciana (1939-1972)*, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Carreras Candi, F. (1908) «La protohistòria de la llengua catalana», dins *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Barcelona, Estampa de Joaquim Horta, pp. 511-515.

— (1917) *Ibers y Grechs. La llengua catalana successora de l'antigua ibèrica*, Barcelona, Impremta Ràfols.

Casanova i Herrero, E. (1997) «*Sicània* (1958-1959) El procés de fer una revista valencianista, a través de la correspondència de Josep Giner i Nicolau Primitiu», *Comunicación y Estudios Universitarios*, 7, pp. 165-187.

— (2006) «Els Dietaris de Nicolau Primitiu sobre la Guerra Civil», dins J. D. Climent i C. Gómez-Senent, *Nicolau Primitiu i la Guerra Civil*, València, Pentagraf, pp. 89-122.

Casanova, E. & J. D. Climent, (2010) *Dietaris 1936. Nicolau Primitiu Gómez Serrano*, València, Biblioteca Valenciana.

Climent Martínez, J. D. (2002) «L'edició facsímil de la revista *Sicània*», València, *Levante-El Mercantil Valenciano. Posdata*, 15 de març.

— (2003) «Estudi introductori» a *El bilingüisme valencià*, de Nicolau Primitiu Gómez Serrano, València, Societat Bibliogràfica Jerònima Galés.

— (2004a) «Josep Giner i Marco i els cursos de llengua de Lo Rat Penat», *Almaig*, xx, pp. 122-132.

— (2004b) «Estudi introductori» a *La llengua valenciana a l'escola*, de Nicolau Primitiu Gómez Serrano, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent.

— (2006a) «Nicolau Primitiu, Josep Giner i Martí de Riquer. Reflexions al voltant de l'origen i el nom de la llengua dels valencians», *Almaig*, xxii, pp. 90-103.

— (2006b) «La correspondència de Nicolau Primitiu, 1936-1939», dins J. D. Climent i C. Gómez-Senent, *Nicolau Primitiu i la Guerra Civil*, València, Pentagraf, pp. 123-139.

— (2007) *Les Normes de Castelló. L'interés per la llengua dels valencians al segle xx*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.

— (2008) «Nicolau Primitiu i la Secció de Toponímia del Centro de Cultura Valenciana (1942-1951)», dins E. Casanova i L. R. Valero, *xxxii Col·loqui de la Societat d'Onomàstica d'Algemesí*, Paiporta, Denes, pp. 117-131.

Climent, J. D. & E. Casanova (2003) «L'aportació toponímica de Nicolau Primitiu», dins E. Casanova i L. R. Valero, *xxix Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, Paiporta, Denes, pp. 253-304.

— (2010) *Dietaris 1936. Nicolau Primitiu Gómez Serrano*, València, Biblioteca Valenciana.

Cortés Carreres, S. (1995) *València sota el règim franquista (1939-1951)*, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (2002) *Manuel Sanchis Guarner. Una vida per al diàleg*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (2006) *Ensenyament i resistència cultural. Els Cursos de Llengua de Lo Rat Penat (1949-1975)*, Paiporta, Denes.

Cucó, A. (1971) *El valencianisme polític, 1874-1936*, València, Col·lecció Garbí, 2.

Ferrando Francés, A. (2000) «Fabra i el País Valencià», *Simposi Fabra*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Ferré, X. (2000) *No tot era Levante feliz. Nacionalistes valencians (1950-1960)*, Benicarló, Alambor.

Fuster, J. (2000) *Correspondència*, vol. 4, a cura d'Antoni Ferrando, València, EdicionsTres i Quatre.

Gómez Casañ, R. (1997) *Nicolau Primitiu Gómez Serrano (1877-1971). Una aproximació a la seua vida*, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

Gómez Serrano, N. P. (1961) «Encetament», *Nostres Faulelles*, Sicània, vol. 1, p. 5.

— (2010) *Dietaris 1936. Nicolau Primitiu Gómez Serrano*, València, Biblioteca Valenciana.

Pérez Moragón, F. (2001) «Introducció» a l'edició facsímil de la revista *Sicània (1958-1959)*, València, Universitat de València.

— (2002) «Nicolau Primitiu, editor», *Catàleg de l'exposició El somni de Nicolau Primitiu: una realitat*, València, Biblioteca Valenciana, pp. 160-175.

Prat de la Riba, E. (1906) *La nacionalitat catalana*, Barcelona, Tipografia de l'Anuari de l'Exportació.

Simbor Roig, V. (1991) «La novel·la de la postguerra al País Valencià (1939-1972) entre la problemàtica llengua literària i el desfasament estètic», *Caplletra*, 10, pp. 51-82.

Salvador i Gimeno, C. (1936) *Qüestions de llenguatge,* discurs d'ingrés de Carles Salvador, el dia 9 de gener de 1936; contestació de Nicolau Primitiu Gómez Serrano, València, Centre de Cultura Valenciana.

Sanchis Guarner, M. (1955) *Els parlars romànics de València i Mallorca anteriors a la Reconquista*, Barcelona, Separata del vii Congrés Internacional de Lingüística Romànica, Universitat de Barcelona.

— (1980) *Aproximació a la Història de la Llengua Catalana*, Barcelona, Salvat.

Villalonga, I. (1919) *Substantivitat del valencianisme*, València, Unió Valencianista.

ANNA GAVARRÓ
FLAVIA ADANI
MARTA RAMON
SANDRA RUSIÑOL
RAQUEL SÀNCHEZ

LA COMPRENSIÓ DE LES CLÀUSULES DE RELATIU EN CATALÀ INFANTIL

1. INTRODUCCIÓ

La interpretació de les frases interrogatives i de les relatives ha estat estudiada extensament en moltes llengües. En concret, els resultats dels experiments fets en diverses llengües han posat de manifest una asimetria entre interrogatives i relatives de subjecte i d'objecte: les primeres apareixen abans en el procés d'adquisició del llenguatge i es degraden menys en l'afàsia que les segones (vegeu el resum d'Arosio *et alii* 2009). Pel que sabem, però, no hi ha cap estudi de les clàusules de relatiu en el català infantil. En aquest article presentem els resultats d'un experiment sobre el català basat en el disseny experimental d'Adani (2008) per a l'italià. Examinarem també les implicacions teòriques dels nostres resultats: què ens indiquen sobre les gramàtiques infantils i el processament del llenguatge.

El català, com l'italià, és una llengua de subjecte nul en què els subjectes poden aparèixer en posició postverbal en frases principals i subordinades:

(1) a. Recordo l'arbre que el pintor dibuixava.
b. Recordo l'arbre que dibuixava el pintor.

Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 91-105

Així, doncs, una relativa d'objecte com (1b) és ambigua quan subjecte i objecte coincideixen en trets de concordança de persona i nombre (tercera persona del singular al nostre exemple) i el subjecte és postverbal (en el nostre exemple, no hi ha ambigüitat perquè el nostre coneixement del món l'exclou). Així que en la interpretació de clàusules de relatiu s'han de tenir en compte tant l'ordre de paraules com la concordança.

La nostra hipòtesi zero és que els infants són capaços de comprendre les clàusules de relatiu, en la mesura que la comprensió d'aquestes estructures depèn de l'accés a operacions gramaticals com ara el trasllat, a què assumim que tenen accés de forma innata. També mirarem d'establir si l'asimetria entre relatives de subjecte i relatives d'objecte observada en altres llengües es reprodueix en català infantil i, si és així, a què podem atribuir-la.[1]

2. DISSENY EXPERIMENTAL

2.1 MATERIALS

El nostre experiment replica els experiments dissenyats per Adani (2008) per a l'italià. La tasca que els subjectes han de dur a terme és una *tasca de selecció d'agent* després de sentir una frase que conté una clàusula de relatiu. El material experimental va ser extret dels materials de De Vincenzi (1996) per a l'estudi de les interrogatives de subjecte i d'objecte en italià. Els subjectes i objectes de les frases són reversibles en tots els casos (és a dir, els seus referents tant poden correspondre's amb agents com amb pacients). Vam ensenyar als nens dibuixos del tipus exemplificat a (2), per al quals una demanda com la de (3) és pragmàticament feliç. D'acord amb les observacions de Hamburger i Crain (1982), al dibuix hi apareixen e.g. dos óssos i dos elefants.

1. Agraïm els comentaris i els suggeriments de dos revisors de *Caplletra*; la primera autora agraeix el suport dels projectes FFI2011-29440-C03-03 i 2009SGR 1079.

(2)

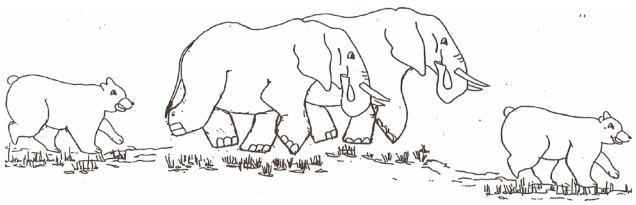

(3) a. Assenyala l'ós que persegueix els elefants.
b. Assenyala l'ós que els elefants persegueixen.
c. Assenyala l'ós que persegueixen els elefants.

El personatge a què es fa referència en tots els casos apareix a la dreta o a l'esquerra del dibuix i la decisió de quin és el que s'ha designat depèn només de l'input lingüístic.

Cada nen va sentir una llista de vint ítems distribuïts de la manera següent:

(4)	a.	Relatives de subjecte	#6
	b.	Relatives d'objecte, subjecte preverbal	#6
	c.	Relatives d'objecte, subjecte postverbal	#5
	d.	Distractors	#3/4

L'ordre de presentació dels ítems de (4) era pseudoaleatori, com és usual en aquest tipus d'experiments.[2] Un cop elaborada la primera llista (llista 1), en vam fer una altra invertint l'ordre dels ítems (llista 2), per controlar l'efecte de l'ordre de presentació dels ítems en els resultats. La llista 1 es va fer servir amb la meitat dels nens; la llista 2, amb l'altra meitat.

Tots els ítems experimentals incloïen verbs transitius amb subjectes i objectes animats, i els verbs pertanyien al vocabulari primerenc dels infants. La llista completa de verbs és la de (5) i es correspon amb els verbs utilitzats per Adani (2008).

(5) *perseguir*
estirar
picar
seguir
rentar

2. Adani (2008) va fer servir 24 ítems experimentals (8 de cada tipus) i 12 distractors.

mirar
mossegar
empènyer

Els distractors incloïen verbs intransitius o verbs transitius amb objectes inanimats com il·lustrem a (6). El tipus de verb i els contrastos en animacitat afecten les respostes infantils, com han demostrat Goodluck i Tavakolian (1982) i Correa (1986, 1995), així que esperàvem que els distractors fossin més fàcils.

(6) Assenyala el nen que menja un gelat.

La llista completa d'ítems a què van respondre els nens està reproduïda a l'apèndix.

2.2 SUBJECTES

Els 33 infants que van participar en l'experiment anaven a tres escoles de Barcelona, l'Hospitalet de Llobregat i Prats de Lluçanès.[3] Tots eren parlants natius del català central, igual que els subjectes de control adults. Els infants es van dividir en tres grups d'edat d'aproximadament la mateixa mida:

3. Agraïm la col·laboració dels nens i professors de les escoles següents: Escola Tibidabo de Barcelona; Tecla Sala —Fundació per a les Escoles Parroquials de L'Hospitalet de Llobregat; Presentació de la Mare de Déu —Dominiques de l'Anunciata de Prats de Lluçanès.

Nom del grup	Grup	#	Franja d'edat	Mitjana d'edat
G1	>4;6	12	3;5,9-4;4,11	3;11,26
G2	4;6-5;6	11	4;6,10-5;3,25	4;11,6
G3	5;6<	10	5;10,5-6;2,30	6;0,12
	total	33	3;5,9-6;2,30	4;11,4
Controls		# 22		

Taula 1. Subjectes

2.3 procediment

L'experiment es va passar als infants en sessions individuals en una aula aïllada i tranquil·la de l'escola. Les frases experimentals estaven gravades, encara que una de les experimentadores va decidir finalment dir les frases ella mateixa per atreure l'atenció dels nens més petits (els resultats no indiquen que fer servir les frases parlades en lloc de gravades tingués cap efecte en les respostes). Al principi de cada sessió l'experimentadora apuntava els detalls de cada nen i després apuntava les respostes, encara que les sessions es gravaven en vídeo (en suport DVD). L'experimentadora repetia les frases que el nen havia d'interpretar a petició seva. Abans de l'experiment, els nens es familiaritzaven amb els personatges dels dibuixos.

El procediment seguit amb els adults va ser el mateix que amb els nens.

2.4 puntuació

Les respostes es van classificar en tres categories, una de les quals és la de resposta correcta; les altres dues són errors. Cada resposta correcta es va comptabilitzar com un punt.

3. RESULTATS

Els resultats de la tasca de selecció d'agent apareixen a les taules 2 i 3.

grup	SR			distractors
	correcte	objecte	altre	correcte
>4;6	57/72 (79%)	12/72 (16,5%)	3/72 (4%)	44/44 (100%)
4;6-5;6	64/66 (97%)	1/66 (1,5%)	1/66 (1,5%)	37/37 (100%)
5;6<	60/60 (100%)			45/45 (100%)
total	181/198 (91%)	13/198 (7%)	4/198 (2%)	126/126 (100%)

Taula 2. Resultats, infants, relatives de subjecte (SR) i distractors

Els nens van interpretar els distractors com els adults des del principi (100% de respostes correctes); les respostes en què els nens no van interpretar les relatives com a relatives de subjecte o d'objecte (les 'altres' respostes) disminueixen amb l'edat i en cap cas no són gaire significatives. També hi ha una progressió clara en la interpretació de relatives de subjecte (SR), que comencen al nivel del 79% de comportament adult i arriben al 100% per al grup dels més grans.

En el cas de les relatives d'objecte, les que duen el subjecte en posició preverbal (OR) assoleixen nivells pràcticament adults per al grup dels més grans (92%), però comencen a un nivell més baix que les relatives de subjecte (58%). Igual que amb les relatives de subjecte, hi ha una progressió clara en la comprensió d'aquestes frases. En canvi, amb les relatives d'objecte amb el subjecte en posició postverbal (ORp), no hi ha cap progressió observable durant el període investigat; les relatives d'objecte amb subjecte postverbal són interpretades preferentment com a relatives de subjecte (de mitjana en 83% dels casos), malgrat que la concordança de subjecte indica sense ambigüitats que la clàusula relativa és d'objecte.

grup	OR			ORp		
	correcte	subjecte	altre	correcte	subjecte	altre
>4;6	42/72 (58%)	21/72 (29%)	9/72 (12,5%)	5/60 (8%)	51/60 (85%)	4/60 (6,5%)
4;6-5;6	42/66 (64%)	20/66 (30%)	4/66 (6%)	11/55 (20%)	44/55 (80%)	
5;6<	55/60 (92%)	3/60 (5%)	2/60 (3%)	8/50 (16%)	42/50 (84%)	
total	139/198 (70%)	44/198 (22%)	15/198 (7,5%)	24/165 (14,5%)	137/165 (83%)	4/165 (2,5%)

Taula 3. Resultats, infants, relatives d'objecte (OR i ORp)

Hi ha força variació individual, amb nens que assoleixen nivells de resposta semblants als dels adults molt abans que d'altres —com es pot veure als resultats individuals.

El comportament individual dins de cada grup es representa a les gràfiques següents:

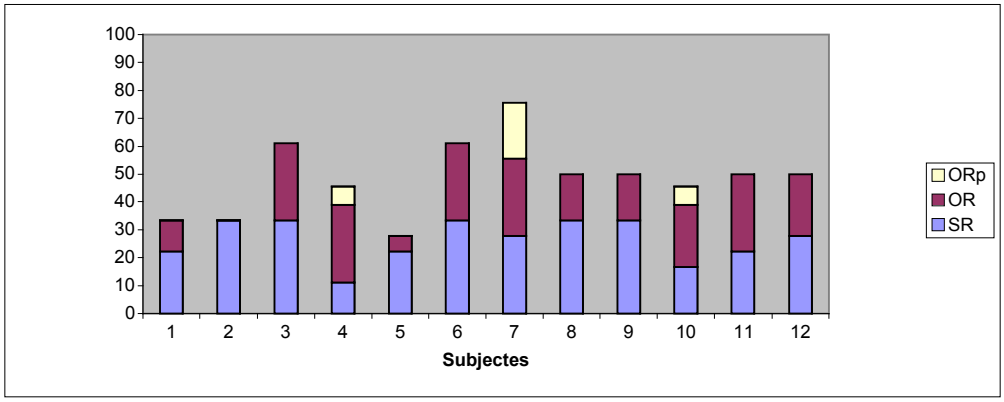

Resultats individuals, grup d'edat < 4;6

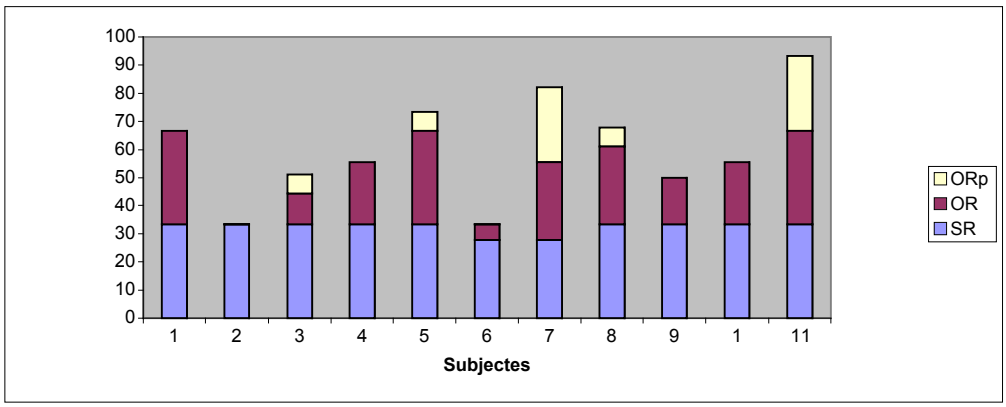

Resultats individuals, grup d'edat 4;6-5;6

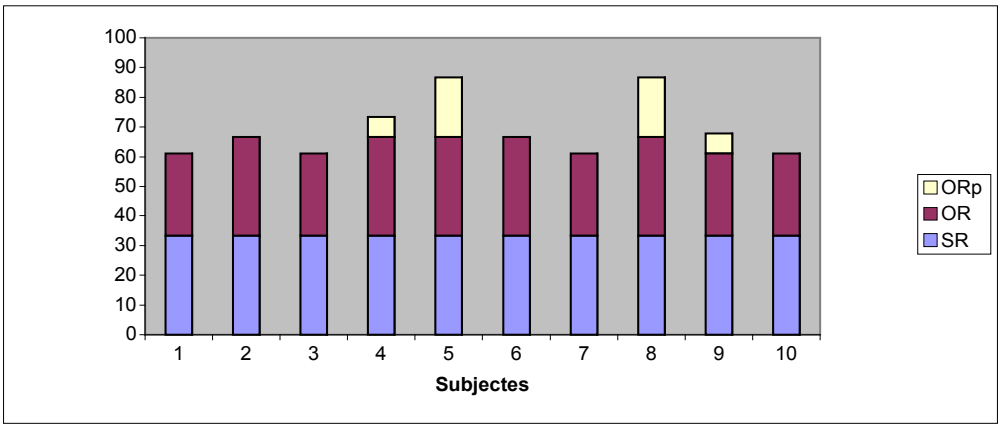

Resultats individuals, grup d'edat > 5;6

Aquests resultats s'han de comparar amb els dels adults, que apareixen a les taules 4 i 5. Podem observar-hi que la interpretació dels distractors, de les relatives de subjecte i de les relatives d'objecte amb subjecte preverbal és l'esperada, mentre que trobem uns quants errors en la interpretació de les relatives d'objecte amb subjecte postverbal. A més, les experimentadores van anotar quan els adults demanaven repeticions i quan dubtaven, i sempre era amb les frases amb relatives d'objecte amb un subjecte postverbal.

grup	SR			distractors
	correcte	objecte	altre	correcte
total	131/132 (99%)	1/132 (0,7%)	0	71/71 (100%)

Taula 4. Resultats, adults, relatives de subjecte i distractors

group	OR			ORp		
	correcte	subjecte	altre	correcte	subjecte	altre
total	132/132 (100%)	0	0	111/120 (92%)	9/120 (7%)	0

Taula 5. Resultats, adults, relatives d'objecte

4. ANÀLISI ESTADÍSTICA

En primer lloc, volíem assegurar-nos que no hi havia diferències entre les respostes dels nens que van sentir la llista 1 i aquells que van sentir la llista 2. Vam fer una prova ANOVA de mesures repetides (amb la resposta correcta com a variable dependent i la llista com a factor entre subjectes). Tal com esperàvem, el factor llista no va tenir cap efecte significatiu.

Per veure com responien els nens de diferents grups d'edat davant els diferents tipus de frases, vam fer una prova ANOVA addicional (amb les respostes correctes com a variable dependent i la llista i l'edat com a factors). El factor de tipus de frase tenia tres nivells (SR, OR, ORp) i el factor d'edat també en tenia tres (G1, G2, G3).

La taula següent resumeix els percentatges de mitjana d'encert per a cada grup i cada tipus de frase:

	SR %	OR %	ORp %
G1	79	58	8
G2	97	64	20
G3	100	92	16

Taula 6. Mitjana d'encert

Vam trobar efectes de l'edat [$F(1,2)=6{,}086$, $p=0{,}006$, $\varpi^2= 0{,}288$] i del tipus de frase [$F(2,60)=138{,}1$, $p<0{,}001$, $\varpi^2=0{,}82$] —és a dir, l'edat dels subjectes per una banda i el tipus de frase per l'altra afectaven la resposta, però la interacció de tipus de frase amb grup d'edat no va arribar a ser significativa.[4]

Les comparacions per parelles fent servir la correcció Bonferroni van confirmar que els nens del grup dels més petits tenien uns nivells de comprensió significativament menys acurats que els nens del grup dels grans (G1< G3[5] ($p=0{,}009$)). Pel que fa al tipus de frases, la comprensió de les clàusules de relatiu de subjecte era significativament més acurada que la comprensió de les clàusules d'objecte (SR > OR ($p<0{,}001$)), i de les clàusules d'objecte amb subjecte postverbal (SR>ORp ($p<0{,}001$)); la comprensió

4. Els valors parcials d'eta al quadrat (ϖ^2) indiquen que el 82% dels efectes trobats es poden atribuir a la variació en el tipus de frase, i un 29% al factor edat.

5. «<» vol dir significativament menys acurat i «>» significativament més acurat.

de les clàusules d'objecte era significativament més acurada que la comprensió de les clàusules d'objecte amb subjecte postverbal (OR>ORp (p<0,001)).

Els resultats globals apareixen a la gràfica següent:

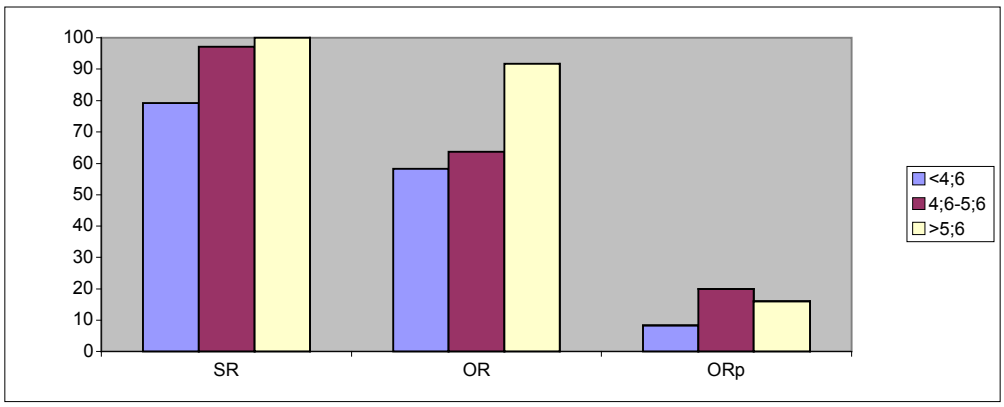

Percentatge de respostes acurades segons el tipus de frase

Aquesta asimetria entre relatives de subjecte per una banda i relatives d'objecte per l'altra, i la diferència entre relatives d'objecte amb el subjecte en posició preverbal i postverbal també es van trobar en italià —vegeu els resultats d'Adani (2008, 2010) i Arosio *et alii* (2009), molt semblants als nostres.

5. DISCUSSIÓ

La hipòtesi zero que hem presentat a la introducció és que els nens comprenen les clàusules de relatiu, perquè disposen dels mecanismes gramaticals necessaris per a comprendre-les. El que els nostres resultats indiquen és que poden comprendre les clàusules de relatiu (és a dir, el mecanisme subjacent a la relativització), però que els nivells de comprensió varien segons el tipus de clàusula de relatiu.

El grup de nens més petits que van prendre part en l'experiment van comprendre les relatives de subjecte en un 79% de casos; les relatives d'objecte (amb subjecte preverbal) en un 58% de casos. Tenint en compte que l'experiment no permetia als nens d'interpretar les frases a partir de coneixements extralingüístics, no podem pen-

sar que assolissin aquests nivells de comprensió accidentalment i, per tant, hem de concloure que tenen els coneixements gramaticals subjacents a les clàusules de relatiu (per exemple els il·lustrats a (7) i (8)) ja en el primer grup d'edat.

(7) Assenyala l'ós$_i$ [$_{SC}$ que [$_{ST}$ t$_i$ persegueix$_v$ [$_{Sv}$ t$_i$ [t$_v$ [els elefants]]]]]
(8) Assenyala l'ós$_i$ [$_{SC}$ que [$_{ST}$ [els elefants]$_j$ persegueixen$_v$ [$_{Sv}$ t$_j$ [t$_v$ t$_i$]]]]

Aquesta primera conclusió coincideix amb la d'Adani (2010), que argumenta que la comprensió de les clàusules de relatiu en italià abona la hipòtesi de la continuïtat entre gramàtiques infantils i gramàtiques adultes.

Pel que fa a la segona qüestió plantejada, l'asimetria en la interpretació de relatives de subjecte i relatives d'objecte, sembla que hi ha diferències notables en la interpretació de relatives d'objecte segons la posició del subjecte, tot i que el comportament infantil amb les relatives d'objecte en general és menys adult que amb les relatives de subjecte. Els infants triguen més en interpretar com els adults les clàusules de relatiu d'objecte amb un subjecte postverbal del tipus de *l'ós que persegueixen els elefants.* Aquest resultat s'ha trobat tant en català com en italià, a desgrat del fet que en les dues llengües la concordança de subjecte desambigua la frase. Majoritàriament, la interpretació que els nens fan de les relatives d'objecte amb subjecte postverbal és de relativa de subjecte amb el subjecte postverbal interpretat com a objecte (en un 83% de casos de mitjana i sense que hi hagi progressió amb l'edat per als nostres tres grups de nens). Per a aquestes estructures, doncs, podríem parlar de la invisibilitat dels trets de concordança de nombre. Aquesta invisibilitat ha estat observada abans no només per a les clàusules relatives de l'italià, sinó també en contextos gramaticals més simples, sense subordinació. Efectivament, Johnson, de Villiers i Seymour (2005) van dur a terme un experiment d'identificació d'agents en què els nens sentien frases de l'anglès del tipus de (9) alhora que veien un dibuix amb gats dormint i un altre dibuix amb un sol gat dormint.

(9) a. The cat sleeps on the bed.
Det gat dorm sobre el llit
b. The cats sleep on the bed.
Det gats dormen sobre el llit

En aquestes frases, l'elecció del verb *sleep* 'dormir' fa que la marca de plural del subjecte a (9b) esdevingui invisible; per tant, la identificació d'un subjecte singular o plural depèn únicament de la concordança de subjecte (la *-s* de tercera persona del singular vs. la seva absència en el plural). Els nens parlants de l'anglès produeixen la concordança de tercera persona *-s* als tres anys, però en aquest experiment de comprensió van ser incapaços de comprendre si el referent era plural o singular als tres i quatre anys, i en alguns casos als cinc. En un experiment dut a terme en castellà, Pérez-Leroux (2005) va utilitzar el mateix mètode que Johnson *et alii* (2005) però va fer interpretar frases amb subjectes nuls (*Duerme* vs. *Duermen*) i sorprenentment els nens no van ser capaços d'identificar els referents com a singulars o plurals. Així doncs, la invisibilitat de la concordança ha estat observada en contextos gramaticals menys complexos que el del nostre experiment, que no constitueix, per tant, un cas aïllat.

Si tornem a la interpretació de les clàusules de relatiu, tenim constància que els nens produeixen subjectes postverbals des d'edats molt primerenques (Gavarró & Cabré 2009) i que també els produeixen en clàusules de relatiu (Guasti & Cardinaletti 2003 per a l'italià, Gavarró, Cunill, Muntané & Reguant 2011 per al català). Tal com passava amb l'anglès i el castellà, els nens sembla que no sempre aconsegueixen d'interpretar la concordança de subjecte que produeixen espontàniament.

Quina explicació podem donar a aquest fenomen d'aparent discontinuïtat en la comprensió de les clàusules de relatiu amb subjectes postverbals? El fet que la producció infantil difereixi de la comprensió fa pensar que no ens trobem davant un dèficit gramatical, sinó més aviat amb un problema de processament que afecta la comprensió. Un dèficit purament gramatical ens faria predir problemes tant de producció com de comprensió dels subjectes postverbals.

La invisibilitat de certs trets morfològics s'explica, d'acord amb Morrill i Gavarró (2010), com un efecte del cost de processament de les clàusules de relatiu d'objecte, en el marc de la gramàtica categorial, i a partir d'una mètrica de complexitat explícita. En el marc generatiu, Adani (2010) suggereix que els resultats de l'italià (que com hem indicat són molt semblants als del català) són conseqüència d'un sistema de computació no desenvolupat del tot (Rizzi 2006). L'atribució a efectes de processament de la comprensió d'aquestes estructures es veu corroborada pel

fet que els adults a vegades també tenen problemes de comprensió de les relatives d'objecte amb subjecte postverbal, quan indubtablement el seu sistema gramatical és madur.

Anna Gavarró
Marta Ramon
Sandra Rusiñol
Raquel Sànchez
Universitat Autònoma de Barcelona
Flavia Adani
Universität Potsdam

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Adani, F. (2008) «The role of features in relative clause comprehension: a study of typical and atypical development», tesi doctoral, Università di Milano-Bicocca.

— (2010) «Re-thinking the acquisition of relative clauses in Italian: towards a grammaticality-based account», *Journal of Child Language*, 22, pp. 1-25.

Arosio, F., F. Adani & M. T. Guasti (2009) «Grammatical features in the comprehension of Italian relative clauses by children», dins J. M. Brucart, A. Gavarró i J. Solà (eds.), *Merging Features. Computation, Interpretation, and Acquisition*, Oxford / Nova York, Oxford University Press, pp. 138-155.

Corrêa, L. M. S. (1986) «On the comprehension of relative clauses: a developmental study with reference to Portuguese», *The London School of Economics and Political Science*, 290, Londres, University of London.

— (1995) «An alternative assessment of children's comprehension of relative clauses», *Journal of Psycholinguistic Research*, 24, pp. 183-203.

De Vincenzi, M. (1996) *Test di comprensione delle frasi interrogative soggetto/oggetto in italiano*, Roma, Istituto di Psicologia del CNR.

Gavarró, A. & Y. Cabré (2009) «Subjects, verb classes and word order in child Catalan», dins J. Grinstead (ed.), *Perspectives on Typical and Atypical Hispanic Language Development*, Amsterdam/Filadèlfia, John Benjamins, pp. 175-194.

Gavarró, A., A. Cunill, M. Muntané & M. Reguant (2011) «Catalan child relative contrasts as a processing effect», dins M. Pirvulescu, M. C. Cuervo, A. T. Pérez-Leroux, J. Steele & N. Strik (eds.), *Selected Proceedings of the 4th Conference on Generative Approaches to Language Acquisition in North America* (GALANA 2010), Toronto, Cascadilla Press, pp. 37-50.

Goodluck, H. & S. L. Tavakolian (1982) «Competence and processing in children's grammar of relative clauses», *Cognition*, 1, pp. 1-27.

Guasti, M.T. & A. Cardinaletti (2003) «Relative clause formation in Romance child's production», *Probus*, 15, pp. 47-89.

Hamburger, H. & S. Crain (1982) «Relative Acquisition», dins S. Kuczaj (ed.), *Language Development, vol.1: Syntax and Semantics*, Hillsdale, Erlbaum, pp. 245-274.

Johnson, V., J. de Villiers & H. Seymour (2005) «Agreement without understanding? The case of third person singular /s/», *First Language*, 25, pp. 317-330.

Morrill, G. & A. Gavarró (2010) «Categorial complexity of relativisation and child Romance performance», dins P. Guijarro-Fuentes i L. Domínguez (eds.), *New Directions in Language Acquisition: Romance Languages in Generative Perspective*, Newcastle, Cambridge Scholars Press.

Pérez-Leroux, A. T. (2005) «Number problems in children», *Proceedings of the 2005 Canadian Linguistics Association Annual Conference*, pp. 1-12.

Rizzi, L. (2006) «Grammatically-based target-inconsistencies in child language», dins K. Deen, N. Nomura, B. Schulz i B. Schwartz (eds.), *Proceedings of the Inaugural Conference on Generative Approaches to Language Acquisition / North America (GALANA)*, Connecticut, University of Connecticut Occasional Papers in Linguistics.

Apèndix: Llista d'ítems (llista 1; a la llista 2 els ítems apareixien en ordre invers: 21, 20, etc.)
(D, distractor; SR, relativa de subjecte; OR, relativa d'objecte; ORp, relativa d'objecte amb subjecte postverbal)

Assenyala …

1.	el nen que mira/està mirant la televisió.	D
2.	el camell que els elefants segueixen/estan seguint.	OR
3.	el gos que les nenes miren/estan mirant.	D
4.	el nen que estira/està estirant les fades.	SR
5.	els nens que porten la motxilla.	D
6.	el lleó que segueix/està seguint els óssos.	ORp
7.	l'oca que els conills persegueixen/estan perseguint.	OR
8.	la gallina que pica els pollets.	SR
9.	els senyors que porten barret.	D
10.	el gos que mosseguen/estan mossegant els gats.	ORp
11.	la pantera que empeny/està empenyent els elefants.	SR
12.	l'ovella que les zebres persegueixen/estan perseguint.	OR
13.	la tortuga que miren/estan mirant els conills.	ORp
14.	el camell que persegueixen/estan perseguint els porcs.	ORp
15.	la tortuga que persegueix els peixos.	SR
16.	la nena que salta/està saltant.	D
17.	els cigne que els pollets piquen/estan picant.	OR
18.	la mona que renta/està rentant els óssos.	SR
19.	l'ós que empenyen/estan empenyent els elefants.	ORp
20.	la gallina que segueix/està seguint les tortugues.	SR
21.	la vaca que les ovelles empenyen/estan empenyent.[6]	OR

6. Els verbs apareixen en present o en forma perifràstica amb *estar*, perquè dues experimentadores els van produir en present i l'altra en forma perifràstica; aquesta alternança no va tenir cap conseqüència en els resultats.

Monogràfic
«La transmissió familiar en les llengües recessives i la revernacularització»
coordinat per Brauli Montoya Abat i Antoni Mas i Miralles

INTRODUCCIÓ

Les llengües s'asseguren la continuïtat en el temps gràcies a la transmissió familiar. Cada generació transfereix la llengua a la generació següent, cosa que fa possible la conservació dels llaços socials que s'estableixen a l'interior d'una comunitat. El desenvolupament normal en l'evolució històrica de qualsevol llengua es basa en el seu ús al si de la vida familiar. Així, l'aprenentatge de la primera llengua marcarà en gran mesura l'ús lingüístic en bona part dels àmbits lingüístics a què s'enfrontarà el parlant al llarg de la seua vida. Per això les famílies, que tenen al seu càrrec la primera socialització lingüística dels membres nous de cada comunitat, són fonamentals per a la *reproducció* de les llengües. Complementàriament, hi ha altres instàncies comunitàries que poden generar nous usuaris d'una llengua, com ara l'escola o l'entorn social; en casos com aquests parlem de *producció* lingüística, com fan en les seues contribucions al present monogràfic Fernando Ramallo (segons Williams 1987: 97; 2005) i Delyth Morris (Morris 2007: 499-500). Ara bé, només la família pot garantir la possessió d'una L1 que és efectivament utilitzada. Les altres institucions o situacions socials poden crear parlants de L2, però ja no tant usuaris d'una L1, perquè, com diu Joshua A. Fishman, «l'escola pot *produir* més parlants dels que la societat pot *reproduir*» (*apud* Hornberger & Pütz 2006: 5-6).

L'anàlisi de la *transmissió familiar* s'ha incorporat molt recentment a l'aparat teòric dels estudis sociolingüístics. I ho ha fet sobretot a partir d'estudiosos de *comunitats de parla* on aquesta transmissió no es dóna amb plena normalitat en una de les llengües implicades, la qual es mostra com a *recessiva* davant d'una altra llengua,

que és *expansiva*. En són exemples els investigadors que contribueixen al present volum amb les seues recerques sobre el gal·lès, el gallec, el català (al País Valencià), el basc i l'irlandès. Fishman, parlant de jiddisch, és un dels primers sociolingüistes que s'ha ocupat d'estudiar la transmissió familiar de llengües en situació de *conflicte lingüístic*. En els seus últims estudis (Fishman 1991; 2001) ha fet una passa més per tal d'esbrinar si són reversibles alguns dels processos de substitució que es troben en marxa. Amb aquest objectiu, ha establit la *Graded Intergenerational Disruption Scale* ('escala graduada de trencament intergeneracional') que parteix, metafòricament, dels vuit estadis de l'Escala de Richter utilitzats per a mesurar la intensitat del moviment sísmic. Aquesta «escala sociolingüística» que analitza els graus de pèrdua en l'ús de les llengües recessives, situa una llengua en el nivell 7 (el penúltim) quan ha perdut la interrupció intergeneracional, és a dir, quan una llengua ha deixat de transmetre's en l'àmbit familiar en benefici de la llengua expansiva.

La *interrupció intergeneracional*, doncs, es produeix en llengües immerses en un procés de substitució. A partir d'un context sociolingüístic desfavorable, una generació pot veure's impel·lida a canviar de llengua en l'educació dels seus descendents, és a dir, a abandonar la llengua pròpia, que esdevé així recessiva, i a optar per pujar els seus fills en la llengua expansiva. Aquestes famílies podem anomenar-les *mutants* (Subirats *et alii* 1991: 30) perquè al seu si s'ha produït una mutació: mentre la L1 dels pares és una, la dels seus descendents ja és una altra. Però aquest procés pot esdevenir reversible si la situació es capgira, és a dir, si minva o cessa la pressió social (i política) que empenyia els parlants cap a l'ús familiar de la llengua expansiva. Llavors la llengua recessiva pot recuperar el prestigi perdut i els parlants que no l'havien rebuda en família però que havien estat capaços de retenir-la (passivament) com a L2 es plantegen de reimplantar-la en els seus descendents. La mutació pot ara invertir-se i desfer el camí recorregut anteriorment. Aquest és el procés que la majoria d'investigadors anomenen *revitalització* (Spolsky 1996: 6) i que nosaltres diem de *revernacularització*, terme usat primerament per Fishman (1991: 289-314) per a qualificar el ressorgiment de l'hebreu, i que Fabà i Montoya, en aquest mateix volum, d'acord amb una tradició encara recent en la sociolingüística catalana (Ruiz, Sans & Solé 2001: 283; Vila 2010: 57), apliquen a la realitat valenciana actual. És el revers de la moneda del procés d'interrupció de la transmissió intergeneracional (quadre 1, *apud* Montoya & Mas 2011: 33).

INTERRUPCIÓ DE LA TRANSMISSIÓ INTERGENERACIONAL	Els Progenitors A, amb la llengua recessiva com a L1 i la llengua expansiva com a L2 transmeten aquesta última als seus fills (B).
	Els Fills B reben la llengua expansiva, que esdevé la seua L1, però retenen com a L2 la llengua recessiva dels pares.
REVERNACULARITZACIÓ	Els Fills B, o uns descendents d'aquests, convertits en Progenitors (B), amb la llengua expansiva com a L1 i la llengua recessiva com a L2, transmeten aquesta última als seus fills (C).
	Els Fills C reben la llengua recessiva, que esdevé la seua L1, però retenen com a L2 la llengua expansiva dels pares.

Quadre 1. Esquema de la transmissió intergeneracional i la revernacularització

Com es pot imaginar, aquest esquema suposa una simplificació d'aquests dos processos (el d'interrupció i el de revernacularització), en els quals influeixen altres variables, com ara la tipologia de parelles progenitores que ens hi podem trobar. A grans trets podem diferenciar entre parelles homogènies i parelles heterogènies segons la llengua primera de cada membre; però també podem fer distincions entre les pràctiques lingüístiques de cadascun dels dos membres de la parella, que poden variar entre la primera i la segona llengua de cada individu, tant al si de la parella com en la relació amb els fills (vegeu, per exemple, el treball de Martínez de Luna en aquest volum pel que fa a la diferència de pràctiques amb la parella i amb els fills). Les parelles heterogènies són més freqüents a mesura que augmenten els parlants de la llengua expansiva produïts en el procés d'interrupció. Segurament per això, Morris examina la transmissió lingüística en parelles heterogènies o mixtes. El quadre 2 (*apud* Montoya & Mas 2011: 34), basat en el treball de Rosselló, Galindo i Vila (2002), intenta posar ordre en aquesta problemàtica.

	Tipus	**Pràctiques lingüístiques**	
		Homogènies	Heterogènies
Parelles	Homogeni	**1)** Els dos progenitors són de la mateixa L1 i és aquesta la que transmeten als fills.	**2)** Els dos progenitors són de la mateixa L1 però, almenys un membre de la parella, parla la seua L2 als fills.
	Heterogeni	**3)** Cada progenitor posseeix una L1 diferent però entre ells i amb els fills usen només una d'aquestes dues llengües.	**4)** Cada progenitor posseeix una L1 diferent i cadascú transmet la seua als fills.

Quadre 2. Tipologia de parelles i de pràctiques lingüístiques

Tota aquesta temàtica sobre la transmissió lingüística ha ampliat el marc teòric de la sociolingüística i ha fomentat l'aparició de noves propostes analítiques que s'emmarquen en el camp de la sociologia de la llengua, també coneguda com a macrosociolingüística. Certament, el conreu d'aquesta nova línia d'estudis s'ha dut a terme amb major assiduïtat per part d'investigadors preocupats pel futur de les llengües recessives, per a les quals cerquen noves fórmules de planificació lingüística encaminades a deturar la interrupció i a engegar la revernacularització, com veurem més clarament en el treball d'Ó Murchadha en el present monogràfic. En aquest sentit, si coneixem els mecanismes socials que han provocat la interrupció, podem actuar amb els mateixos ressorts amb l'objectiu de transformar la situació i possibilitar la revitalització de la llengua minoritzada. Des d'aquesta perspectiva hem reunit al present monogràfic de *Caplletra* cinc treballs que ens poden resultar il·lustratius sobre la fenomenologia que ens interessa. Són els següents:

1) «The role of the family in the revitalization of a minority language» (sobre el gal·lès), de Delyth Morris.
2) «El gallego en la familia: entre la producción y la reproducción» de Fernando Ramallo.
3) «La transmissió lingüística intergeneracional del català al País Valencià. Una perspectiva territorial», d'Albert Fabà i Brauli Montoya.
4) «Análisis contextual de la revitalización del euskera en el ámbito familiar», d'Iñaki Martínez de Luna Pérez de Arriba.
5) «Emerging target varieties of Irish as a result of Irish language planning», de Noel P. Ó Murchadha.

Hem respectat la llengua emprada per cada autor en atenció a l'adjectiu «internacional» que acompanya el nom de la nostra revista. Per als treballs en anglès, hem proveït resums en anglès i català, mentre que per als treballs en castellà i català, els resums són en la mateixa llengua de l'article. Les llengües tractades pertanyen totes a l'Europa Occidental (gal·lès, gallec, català, basc i irlandès) i els territoris on són estudiades les diferents situacions tenen en comú uns problemes similars per a la seua transmissió i s'enfronten amb reptes pareguts per a la seua revitalització. A pesar de ser totes cinc llengües recessives a les comunitats objecte d'anàlisi, en tots els casos presenten un estatus d'oficialitat; això sí, tutelat per les llengües expansives respecti-

ves (anglès, castellà i francès), fins i tot en el cas de l'irlandès, que és oficial en tot el territori d'un estat independent (Irlanda).

A excepció del primer treball, que pren com a suport mètodes qualitatius, els altres quatre treballs es basen, en major o menor mesura, en l'anàlisi de dades estadístiques obtingudes de fonts diverses. En tots els casos es plantegen les possibilitats de revernacularització de les diferents llengües que són estudiades a les comunitats afectades.

El primer treball, el de Delyth Morris, que es basa en l'entrevista semiestructurada i l'observació participant, parteix de la constatació de la recessió de la llengua pròpia al si de les famílies gal·leses en els darrers decennis, i, sobretot, al si de les parelles en què cada membre és d'una llengua (gal·lès i anglès). Tenint en compte la importància considerable que té la família en la revitalització de les llengües minoritàries, Morris estudia en profunditat les pràctiques en la socialització lingüística en una sèrie de parelles mixtes o heterolingüístiques que esperen fills o que ja en tenen i són menors de dos anys. Els factors que hi influeixen —a part dels usos lingüístics i dels valors que transmeten els pares— són la llengua dels avis, l'entorn social i la implicació en aquest entorn de la família, i la política educativa local. Encara hi ha altres factors menors, com ara la major influència sobre els fills de les mares o la presència de cuidadors externs a la família. En conjunt, l'anglès encara presenta un paper dominant en els usos lingüístics familiars, especialment entre els membres de la parella, cosa que ens planteja dubtes sobre la sostenibilitat de les habilitats lingüístiques dels xiquets en el futur.

El treball sobre el gallec de Fernando Ramallo utilitza dues fonts quantitatives molt adequades per a donar-nos informació sobre el comportament lingüístic familiar. D'una banda, analitza dues onades de l'*Enquisa de Condicións de Vida das Familias* (Instituto Galego de Estatística 2003, 2008) i, d'una altra, combina aquestes dades amb les que proporciona el *Mapa Sociolingüístico de Galicia* (1992), el qual es basa en una mostra força completa (38.897 individus). Això permet a l'autor extraure conclusions interessants sobre els aparents guanys del castellà com a llengua inicial de la població gallega. Ell observa que, realment, el tipus de parlants que més ha crescut és el dels qui es consideren bilingües inicials i que, entre els menors de 25 anys, el gallec ha guanyat posicions en l'àmbit familiar enfront del castellà, tot i que amb percentatges encara menors. Ramallo s'ocupa també de construir una tipologia de parlants, en funció dels diferents contextos lingüístics que han viscut, i proposa una anàlisi més detinguda dels *neoparlants*, als quals considera el futur de les llengües en situació recessiva, com és el cas de la gallega. Tanmateix, constata la dificultat de posar en marxa des de la

política lingüística governamental mecanismes persuasius que s'adrecen a assegurar la transmissió primària de la llengua de Galícia.

L'article d'Albert Fabà i Brauli Montoya es basa també en dades estadístiques, primerament referides a tots els territoris de la llengua catalana, i, després, al País Valencià, que és el territori objecte d'estudi. De la comparació es dedueix que el País Valencià, juntament amb la Franja d'Aragó, se situa en una posició intermèdia, entre les comunitats catalanoparlants que guanyen nous parlants en el procés de transmissió intergeneracional (Andorra, Catalunya i les Illes Balears) i les que en perden (l'Alguer i la Catalunya del Nord). Però tampoc el País Valencià no presenta una uniformitat sociolingüística interior, puix que hi ha zones on la reproducció de la llengua es manté, d'altres on creix intergeneracionalment el contingent de catalanoparlants de llengua inicial i d'altres on hi ha pèrdua de parlants de llengua inicial catalana. Demogràficament, el balanç és negatiu perquè les zones de pèrdues són les més poblades i, per tant, les que exerceixen el poder polític i econòmic sobre la resta del territori. La revernacularització en aquestes últimes zona és crucial per a la supervivència del català al País Valencià.

Per al seu treball sobre la revitalització de l'euskera, Iñaki Martínez de Luna pren com a base les dades que proporciona el *Sistema de indicadores lingüísticos de Euskal Herria*, del Govern Basc (2008). Aquesta recerca avalua els tres tipus de transmissió lingüística familiar observats: quan es transmet només euskera (situació minoritària), quan es transmeten totes dues llengües, l'euskera i la dominant, que són el castellà o el francès (situació poc freqüent), i quan només es transmet la llengua dominant o expansiva. Les diferències sociolingüístiques entre els tres territoris bascoparlants fan que hi haja una gradació de major a menor incidència en la revitalització familiar de l'euskera, respectivament, entre el País Basc espanyol, Navarra i el País Basc francès (o Iparralde). En canvi, hi ha el fet comú a tots tres territoris que en les famílies en què es produeix la recuperació de la llengua, l'euskera sol usar-se només en la relació entre pares i fills però no com a llengua de la parella, on es mantenen les llengües dominants. L'autor conclou amb el requeriment d'una política lingüística més decidida per part de les institucions en l'àmbit de la transmissió familiar.

Tanquem el monogràfic amb l'article de Noel P. Ó Murchadha, que comença analitzant el fracàs de la planificació lingüística dissenyada pel govern irlandès, ja que només ha aconseguit que la llengua històrica del país haja estat adoptada per grups reduïts de les zones no irlandòfones, i encara ha hagut de veure com l'irlandès ha conti-

nuat retrocedint a les zones que encara el tenen com a idioma nadiu. Així, actualment, més de la meitat de parlants declarats d'irlandès viuen a la zona no irlandòfona. Després d'això, exposa els resultats d'una enquesta pròpia passada a una mostra de jóvens de la zona meridional irlandòfona (2010). El qüestionari demanava per l'ús amb cadascun dels progenitors i amb els germans. Els resultats mostren un clar decantament cap a l'ús de l'anglès a casa; concretament, entre els germans, que és l'àmbit que marca el futur, l'ús exclusiu o predominant de l'irlandès es queda en un 9,1%. Això demostra que les estratègies que ha seguit el govern per a encoratjar l'ús en família de l'irlandès (inclosos els incentius econòmics) no han tingut cap efecte. Tal és aquesta tendència que l'autor considera que la varietat lingüística tradicional que es parla a les zones irlandòfones cedirà el terreny a la nova varietat de l'irlandès que s'està erigint, la qual es basa en la llengua apresa a l'escola i difosa pels mitjans de comunicació, on dominen els nous parlants de zones no irlandòfones, més anglicitzats.

Passem pàgina i endinsem-nos en les cinc realitats sociolingüístiques que se'ns presenten. Aparentment són molt diferents perquè cap de les comunitats de parla investigades no és veïna de les altres, però totes comparteixen molts trets comuns a causa que els processos socials de substitució i de revernacularització són molt semblants.

Brauli Montoya Abat
Antoni Mas i Miralles
Universitat d'Alacant

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Boix, Emili & Xavier Vila (1998) *Sociolingüística de la llengua catalana,* Barcelona, Ariel.

Fishman, Joshua A. (1991) *Reversing Language Shift,* Clevedon, Multilingual Matters.

— ed. (2001), *Can Threatened Languages be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective,* Clevedon (UK), Multilingual Matters.

Hornberger, Nancy & Martin Pütz (2006) *Language Loyalty, Language Planning and Language Revitalization. Recent Writings and Reflections from Joshua A. Fishman,* Clevedon, Multilingual Matters.

Montoya, Brauli & Antoni Mas (2011) *La transmissió familiar del valencià,* València, Acadèmia Valenciana de la Llengua («Col·lecció Recerca», 16).

Morris, Delyth & Kathryn Jones (2007) «Minority Language Socialisation within the Family: Investigating the Early Welsh Language Socialisation of Babies and

Young Children in Mixed Language Families in Wales», *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol. 28, No. 6, pp. 484-501.

Querol, Ernest (1989) «El procés de substitució lingüística: la comarca dels Ports com a exemple», dins *Miscel·lània 89*, València, Generalitat Valenciana, pp. 85-196.

Rosselló, Carles, Mireia Galindo & F. Xavier Vila (2002) «Algunes consideracions sobre l'adequació del terme llengua materna», *Llengua i ús: revista tècnica de política lingüística,* 24, pp. 94-101.

Ruiz, Francesc, R. Sanz & J. Solé (2001) *Diccionari de sociolingüística*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Spolsky, Bernard (1996) «Conditions for Language Revitalization: A Comparison of the Cases of Hebrew and Maori», dins S. Wright Sue (ed.), *Language and the State. Revitalization and Revival in Israel and Eire* 5-29, Clevedon, Multilingual Matters.

Torres, Joaquim (2009) «La transmissió lingüística familiar integeneracional: una proposta de model d'anàlisi», dins F. X. Vila & E. Gomàriz, eds. (2009), pp. 23-32, 39.

Strubell, Marina (2009) «Discussió de la ponència "La transmissió lingüística familiar integeneracional: una proposta de model d'anàlisi", de Joaquim Torres i Pla», dins F. X. Vila i E. Gomàriz, eds. (2009), pp. 33-38.

Subirats, Marina *et alii* (1991) *Transmissió i coneixement de la llengua catalana a l'àrea metropolitana de Barcelona,* Bellaterra, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.

Vila, F. Xavier (2010) «Comentaris per a emmarcar els resultats de l'Enquesta sobre la *revernacularització del valencià a Alacant*», dins B. Montoya, F. X. Vila & E. Gomàriz (eds.), *La revernacularització del valencià a la ciutat d'Alacant. Actes de la Jornada d'estudi i debat «Llengua, educació i revernacularització: el valencià a la ciutat d'Alacant». Alacant, 9 i 10 de març de 2007*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. 57-69.

Vila F. X. & E. Gomàriz, eds. (2009) *Estudis de demolingüística. Actes de la Primera Jornada de Demolingüística de la Xarxa CRUSCAT,* Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Williams, G. (1987) «Bilingualism, class dialect and social reproduction», *International Journal of the Sociology of Language*, 66, pp. 85-98.

— (2005), *Sustaining Language Diversity in Europe. Evidence from the Euromosaic Project*, Hampshire, Palgrave.

IÑAKI MARTÍNEZ DE LUNA PÉREZ DE ARRIBA

ANÁLISIS CONTEXTUAL DE LA REVITALIZACIÓN DEL EUSKERA EN EL ÁMBITO FAMILIAR

Como dice Robert L. Cooper (1997: 216-219), la planificación lingüística no puede ser entendida fuera de su contexto social, ni al margen de los intereses de las élites y contra-élites. Partiendo de esa consideración, la revitalización del euskera en el ámbito familiar es planteada en un contexto amplio, como una dimensión sólo relativamente autónoma respecto a las condiciones generales del entorno social en que se sitúa; es decir, desde una visión eco-lingüística de lo que sucede en el ámbito familiar. Para ello, se repasan los avatares sociopolíticos como jurídicos y normativos recientes que concurren en torno a tal lengua, así como la situación y evolución sociales de la misma y que se dan ineludiblemente vinculadas a las condiciones lingüísticas de las familias.

1. ANTECEDENTES HISTÓRICOS

La lengua vasca, vascuence, euskera o euskara es la lengua originaria de Euskal Herria. Como es sabido, Euskal Herria se reparte entre dos Estados (Español y Francés) y cuatro ámbitos jurídico-político-administrativos. Al Sur de la frontera que separa España y Francia se encuentran tres de ellos: la *Comunidad Autónoma del País Vasco* (en adelante, CAPV) formada por Álava, Bizkaia y Gipuzkoa, la *Comunidad Foral de Navarra* (en adelante, Navarra) y el *Condado de Treviño* (enclave situado dentro de Araba pero que administrativamente pertenece a la Comunidad de Castilla-León). Al Norte de la citada frontera está el *Pays Basque* —en euskera, Iparralde— que, carente

Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 117-147

de entidad jurídico-político-administrativa propia, se inserta en el Departamento de Pirineos Atlánticos, de la región francesa de Aquitania. Ese reparto territorial de Euskal Herria ha propiciado distintas dinámicas y evoluciones del euskera, tanto en el pasado como desde la segunda mitad del siglo xx hasta nuestros días.

En Euskal Herria, los intentos de revitalización del euskera han sido diversos ya desde el siglo xviii, siendo una de sus plasmaciones más emblemáticas los esfuerzos por introducir el euskera como lengua instrumental en la enseñanza. Así, a finales del siglo xix tales esfuerzos por fin «cristalizaron en realidades concretas» y «En 1936 la ikastola [escuela en lengua vasca] era una institución que se expandía ya por todo el país, tras haber sorteado toda clase de dificultades» (Garmendia & Etxezarreta 2009). La guerra civil española desarboló al movimiento social que trabajaba por la revitalización del euskera, condenando a esa lengua a la clandestinidad y arriesgando gravemente su supervivencia.

La fase actual de revitalización se reanuda a mediados del siglo xx, constituyendo un hito clave en la misma la (re)creación de las ikastolas. Así, en la década de los cincuenta varias *andereños* (maestras de la enseñanza en euskera) abrieron sus ikastolas en San Sebastián, en Bilbao la nueva andadura se inició en 1957, en Pamplona en 1963; en Vitoria en 1966, y en el *Pays Basque* en 1969 (Garmendia & Etxezarreta 2009). Esos esfuerzos de revitalización del euskera mediante la enseñanza tienen como soporte fundamental la colaboración entre las citadas andereños y la familia. Coinciden con fuertes procesos migratorios y que conllevan un importante riesgo demolingüístico para el euskera; tampoco las condiciones sociopolíticas son propicias, oscilando entre la tolerancia y la prohibición por parte de los poderes públicos, entre el menosprecio de los entornos oficiales hacia la lengua propia y el despertar social de las reivindicaciones a favor de la misma.

Sobre todo en sus comienzos, las ikastolas son impulsadas y financiadas principalmente por las familias vasco-hablantes, quienes ven que, dados los retos impuestos por la sociedad moderna, la transmisión familiar del euskera no es suficiente para la capacitación plena de sus descendientes en esa lengua y para la pervivencia de la misma. Tal dinámica se extiende paulatinamente a otras familias que, aun desconociendo el euskera, desean que su descendencia se eduque en esa lengua y la aprenda (Garmendia & Etxezarreta 2009):

> En Guipúzcoa la ikastola es un factor fundamental de mantenimiento de la lengua, a diferencia de Álava en que lo es la recuperación. En Navarra los porcentajes de padres vascófonos

> son algo más elevados que en Álava, pero parece que en esta provincia es mayor la conciencia lingüística de ciertos sectores castellanizados, que muestran deseos de recuperación lingüística, que la de algunas zonas rurales vascófonas que no están interesadas en mantenerla. Vizcaya presenta características que la sitúan entre Guipúzcoa por un lado y Álava y Navarra por otro. En dichas provincias las dos tendencias de mantenimiento y recuperación son claras.

La familia se erige como agente principal —y, en ocasiones, también en constructor material— del movimiento de ikastolas, que, a su vez, es pieza clave del movimiento social para la recuperación del euskera (Garmendia & Etxezarreta 2009):

> Paralelamente a la expansión de los centros aumentaban los problemas financieros. Los recursos procedentes de las mensualidades pagadas por los padres resultaban insuficientes y hubo que buscar ayudas económicas de todo tipo: aportaciones populares, créditos y subvenciones. […] Son innumerables las personas que han ofrecido desinteresadamente sus conocimientos profesionales en el momento en que su preparación o su experiencia han sido necesarios. Carpinteros, albañiles, abogados, contables, aparejadores, pintores..., todos han contribuido desde su parcela a la creación de una infraestructura de la que se carecía. Los socios con que cuenta cada centro contribuyen con sus cuotas al sostenimiento, sabiendo que el dinero que aportan, cualesquiera sea la fórmula o la cantidad, nunca les reportará beneficios económicos. Además, durante años ha habido que recurrir al capítulo de festivales, rifas, bares, pequeños mercados, exposiciones artísticas, etc., con el fin de obtener recursos suplementarios que sirviesen para equilibrar los presupuestos económicos.

2. MARCO JURÍDICO Y POLÍTICA LINGÜÍSTICA

Con la transición política y la Constitución de 1978, en el Estado español cambian sustancialmente las condiciones sociopolíticas que afectan al euskera, hasta entonces refugiado principalmente en el entorno familiar. En cumplimiento del Artículo 3º de la Constitución, los respectivos Estatutos de Autonomía de la CAPV (1979) y de Navarra (1981) proporcionan distintos rangos de oficialidad al euskera en esos territorios, aunque sin llegar nunca al nivel de obligatoriedad reconocido constitucionalmente al castellano. En la República Francesa no se da ningún hecho que altere sustancialmente el estatus jurídico de sus lenguas; socialmente, sin embargo, sí comienza a manifestarse un afecto hacia el euskera como signo de identidad y un interés por su perduración, dinámica que coincidía con el movimiento ya existente en la CAPV y Navarra (Barandiaran 2009: 250).

Como se ha dicho más atrás, Euskal Herria se divide en cuatro ámbitos jurídico-político-administrativos, que dan lugar a la existencia de seis zonas y otras tantas

variantes en lo que respecta al estatus del euskera y al planteamiento —por acción u omisión— de las políticas lingüísticas: una zona única para toda la CAPV, tres para Navarra, una quinta para el *Pays Basque* y, finalmente, una sexta para el Condado de Treviño (Comunidad de Castilla-León).

Comunidad Autónoma del País Vasco (CAPV): el Estatuto de Autonomía del País Vasco (Ley Orgánica 3/1979, del 18 de diciembre), indica que «El euskara, lengua propia del Pueblo vasco, tendrá como el castellano, carácter de lengua oficial en Euskadi [CAPV], y todos sus habitantes tienen el derecho a conocer y usar ambas lenguas». A partir de esa base legal, el Parlamento Vasco aprueba la Ley 10/1982, de 24 de noviembre, o *Ley Básica de Normalización del Uso del Euskara*, con efecto para toda la geografía de la CAPV. Esa Ley recoge la necesidad de tomar medidas para asegurar el desarrollo y normalización de esta lengua propia del Pueblo Vasco como parte de su patrimonio. Más concretamente, regula su uso por parte de la Administración Pública y plantea su progresivo aprendizaje por su personal; regula su uso en la enseñanza y la toma de medidas para la adquisición de un conocimiento de las dos lenguas oficiales y para la formación del profesorado; contempla su enseñanza o la alfabetización de adultos vascohablantes en su lengua materna, así como su uso en los medios de comunicación. La aplicación de tal Ley, según concreta la misma, ha de tener en cuenta la situación sociolingüística —fuertemente desigual— desde la que se parte en las distintas zonas de la CAPV (Barandiaran 2009: 251).

Para posibilitar el adecuado desarrollo de esta base legal se suceden otras leyes, decretos y órdenes, en los años sucesivos: sobre la enseñanza universitaria y no universitaria, en los medios de comunicación, en los servicios sanitarios, en los medios de transporte y seguridad vial, en la relación con la policía vasca, en los servicios sociales, los derechos lingüísticos de las personas consumidoras y usuarias, etc. (Bilbao y Casares 2009: 50-51).

En lo que respecta a la política lingüística de la CAPV, la Viceconsejería de Política Lingüística (Departamento de Cultura del Gobierno Vasco) es el órgano responsable de llevar a la práctica lo dispuesto en el marco legal expuesto y/o de velar porque así lo haga el ente correspondiente: ayuntamientos, mancomunidades, diputaciones forales, Gobierno Vasco, Universidad del País Vasco, etc.

Con ese cometido, en 1998 nace el *Plan General de Promoción del Uso del Euskera* (EBPN en euskera). Define tres objetivos estratégicos: la transmisión del euskera, su uso social, y la calidad del euskera. En lo correspondiente a la transmisión del euskera,

uno de los objetivos concretos se refiere al ámbito familiar (Viceconsejería de Política Lingüística 1999: 55-57):

> Para promover la transmisión del euskera a través de la familia, ha de incidirse en dos colectivos principalmente: en los jóvenes con vistas a fijar su lengua de relación y de comunicación y en las familias recién formadas, en lo que respecta a la transmisión del euskera como primera lengua a sus hijos. Para ello, se requieren una serie de actuaciones de sensibilización y escolarización tanto de las personas de su entorno que tienen una influencia directa (padres y madres, futuros padres y madres, niños y niñas) o indirecta (preescolar, cuidadores y cuidadoras...) en la transmisión lingüística; juntamente con ello, es preciso así mismo ofrecerles servicios, ámbitos de uso y oportunidades de practicar el euskera, proponiendo mensajes y acciones específicas a cada uno de los colectivos citados.

En 2005 se prosigue con la misma filosofía, aunque ampliando y concretando algo más las necesidades de una actuación coordinada con otros entes (Viceconsejería de Política Lingüística 2005: 45-61):

> 16.9. Tender puentes entre la euskaldunización y alfabetización y el uso social, de cara a garantizar que el resultado obtenido tenga continuidad en el uso familiar y social. [...] 16.12. En colaboración con los centros de enseñanza y las instituciones públicas (diputaciones y ayuntamientos), llevar a cabo acciones encaminadas a vigorizar la transmisión familiar del euskera (a fin de acrecentar el conocimiento del euskera por parte de los padres, así como el uso del euskera entre los padres y entre padres e hijos). Promover la continuidad del euskera en el ámbito familiar, impulsando planes destinados a reforzar su uso en las relaciones entre los jóvenes y a lograr que el euskera sea el primer idioma de los hijos en las familias de nueva creación. [...] 32. Impulsar investigaciones orientadas a obtener información acerca de la evolución sociolingüística [...] estudio exhaustivo de la transmisión familiar.

Comunidad Foral de Navarra (Navarra): la Ley Orgánica de Reintegración y Amejoramiento del Régimen Foral de Navarra (de 10 de agosto de 1982) dota de autogobierno a Navarra y establece el criterio de zonificación (artículo 9 del Amejoramiento), según el cual la cooficialidad del euskara —con el castellano— queda restringida a las zonas vascoparlantes de Navarra. Posteriormente, la Ley 18/1986, de 15 de diciembre, *Ley Foral del Vascuence* confirma la zonificación o división de Navarra en tres territorios: zona vascófona, que comprende 56 municipios de la zona noroccidental de Navarra; zona mixta, con 48 municipios, incluida la capital Pamplona-Iruñea;

zona no vascófona, integrada por los 168 municipios restantes. Se establecen así las bases para una política lingüística en ciertos ámbitos, como son el uso del euskara en la Administración Pública, en la enseñanza y en los medios de comunicación. Entre sus objetivos figuran el amparo de los derechos lingüísticos de los ciudadanos de la Comunidad Foral y la recuperación del vascuence en Navarra, señalando también las medidas para el fomento de su uso. Como consecuencia de la zonificación recogida en esta Ley no todos los navarros pueden usar tanto el euskera como el castellano en sus relaciones con las Administraciones Públicas, ni tienen derecho a una enseñanza en esa lengua en los diversos niveles educativos; tampoco es obligatorio el conocimiento del euskera para el funcionariado. Debido a ello, los centros educativos que imparten la enseñanza en euskera en las zonas mixta o castellano-hablante no son legales, pero tampoco pueden ser considerados ilegales y permanecen en situación de *alegalidad*. Ante tal situación los agentes que trabajan en el mundo del euskera reaccionan en contra, como es el caso de la *Academia de la Lengua Vasca, Euskaltzaindia* y de la *Federación Navarra de Ikastolas*, que muestran su preocupación y exponen su queja —cada organismo en sus propios términos— porque tal zonificación ignora para buena parte de los habitantes de Navarra «lo que en términos legales se llama derecho personal frente a una absolutización del derecho territorial…» (Barandiaran 2009: 257).

En los años 1995 y 2000 se producen dos alteraciones de la normativa legal, que reflejan adecuadamente el clima de división y posturas contrapuestas con las que se viven en las esferas políticas navarras tanto la regulación de la normativa concerniente al euskera como el diseño y aplicación de una política lingüística. Como recoge Barandiarán (2009: 257), en 1995, un nuevo gobierno en la Comunidad Foral de Navarra publicó un plan de mejora para la normalización lingüística de la Administración y se tomaron algunas medidas para aplicar un decreto anterior (el 135/1994) con una lectura favorable hacia el uso y la normalización del euskera en la Administración Foral. Sin embargo, en diciembre del 2000 otro nuevo decreto (372/2000) vio la luz para revisar restrictivamente los preceptos del anterior, coincidiendo con la existencia de otro gobierno diferente.

Se suceden otras leyes, decretos y órdenes, para desarrollo de la legislación básica mencionada: sobre la enseñanza universitaria y no universitaria, en los medios de comunicación, en los servicios sanitarios, en los medios de transporte y seguridad vial, en la relación con la policía foral, en los servicios sociales, etc. Pero, a diferencia de la CAPV, no hay ninguna mención destinada a la protección de los derechos lingüísticos de las personas consumidoras y usuarias (Bilbao & Casares 2009: 51).

El organismo responsable de la política lingüística es *Euskarabidea-Instituto Navarro del Vascuence*, siendo rebautizado de ese modo el ente conocido hasta 2008 como *Euskararen Nafar Institutua / Instituto Navarro del Vascuence*. El mismo desarrolla cuatro líneas principales de trabajo: *a*) asesorar sobre aspectos lingüísticos a las administraciones públicas de Navarra que así lo soliciten, desde el Gobierno del Estado hasta los Ayuntamientos pasando por el Gobierno de Navarra; *b*) realizar e impulsar estudios sobre las lenguas minoritarias o regionales en la Unión Europea y sobre la realidad lingüística y sociolingüística del vascuence en Navarra; *c*) fomentar las actuaciones dirigidas a amparar el derecho de los ciudadanos a conocer el euskera y usarlo al dirigirse a las administraciones públicas, los programas con el fin de proteger su recuperación y desarrollo en los diferentes ámbitos sociales, e impulsar las actitudes positivas con la lengua; *d*) satisfacer la demanda del aprendizaje del euskera en adultos, en general, y del personal al servicio de la Administración (Euskarabidea 2010).

La política lingüística se desarrolla en Navarra por derroteros muy diferentes, para cada una de las tres zonas sociolingüísticas establecidas: los derechos al uso del euskera, en la educación y la Administración principalmente, se cuidan en la zona vasco-hablante; en la zona mixta la política lingüística se plasma en una actitud tolerante, con disposiciones dubitativas y contradictorias que a veces son recurridas y derivan hacia los tribunales de justicia para perfilar su definitiva resolución: «Después de que el Tribunal de Justicia de Navarra hubiera declarado nulo de pleno derecho el Decreto Foral 372/2000, el Gobierno aprobó otro Decreto de igual contenido, el 29/2003» (Hizkuntz Eskubideen Behatokia 2007: 26); en la zona castellano-hablante no hay intervención alguna favorable al euskera.

En general y más allá de la citada zonificación, no puede hablarse de una actuación decidida en materia de política lingüística —como recuerda reiteradamente el Informe del Comité de Expertos sobre la aplicación de la Carta Europea de las Lenguas Regionales o Minoritarias (Consejo de Europa 2008)— orientada hacia la revitalización del euskera, sino más bien de una política de contención a las demandas y de reducción a partir de 2001 (Consejo de Europa 2008: 48) de los recursos destinados al impulso del euskera. Muestra de ello es el rechazo del Parlamento de Navarra, en 2008, a la ampliación de la zona mixta para que municipios ubicados ahora en la zona castellano-hablante pasen a la misma y sea así posible la introducción del euskera en la educación pública, como lo solicitan las familias que desean para sus hijos e hijas una enseñanza pública en euskera; aunque, finalmente en 2010, tras nuevos inten-

tos forzados por la oposición parlamentaria, se aprueba una ampliación de la zona mixta.

En ese contexto legal y político, algunos sectores de familias de Navarra continúan trabajando por superar las limitaciones a las que tiene que hacer frente el euskera para sobrevivir, contando para ello con apoyos políticos de las fuerzas de la oposición y el apoyo general del movimiento social del euskera del que forman parte.

Pays Basque (Iparralde): el *Pays Basque* depende de la legislación general francesa (Ley 75-1349 del 31/12/1975, *Relative a l'emploi de la Langue Française*) que no hace distingo alguno para las características sociolingüísticas de ese territorio vasco. En ese sentido, una modificación del segundo artículo de la Constitución francesa, realizada en 1992, señala textualmente que «La lengua de la República es el francés», con la que se ratifica el monolingüismo oficial y, en consecuencia, la marginalidad legal para cualquier otra lengua del hexágono. Una nueva Ley del 4 de agosto de 1994, Ley 665/94, reafirma la obligatoriedad del uso del francés en los ámbitos público y privado ante la amenaza que se le supone a la lengua inglesa por su pujanza, afirmando que su aplicación se hará sin perjuicio de las lenguas consideradas oficialmente *regionales*, aunque en la práctica tal salvaguarda no tiene efecto alguno dado que no existe normativa alguna para estas últimas. El euskera, por tanto, no tiene reconocimiento legal pleno, ni tampoco lo tienen sus hablantes como tales (Bilbao & Casares 2009: 25, 26).

La actuación en materia lingüística se erige, por tanto, sobre una legislación que considera al francés como lengua única de la República, con algún guiño legal al resto de lenguas (Viceconsejería de Política Lingüística 1999: 22):

> De todos modos, en 1951, en virtud de la llamada Ley «Deixonne», se permitió la enseñanza de las lenguas regionales […] Al tratarse de algo opcional, no se dotó de recursos materiales a los centros escolares estatales que además del programa obligatorio en francés impartían la enseñanza en euskera. Por ello, los padres se vieron obligados a hacerse cargo de todos los costes de esta enseñanza…

Una vez más, y al igual que en el resto de Euskal Herria, es la familia quien asume el reto de garantizar la transmisión del euskera, bien sea a través del sistema educativo o a costa de sus esfuerzos y recursos.

Sin embargo, a partir del año 2000 la política lingüística estatal comienza a reconocer ciertos derechos lingüísticos a las lenguas regionales. En ese año la *Déléga-*

tion générale à la langue française pasa a denominarse *Délégation générale à la langue française et aux langues de France*, e incorpora entre sus misiones la de valorizar las lenguas de la República y de promover el multilingüismo, aunque garantizando en todo momento la primacía de la lengua francesa en el territorio del Estado (Barandiaran 2009: 270). Así mismo, se comienza a adaptar la legislación francesa a directrices europeas tales como el *Convenio Marco Para la Protección de las Minorías Nacionales* y la *Carta Europea de las Lenguas Regionales o Minoritarias*; y en el año 2002 se presentó en la Asamblea Nacional Francesa una enmienda al artículo 2 de la Constitución con el fin de añadir una matización a la consideración del francés como lengua de la República: «[…] la lengua de República es el Francés, dentro del respeto y la defensa de las lenguas regionales, que forman parte de su patrimonio», aunque tal enmienda fue rechazada. Sin embargo, a partir de 2008, el Artículo 75-1 de tal Constitución recoge que las lenguas regionales «pertenecen al patrimonio de Francia», aunque según el Consejo Constitucional ello «no suponga ningún derecho o libertad garantizado por la Constitución» (Portalingua 2011).

Aunque Francia continúa en 2010 sin ratificar la citada *Carta Europea*, a partir de la última década del siglo XX su política lingüística va haciendo tímidamente un lugar a la conservación de las lenguas vernáculas, siguiendo las corrientes que se abren paso tanto internacionalmente como a nivel europeo. En 2004, representantes de los diversos estamentos oficiales competentes en el *Pays Basque* se involucran en la creación de un *Groupement d'Intérêt Public* (GIP), bajo el nombre de *Euskararen Erakunde Publikoa-Office Publique de la Langue Basque* (en adelante, EEP-OPLB), reuniendo a ayuntamientos, Consejo de Electos, Consejo General de los Pirineos-Atlánticos, Consejo Regional de Aquitania y el Estado, con representación de los ministerios de Interior, de Cultura y de Educación.

Bajo esta estructura formal, en 2006 se elabora el Proyecto de Política Lingüística en un intento de impulsar el euskera, en los siguientes aspectos: 1) su transmisión familiar, en guarderías infantiles y en la enseñanza; 2) su uso en los medios de comunicación, en actividades de ocio o de tiempo libre, en las publicaciones, en la toponimia y en la vida social; 3) actuaciones transversales centradas en: aprendizaje de adultos, calidad del corpus lingüístico, investigación sociolingüística y motivación hacia el euskera (Dalmas, Simoni, Dupuit & Pradeaux 2010: 33-34). En vista del buen funcionamiento habido durante el periodo 2006-2010, la duración inicial del GIP experimental EEP-OPLB prevista en seis años es prorrogada en 2010. El mismo año

se elabora un nuevo programa de actuación: *Cadre Opérationnel 2011-2016 pour la politique linguistique*, cuyo subtítulo es bastante ilustrativo de cuáles son sus objetivos prioritarios: «Un objetivo central: los hablantes completos. Un público objetivo: las jóvenes generaciones». Con ese planteamiento a la vista, el plan identifica doce retos principales, repartidos en tres grupos: la transmisión, el uso y los dominios transversales. La transmisión, a su vez, contempla tres campos de actuación: la transmisión familiar, la acogida infantil (guarderías) y la enseñanza (EEP-OPLB 2010: 5).

En realidad, EPP-OPLB es consciente tanto de la importancia de esa vía familiar de transmisión como de su debilidad en el *Pays Basque*, ya que las encuestas sociolingüísticas de 2001 y 2005 constatan una marcada ruptura de la transmisión familiar. Por ello, el plan 2011-2016 destina recursos a la actuación sobre la transmisión familiar y mantiene la actuación mediante las guarderías infantiles. Concretamente (EEP-OPLB 2010: 23), el plan dice así:

> El reforzamiento de la transmisión de la lengua vasca necesita también plantear una política en el campo de la transmisión familiar. Teniendo en cuenta la acción iniciada en tal ámbito por las colectividades locales a través del personal técnico de la lengua, EEP-OPLB propone sustentarse en esas experiencias y voluntades locales para elaborar y experimentar, a nivel de una agrupación de municipios, una estrategia de sensibilización de padres y madres, estructurando una oferta de formación adaptada a este público particular.

Además, en un intento de compensar la debilidad que se da en la transmisión familiar, se refuerza la intervención en la enseñanza —en distintos niveles (EEP-OPLB 2010: 9).

Condado de Treviño: como se trata de un enclave —203 km^2 y 1.460 habitantes, en 2010— (Instituto Nacional de Estadística 2011), situado en Álava pero administrativamente gestionado por la Junta de Castilla-León, está afectado por la normativa de esta comunidad autónoma que no contempla ninguna regulación ni medida en lo referente a aspectos lingüísticos, estando en vigor los criterios imperantes para todo el Estado y relegando a la amnesia legal a los hablantes de euskera.

Gracias a la iniciativa popular se han desarrollado diferentes actividades a favor del euskara, entre las que destaca la creación de un centro de enseñanza de inmersión lingüística en euskara. Las autoridades de Castilla-León no colaboran con esas

iniciativas (Hizkuntz Eskubideen Behatokia 2007: 12-13). También en este enclave son las familias —de mayoría castellano-hablante— las que, dada la omisión institucional en el tema, apuestan y se esfuerzan por la defensa del euskera y su transmisión generacional mediante el sistema educativo.

3. LA COMPETENCIA LINGÜÍSTICA

En Euskal Herria viven 3.015.558 personas (datos de 2006), perteneciendo el 71% de las mismas a la CAPV, el 20% a la Comunidad Foral de Navarra y el 9% al *Pays Basque*. En el Condado de Treviño (Comunidad de Castilla-León) habitan otras 1.795 personas más (Viceconsejería de Política Lingüística 2008a: 199).

Tomando únicamente en consideración la población de 16 o más años, destaca la evolución en la competencia lingüística habida entre 1991 y 2006 (tabla 1).

Tabla 1: Evolución de la competencia lingüística de la población de 16 o más años, de Euskal Herria (% vertical)

	1991		2006	
Bilingüe, con predominio del euskera	22,3	7,7	25,7	7,9
Bilingüe equilibrada		6,2		7,8
Bilingüe, con predominio del castellano/ francés		8,4		10,0
Bilingüe pasiva		7,7		15,4
Monolingüe castellana o francesa		70,0		58,9

Fuente: *Sistema de indicadores lingüísticos de Euskal Herria* (EAS)
Viceconsejería de Política Lingüística (2008c). Elaboración propia.

Destaca principalmente la reducción (11,1 puntos) de los monolingües castellano o franco hablantes, en favor de las diversas categorías de bilingües. Es la población *bilingüe pasiva* la que tiene un mayor crecimiento (7,7 puntos), lo cual tiene un doble y contrapuesto significado: se gana en bilingüismo que, aun siendo pasivo, contribuye a ampliar las opciones sociolingüísticas de la comunidad del euskera, pero muestra las limitaciones existentes para la transmisión del euskera; algo así como *querer y no poder*. En este sentido, otros estudios (Gabiña, Gorostidi, Iruretagoiena, Olaziregi & Sierra 1986: 23); (Sierra & Olaziregi 1990: 40-44) muestran que si la transmisión —sin una

transmisión familiar— se produce como segunda lengua (L2) en manos exclusivamente del sistema educativo, éste no es suficientemente eficaz para proporcionar en todos los casos una competencia plena en euskera. Por otra parte, tampoco el aprendizaje de adultos (L2) garantiza en todos los casos la transmisión de esa lengua con la misma eficacia que el aprendizaje familiar (L1).

El resto de bilingües crece más lentamente (3,4 puntos), dándose el mayor aumento entre quienes tienen mayor competencia en castellano o francés que en euskera. Las poblaciones *bilingüe con predominio de euskera* y *bilingüe equilibrada*, cuya transmisión lingüística proviene habitualmente en forma combinada de la familia y del sistema educativo, apuntan un suave crecimiento (1,7 puntos).

Pero la situación sociolingüística del País Vasco y la evolución habida en 15 años varían bastante de un territorio a otro (tabla 2). Mientras que la CAPV y Navarra experimentan desde 1991 hasta 2006 un crecimiento relativo de sus poblaciones bilingües (6,2 y 1,6 puntos, respectivamente), en el *Pays Basque* la misma retrocede fuertemente (10,6 puntos). Así mismo, son la CAPV y Navarra los territorios en los que el crecimiento de la población *bilingüe pasiva* es mayor que de la del resto de bilingües, (9,8 y 3 puntos, respectivamente). No parecen casuales esas diferencias entre la CAPV, Navarra y *Pays Basque*, en la evolución de la proporción de bilingües. Tanto las tendencias de crecimiento —y su mayor o menor intensidad— como de reducción coinciden con la existencia de un marco legal y una política lingüística más o menos favorable hacia la lengua minorizada, descritos más atrás. Pero aun son más acordes con las diferentes dinámicas de transmisión familiar de la lengua, que —como se ha dicho más atrás— en el caso del *Pays Basque* está muy deteriorada hasta el punto de que se ha hecho necesaria una decisiva intervención por parte de los poderes públicos.

Tabla 2: Evolución de la competencia lingüística de la población de 16 o más años, por territorios (% verticales)

	CAPV				*Pays Basque*				Navarra			
	1991		2006		1991		2006		1991		2006	
Bilingüe, con predominio del euskera		8,5		9,6		8,4		5,5		3,9		2,9
Bilingüe equilibrada	24	6,1	30,2	8,6	33	13,9	22,4	11,4	9,5	2,5	11,1	3,3
Bilingüe, predomi. castel./ francés		9,4		12,0		10,7		5,5		3,1		4,9
Bilingüe pasiva	8,5		18,3		7,1		8,6		4,6		7,6	
Monolingüe castellana o francesa	67,4		51,5		59,8		68,9		85,9		81,3	

Fuente: *Sistema de indicadores lingüísticos de Euskal Herria* (EAS). Viceconsejería de Política Lingüística (2008c). Elaboración propia.

Por otra parte, el incremento, entre 1991 y 2006, del bilingüismo en Euskal Herria se produce entre los menores de 50 años y ese crecimiento se incrementa más rápidamente cuanto más se desciende en la edad (gráfico 1). Se puede decir que el monolingüismo del castellano/francés es cosa de las generaciones mayores y el bilingüismo ha aumentado entre las generaciones jóvenes hasta llegar, como sucede en la CAPV, a ser mayoritario.

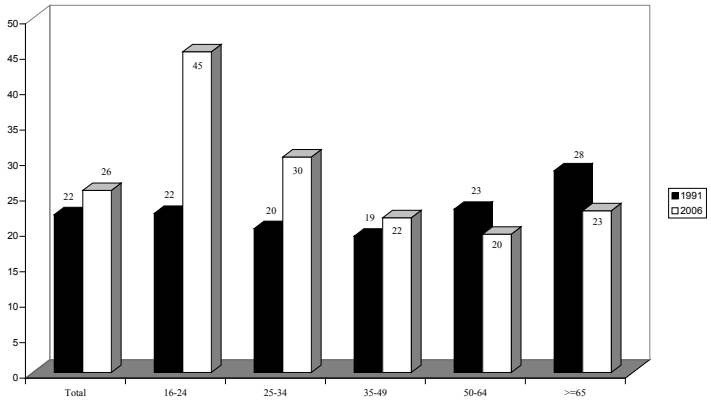

Gráfico 1: Evolución 1991-2006 de la población bilingüe para Euskal Herria, por edades (%).
Fuente: *Sistema de indicadores lingüísticos de Euskal Herria* (EAS). Viceconsejería de Política Lingüística (2008c). Elaboración propia.

Esa tendencia al bilingüismo —puesto que los monolingües en euskera son estadísticamente irrelevantes— es más marcada en la CAPV y más suave y algo posterior —de los 35 años para abajo— en Navarra, pero incluso también en el otro extremo sociolingüístico —en el *Pays Basque*— se da un crecimiento del bilingüismo entre los menores de 25 años, rompiendo así la tendencia de pérdida constatada en las edades superiores a la citada (gráfico 2). A buen seguro, ese reciente cambio de tendencia en el *Pays Basque* es el resultado tanto de los esfuerzos realizados desde hace algún tiempo por algunos sectores sociales —incluidas las familias y su creación de ikastolas— como de los más tardíos acometidos desde el entramado institucional con el fin de implementar una política lingüística a favor del euskera.

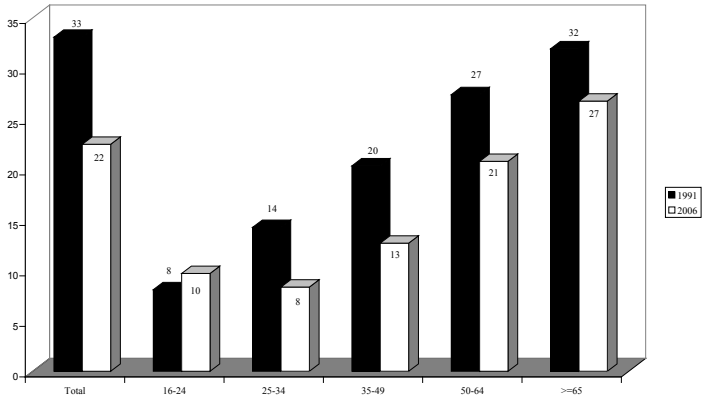

Gráfico 2: Evolución 1991-2006 de la población bilingüe para Pays Basque, por edades (%).
Fuente: *Sistema de indicadores lingüísticos de Euskal Herria* (EAS). Viceconsejería de Política Lingüística (2008c). Elaboración propia.

4. LA TRANSMISIÓN FAMILIAR

La transmisión de una lengua tiene habitualmente su agente más eficaz en la familia, como lo atestigua también para el caso del euskera la siguiente información sobre Navarra (Euskarabidea 2009: 57):

> Más de la mitad de la población de Navarra con conocimientos de euskera señala que ha aprendido esta lengua en la familia (62,9%) y en la escuela (35,2%). En tercer lugar se sitúa el Euskaltegi [centros que imparten clases de euskera para adultos] (14,8%) como lugar de

> aprendizaje del idioma. El colectivo de personas que han señalado haber aprendido el euskera por su cuenta (5,9%) o con los amigos (3,9%), muestra cifras considerablemente inferiores a las anteriores. […] En el caso de las personas de mayor edad, el aprendizaje del euskera se ha realizado con la familia (76,6%) o con los amigos (20,7%), mientras que el aprendizaje en euskaltegis o en la escuela ha sido mucho más reducido (2,7% y 0,4%, respectivamente). La escuela representa el principal lugar de aprendizaje del euskera para el colectivo más joven: el 74,5% de la población de 15 a 24 años ha señalado el centro educativo como lugar preferente de aprendizaje.

La transmisión de *sólo euskera* como primera lengua (L1) es menor en 2006 que en 1991 para el conjunto de Euskal Herria, en todos los grupos de edad (Gráfico 3).

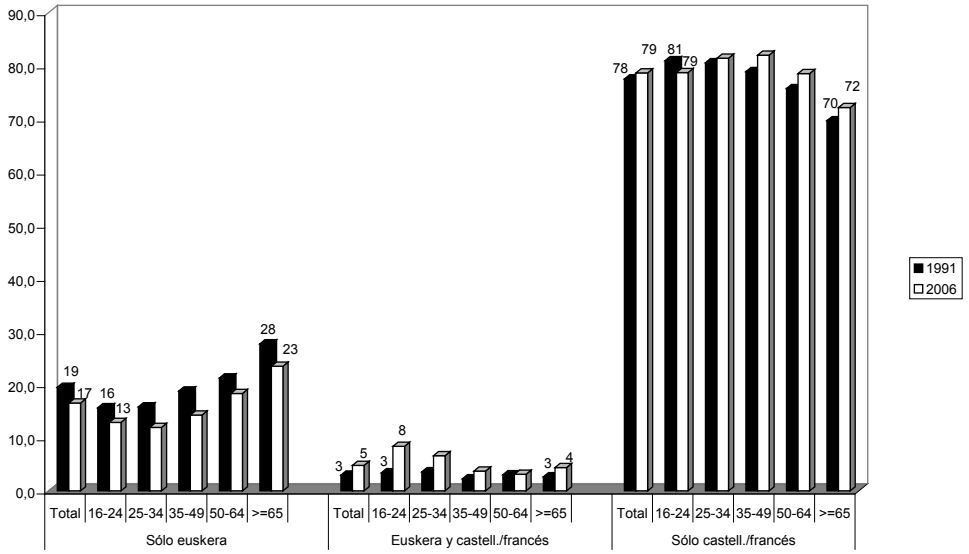

Gráfico 3: Evolución de la primera lengua en Euskal Herria, por grupos de edad (1991-2006).
Fuente: *Sistema de indicadores lingüísticos de Euskal Herria* (EAS). Viceconsejería de Política Lingüística (2008c). Elaboración propia.

Sin embargo, la transmisión bilingüe de *euskera y castellano/francés* (como L1) es mayor en 2006 que en 1991, también para todos los grupos de edad. Reparando en la transmisión de *sólo castellano/francés*, se aprecia que la misma es mayor en 2006 que en 1991, para los 25 años o más, pero que en el grupo de edad más joven (16-25 años) esa tendencia se invierte. Por tanto, la transmisión monolingüe de castellano/francés comienza a declinar entre las generaciones más jóvenes en favor de la transmisión

bilingüe. Por tanto, se puede concluir que el descenso en la transmisión monolingüe familiar —bien sea de *sólo euskera* o bien sea de *sólo castellano/francés*— va dando paso a una mayor transmisión bilingüe.

El análisis para cada uno de los territorios ofrece resultados diferentes. En el caso de la CAPV y Navarra, la transmisión de *sólo castellano* es menor en 2006 que en 1991, de los 34 años para abajo y en favor sobre todo de la opción bilingüe *euskera y castellano*. Sin embargo, en el *Pays Basque* (gráfico 4), la transmisión monolingüe del francés se acrecienta en 2006 con respecto a 1991 a medida que baja la edad, alimentándose de los descensos de la transmisión monolingüe de *sólo euskera* y, en mucha menor medida, de la transmisión bilingüe *euskera y francés*.

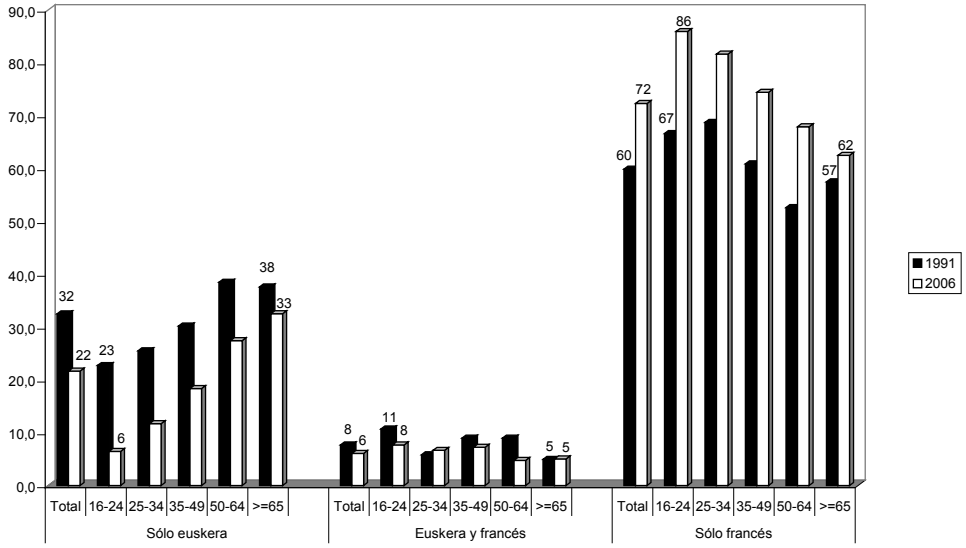

Gráfico 4: Evolución de la primera lengua en Pays Basque, por grupos de edad (1991-2006) (% verticales). Fuente: *Sistema de indicadores lingüísticos de Euskal Herria* (EAS). Viceconsejería de Política Lingüística (2008c). Elaboración propia.

Estos datos, por tanto, hablan de una relativa revitalización del euskera en el ámbito familiar en la CAPV y Navarra, mediante la creciente transmisión simultánea de *euskera y castellano*, a pesar de la decreciente transmisión de *sólo euskera*, puesto que la suma de ambas transmisiones gana terreno a la transmisión de *sólo castellano.* La razón de esta tendencia hacia la transmisión bilingüe radica en el incremento de

familias cuyos progenitores combinan un miembro monolingüe castellano-hablante con el otro bilingüe, posibilitando —entre ambos— el uso con hijas e hijos tanto del euskera como del castellano. Así, tomando en consideración a los encuestados con hijos o hijas de entre 2 y 9 años, la Viceconsejería de Política Lingüística (2008a: 211) destaca lo elevado de las cifras de tales familias mixtas y su tendencia al crecimiento:

> En la CAPV y Navarra, cuando ambos progenitores son bilingües, más del 98% de los hijos e hijas reciben el euskera como primera lengua. En el País Vasco Norte [*Pays Basque*] el porcentaje también es elevado, pero 10 puntos inferior al de los otros dos territorios. […]
>
> Sin embargo, cuando uno de los miembros de la pareja no sabe euskera, reciben el euskera como única primera lengua el 20% de los hijos e hijas en la CAPV, el 9,1% en Navarra y el 4,6% en el País Vasco Norte. No obstante, entre los hijos e hijas de esas mismas parejas mixtas, el porcentaje de los que reciben el euskera junto con el castellano como primeras lenguas (L1) es elevado en la CAPV y Navarra (la mitad de los hijos e hijas de 10 y 24 años, y dos de cada tres de 2 y 9 años).

De todas formas, aun en el caso hipotético de que la transmisión familiar del euskera alcanzase el cien por cien de los casos, sólo lograría mantener la misma proporción de vasco-hablantes generación tras generación. Por ello, además de mantenerse la transmisión familiar, un incremento en la proporción de vasco-hablantes ha de basarse también en otro tipo de transmisión (Euskarabidea 2009: 47):

> […] un 4,1% de los progenitores euskaldunes [en Navarra] no ha conseguido transmitir el euskera a sus descendientes […] En términos globales, el 11,9% de las personas encuestadas sabe euskera bien o muy bien siendo el 11,4% el porcentaje de progenitores con conocimientos óptimos de euskera. Teniendo en cuenta ambos indicadores podemos señalar que la recuperación del euskera se sitúa por encima del índice de transmisión familiar en 0,5 décimas porcentuales; es decir, el mayor nivel de conocimiento del euskera por parte de la población navarra se ha conseguido gracias al impulso logrado por el aprendizaje de esta lengua fuera del entorno familiar principalmente.

También para la CAPV, ya en 2005, el aumento del uso del euskera se debe, sobre todo, a los neo-vascohablantes (euskera como L2) (Viceconsejería de Política Lingüística 2005: 68), tendencia que se reitera en 2010.

5. EL USO DEL EUSKERA

La medición del uso lingüístico mediante la técnica de observación en la calle[1] cuenta en Euskal Herria con una trayectoria de 17 años (1989-2006) (gráfico 5). Ese uso del euskera es muy discreto para el conjunto de Euskal Herria (14,2%), siendo Gipuzkoa la excepción (32,7% en 2006). Los datos indican un crecimiento global entre 1989 y 2006 para Euskal Herria, pero tras esa tendencia general se constatan nuevamente diferencias entre los territorios: fuerte incremento en Gipuzkoa, ligera subida en Bizkaia y Álava (las tres provincias que forman la CAPV), estancamiento en Navarra y descenso en el *Pays Basque*.

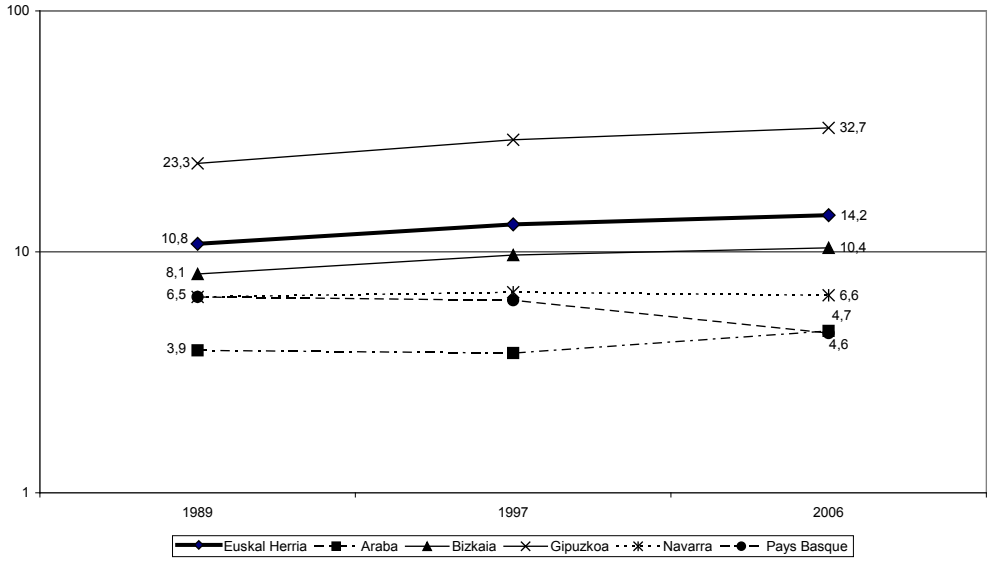

Gráfico 5: Evolución del uso del euskera en la calle 1989-2006, para Euskal Herria y los distintos terriorios (% verticales).
Fuente: Soziolinguistika Klusterra (2007). Elaboración propia.

1. La Vª Medición en la Calle tuvo lugar en 2006, en 62 municipios de Euskal Herria, con un total de 185.316 personas observadas al pasar frente a las casi 400 personas apostadas estratégicamente. A diferencia de la información recogida mediante encuesta mediante la declaración subjetiva de la persona entrevistada, esta técnica recoge información objetiva (Altuna, 2007).

Tanto la mayor utilización del euskera como su incremento más elevado se producen en la infancia (incremento de 6 puntos, hasta alcanzar el 21% de uso). Le siguen los datos de la juventud (5 de incremento y 14% de uso) y de las personas adultas (3 puntos de incremento y 12% de uso). Por el contrario, entre los ancianos y ancianas se da un retroceso (3 puntos y el menor nivel de uso de todos los grupos de edad: 11%) (Gráfico 6).

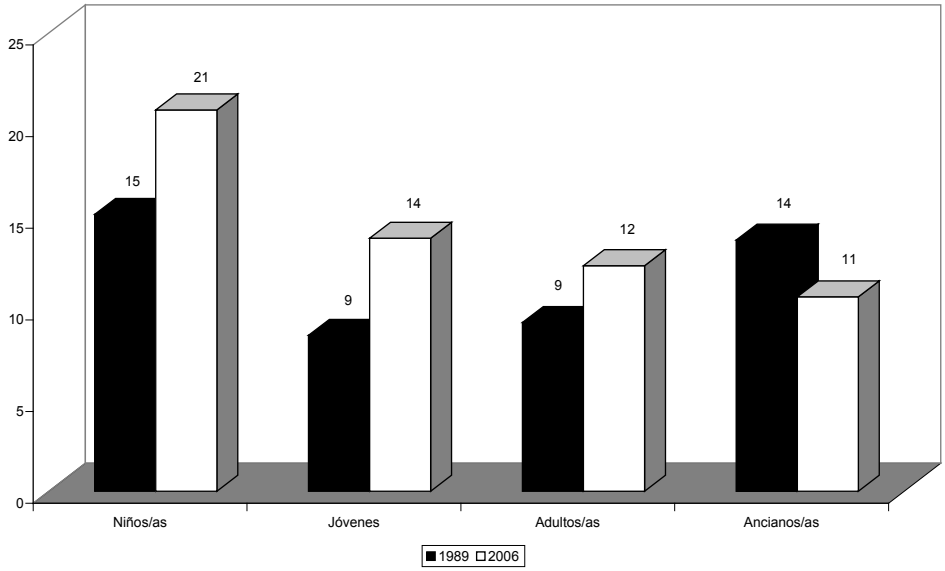

Gráfico 6: Evolución del uso del euskera en la calle 1989-2006 para Euskal Herria por grupos de edad (%).
Fuente: Soziolinguistika Klusterra (2007). Elaboración propia.

Ese comportamiento en la tercera edad se debe a que —en el Estado español— esa generación es la que vivió en su infancia y juventud las circunstancias sociopolíticas más contrarias a la transmisión y uso del euskera. Además, en esa generación abundan los inmigrantes —sobre todo en la CAPV— procedentes de diversas regiones de España que no tuvieron necesidad ni oportunidad de acercarse al mundo del euskera. Todo ello convierte a esta generación anciana en la menos capacitada en euskera, incluyendo su uso y su transmisión familiar.

Al igual que la competencia lingüística, el aumento de uso del euskera se da allí y en las edades donde la legislación y la política lingüística más coadyuvan a su

revitalización. Por el contrario, hay un estancamiento o retroceso en el uso cuando esas condiciones son menos favorables o negativas (Viceconsejería de Política Lingüística 2005: 18):

> Desde la sicolingüística y la sociolingüística se suelen citar dos factores fundamentales como condicionantes en el uso de la lengua: la competencia lingüística relativa del hablante y la densidad de hablantes en una determinada comunidad. Ello explicaría el hecho de que el incremento del uso del euskera se ha producido de una manera muy pronunciada en nuevos espacios y en ámbitos más formales, y de una manera más moderada en los ámbitos familiar, comunitario y laboral.

Por otra parte, en 2001 la Viceconsejería de Política Lingüística del Gobierno Vasco elaboró una tipología con el objeto de medir sintéticamente —mediante encuesta— el uso del euskera en el hogar, en el círculo de amistades y en el ámbito formal (servicios de salud y servicios municipales en la esfera pública, comercios del barrio y entidades financieras en la privada). Esta encuesta proporciona una doble información, aparentemente contradictoria, pero que no lo es: *a*) en términos absolutos y considerando el conjunto de la población, el uso del euskera está más extendido en las generaciones más jóvenes; *b*) si se toman en cuenta únicamente a quienes saben euskera —la población bilingüe—, entonces desciende la proporción (no en términos absolutos, sino relativos: en relación al mayor número de bilingües) de uso del euskera también entre los jóvenes, dado que el incremento entre éstos de quienes saben euskera se debe principalmente a los neo-vascohablantes. La razón —expresada ya en 2005— es doble: por una parte, éstos se desenvuelven más fácilmente en castellano, y, por otra, su entorno cercano (la familia y los amigos) es mayormente castellanohablante, por lo que no tienen las condiciones adecuadas para tender a hablar en euskera (Viceconsejería de Política Lingüística 2005: 68). El gráfico 7 da muestra de ello, ya que en la CAPV y Navarra, donde la extensión del conocimiento del euskera entre los sectores jóvenes se debe en gran medida a su aprendizaje como segunda lengua (L2) mediante el sistema educativo, el uso del castellano en el hogar se incrementa respecto al de las generaciones precedentes porque los jóvenes neo-bilingües no pueden usar el euskera (L2) con sus progenitores monolingües que —obviamente— son quines determinan cuál es la lengua familiar. En el *Pays Basque*, el incremento de uso del francés se da ya desde las generaciones adultas, debido a la interrupción de la transmisión familiar del euskera, pero casi se mantiene estable entre los bilingües más jóvenes ya que el euskera

como L2 es todavía muy escaso; es decir quienes lo aprenden lo hacen mayormente mediante la familia y pueden usarlo en tal entorno.

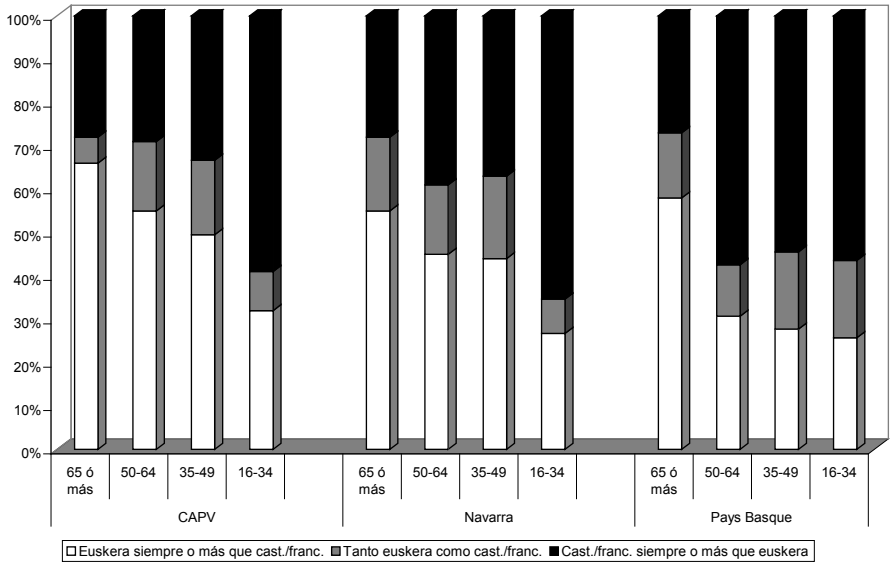

Gráfico 7: Uso del euskera de las personas bilingües en el hogar por grupos de edad, para cada territorio. Fuente: Viceconsejería de Política Lingüística (2008a). Elaboración propia.

También el análisis del uso lingüístico dentro de la familia por tipo de interlocutores ofrece datos de sumo interés, sobre todo mediante la comparación interterritorial (gráfico 8). Mientras que en la CAPV y Navarra la población bilingüe tiene el uso más elevado de *sólo euskera* con los hijos e hijas (74% y 68%, respectivamente), en el *Pays Basque* es el más bajo de los usos familiares (28%); sólo el uso de *tanto euskera como francés* atenúa algo esa pérdida de transmisión generacional del euskera. Por el contrario, la opción de hablar *sólo euskera* con los progenitores alcanza su cota más alta en el *Pays Basque* (65%), mientras que la misma es bastante más reducida para la CAPV (46%) y Navarra (38%).

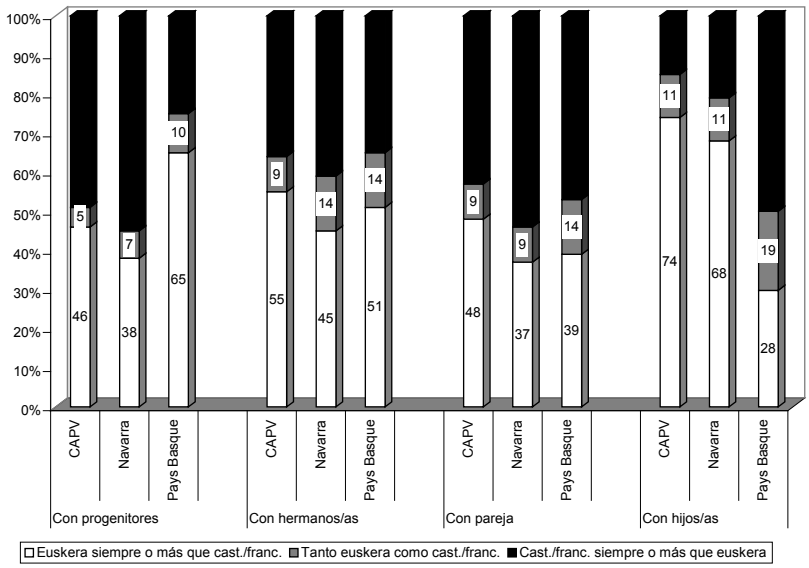

Gráfico 8: Uso lingüístico de los bilingües con los miembros de la familia (%).
Fuente: Viceconsejería de Política Lingüística (2008a). Elaboración propia.

Esa inversión de las tendencias al uso familiar del euskera entre los territorios del norte y del sur de los Pirineos tiene su explicación en las ideas que vienen siendo expuestas una y otra vez: en la CAPV —sobre todo— y en Navarra —en menor medida y no libre de controversia— está bastante generalizada la dinámica de recuperación del euskera, tanto a nivel de entramado legal y de actuación en política lingüística como de respaldo social. Por ello, las familias procuran asegurar la transmisión del euskera a su prole, aunque esos mismos progenitores no hayan aprendido esa lengua de labios de sus padres y madres. En el *Pays Basque* hay una brusca interrupción de la transmisión familiar a partir de la generación adulta, que sí ha aprendido euskera en la familia, pero no lo transmiten a sus hijos e hijas; el despertar social a favor de esa lengua —más tardío que en los territorios del sur— no ha contado con el respaldo institucional hasta hace sólo un lustro y sus efectos no tienen todavía reflejo en los datos recogidos.

6. ACTITUDES HACIA EL EUSKERA

Como la Sociología enseña, las prácticas sociales tienen dos dimensiones, una objetiva y otra subjetiva y eso se refleja en la existencia social de las lenguas. Conscientes de ello, Richard Bourhis, Howard Giles y Doreen Rosenthal completaron el concepto de *Ethnolinguistic Vitality* previamente desarrollado a partir de componentes objetivos (estatus social, demografía y soporte social), con una dimensión subjetiva que introdujeron en un nuevo cuestionario —*subjective vitality questionnaire*—, con el fin de que reflejase el pensamiento de los propios miembros del grupo lingüístico acerca del estatus e importancia de su lengua (Bourhis, Giles & Rosenthal 1981: 145-155).

Una forma —de entre las posibles— de evaluar las actitudes de la población hacia una lengua puede ser la de considerar el grado de disponibilidad que la misma tiene hacia su aprendizaje. Considerando sólo quienes no saben euskera, un 23% declara (2006) que «no está aprendiéndolo, pero que le gustaría hacerlo si se dieran las circunstancias adecuadas» (tabla 3), y esa opinión es bastante homogénea para todos los cruces considerados. Cabe dudar de que tal declaración se correspondiera con una conducta en consonancia, incluso si se dieran unas buenas circunstancias para así hacerlo, pero puede servir como expresión de una potencial conducta bien valorada socialmente.

Tabla 3: Aprendizaje de euskera por la población de 16 o más años (% vertical)

	Territorio				Grupos de edad				Origen		
	Euskal Herria	CAPV	Navarra	*Pays Basque*	16-29	30-45	46-64	≥ 65	Inmi-grante	Nativa, padre y/o madre no	Nativa de familia nativa
Sí	5	6	2	4	11	6	2	1	2	8	5
Ahora no, pero anteriormente sí	23	28	15	8	32	30	20	8	11	34	25
No, pero me gustaría hacerlo si se dieran las circunstancias adecuadas	23	25	22	20	26	30	21	17	23	24	24
No, y no tengo intención de hacerlo	46	40	56	61	26	33	53	71	63	31	42
No Sabe/No contesta	3	2	6	8	5	3	3	3	2	3	5

Fuente: Baxok *et alii*, 2006.

En el otro extremo y doblando la cifra anterior, se encuentran quienes declaran «no haberlo estudiado anteriormente, ni tener intención de hacerlo» (46%). Ese dato informa de que para ese colectivo no existen grandes necesidades sociales que empujen a aprender euskera o presiones para declarar un interés ficticio hacia ello, puesto que se reconoce libremente el rechazo a esa opción. Destacan por elevadas las cifras de Navarra (56%) y *Pays Basque* (61%), las de los grupos de edad más avanzados (53% y 71%) y también las de la población inmigrante (63%) (Baxok *et alii* 2006: 63-64).

A quienes *ahora están aprendiendo euskera*, o, bien, *lo han estado haciendo antes* o, a pesar de no haberlo intentado nunca, *les gustaría hacerlo si tuvieran las condiciones adecuadas* (en total, 36% de la población), se les ha preguntado sobre sus motivos para querer aprenderlo. Las razones más señaladas son identitarias (es la lengua de este pueblo, 41%, y porque se sienten vascos o vascas, 19%); estas cifras se disparan entre quienes tienen un sentimiento identitario predominantemente vasco-navarro (en Navarra) o vasco (en la CAPV). Después viene una razón comunicativa (para comunicarse en euskera con quienes lo saben, 34%, cifra que es bastante mayor en Navarra). En tercer lugar se da una razón instrumental (para encontrar trabajo o por necesitarlo para el mismo, 17%, con un incremento notorio para quienes tienen entre 16 y 29 años). El cuarto razonamiento es pragmático-familiar (porque los hijos o hijas lo están aprendiendo, 17%). En quinto lugar el razonamiento radica en la necesidad de integración (para integrarme en este país y no sentirme rechazado, 10%; esa respuesta asciende hasta el 21% entre inmigrantes; Baxok *et alii* 2006: 64-65). Es decir, la familia aparece nuevamente en la revitalización del euskera, ya que el poder coadyuvar a la transmisión que se da mediante el sistema educativo es razón para que lo estudie también un colectivo de padres y madres.

Tabla 4: Si tiene o tuviera hijos o hijas, ¿le gustaría que supieran euskera? (% vertical)

	Total	Territorio			Grupos de edad				Conocimiento de euskera		
		CAPV	Navarra	*Pays Basque*	16-29	30-45	46-64	≥ 65	No	Algo	Sí
Ya saben	36	43	19	18	7	35	57	43	30	36	47
Sí, me gustaría que supieran	51	53	48	45	80	55	30	40	48	59	52
Me es indiferente	8	3	22	20	8	6	10	10	14	4	1
No, no me gustaría	3	1	7	12	3	3	2	3	5	0	0
Ns/nc	2	1	4	6	1	1	1	4	3	1	0

Fuente: Baxok *et alii* 2006.

Dando otro paso más se aprecia que, sumando aquellas personas (tabla 4) cuyos hijos e hijas ya saben euskera a quienes declaran que —en caso de tenerlos— sí les gustaría que lo supieran, se obtiene un 87% de la población de Euskal Herria. Esas posturas son aun más elevadas en la CAPV (96%), y obtienen cifras similares y mayoritarias en Navarra y el *Pays Basque* (67% y 63%, respectivamente).

Por otra parte, el grado de conocimiento de euskera de las personas encuestadas también arroja diferencias reseñables, siendo unánime la actitud favorable a la transmisión de la lengua vasca entre quienes saben euskera, y sólo ligeramente más débil entre quienes declaran que saben algo; quienes desconocen completamente esa lengua tienen una cifra sensiblemente más baja, aunque también mayoritaria (78%), de interés por esa transmisión (Baxok *et alii* 2006: 70).

7. REFLEXIONES FINALES

Como se ha mencionando reiteradamente, la situación —conocimiento, uso y actitudes— del euskera y su evolución son muy desiguales dependiendo del territorio de Euskal Herria de que se trate. Esas diferencias entre la CAPV, Navarra y *Pays Basque* coinciden mayormente con las circunstancias sociales, políticas y normativas. Dicho de otra manera, allí donde elementos tales como la legislación, las políticas lingüísticas y la percepción social son más favorables al euskera, también la revitalización de la lengua —incluida la revitalización familiar— ofrece mejores resultados.

Con respecto al rol desempeñado por la familia en el proceso de revitalización del euskera, digamos que es triple: *a*) posibilita su transmisión como primera lengua, que —combinada con la transmisión mediante el sistema educativo— proporciona el mayor nivel de competencia; *b*) la familia es el más decisivo de los *otros significantes* que intervienen en la socialización primaria; *c*) la familia actúa como agente cualificado del movimiento social en favor del euskera.

La transmisión familiar: en el caso de las familias en las que los dos progenitores saben euskera parece consolidada la tendencia a garantizar la transmisión de tal lengua, con la CAPV como vanguardia y Navarra detrás. Sin embargo es una asignatura aun pendiente en el *Pays Basque*, aunque hay un creciente interés social y movimientos institucionales que apuestan por mejorar esa transmisión.

Por otra parte, las parejas lingüísticamente mixtas —un miembro monolingüe castellano o francés y el otro bilingüe— son cada vez más frecuentes, lo cual podría suponer un riesgo para la transmisión de la lengua minorizada, como es el caso del euskera. Como es sabido, en situaciones de lenguas —de comunidades lingüísticas— en contacto y salvo en situaciones de rechazo frontal a la exogamia, las personas del grupo lingüístico demográficamente minoritario son propensas a mezclarse con personas del grupo mayoritario, debido simplemente a las combinaciones posibles entre los miembros de tales comunidades. Ese es el caso del euskera: la población bilingüe supone aproximadamente un tercio del total de Euskal Herria y la población castellana o francesa el doble, con lo que las parejas lingüísticamente mixtas serán probablemente cada vez más frecuentes.

Ahora bien, ¿esa creciente composición de las parejas —madres y padres— es necesariamente un riesgo para la transmisión familiar del euskera? Creemos que no necesariamente; una transmisión equilibrada de euskera y castellano (o francés), en pie de igualdad y en calidad de primeras lenguas L1) puede ser enriquecedor para los hijos e hijas. Ahora bien, garantizar esa situación de transmisión bilingüe equilibrada no es fácil, puesto que el ámbito familiar está influenciado por las condiciones sociales, legales y políticas del entorno en el que se ubican —además de por las influencias globalizantes—; esas condiciones son actualmente desfavorables al euskera aun en el mejor de los casos. Para compensar esa influencia externa desfavorable, los progenitores han de ser muy conscientes de cuál es la situación sociolingüística y, además, ser consecuentes en su praxis para poder hacer frente a las dificultades con garantías de éxito.

La familia como otro significante: la familia además de transmitir la lengua, socializa en la misma. Es más, aunque la familia no sea vascohablante y, por ello, no enseñe euskera a sus hijos e hijas, también transmite afectos y valores respecto a esa lengua. Es decir, el proceso de socialización —también de socialización lingüística— se sustenta en la transmisión, sobre todo no-formal, de elementos cognitivos, afectivos y de valores y pautas de comportamiento.

Si recordamos los datos anteriormente expuestos, vemos que en las relaciones intergeneracionales de la familia se da un mayor uso del euskera —de los progenitores hacia su prole, en la CAPV y Navarra, y a la inversa en *Pays Basque*— que en las relaciones horizontales familiares —entre la pareja y entre hermanos y hermanas.

Hablando euskera en la familia con los hijos e hijas, pero castellano o francés entre la pareja, la idea que se transmite a los niños y niñas es algo así como que el euskera es *sólo cosa de críos mientras que la otra lengua es para los adultos.* Como la imitación de modelos es una forma importante de aprendizaje social, la consecuencia que de esa práctica se deriva para el euskera es clara: *cuando se es adulto hay que saberlo, pero no hace falta hablarlo*. De hecho, en el *universo del euskera* ya se alzan voces (Etxeberria 2006) advirtiendo de ese comportamiento tan poco consciente y de los riesgos que conlleva, y también se inician algunas campañas publicitarias institucionales que intentan educar a las familias al respecto.

La familia como agente social: este rol ha evolucionado radicalmente a lo largo del periodo aquí considerado: la familia ha pasado de ser uno de los principales agentes y motores de la revitalización del euskera —cuyo ejemplo paradigmático es su implicación en la creación y extensión de las ikastolas—, a convertirse en uno de los agentes sociales que han de ser reactivados mediante la política lingüística implementada desde las administraciones públicas.

Mientras que otros agentes participantes de lo que se suele llamar el *universo del euskera* han proseguido con su tarea propia, desarrollándola y adaptándola a las cambiantes condiciones de los últimos cincuenta años, la familia ha cedido su lugar a otros agentes. La familia ha interiorizado la filosofía correspondiente al modelo de la *democracia representativa* y ha dejado la responsabilidad de revitalizar socialmente el euskera —aunque en el entorno familiar cumple con la transmisión cognitiva— en manos del sistema educativo, de los responsables públicos y del voluntariado social militante: ¡Ya están los poderes públicos y los expertos para encargarse de mejorar las condiciones del euskera!

Sin embargo, la posibilidad de llevar a cabo exitosamente tal iniciativa pasa necesariamente por contar con el apoyo incondicional de su propia comunidad lingüística —la vascohablante, en nuestro caso. Tal comunidad —sus familias— no puede delegar y hacer dejación de esa responsabilidad y, por ello, parece adecuado adoptar un modelo de intervención inspirado en la idea de *gobernanza*, en el que todo tipo de agentes —familias incluidas— compartan responsabilidades para gestionar la situación lingüística y propiciar un nuevo escenario de futuro.

En ese marco, la familia debe recuperar su implicación activa, aunque acomodándola a las nuevas circunstancias. No se trata sólo de crear ikastolas allí donde la

enseñanza pública no atiende tal demanda; la implicación de la familia pasa también por contribuir a crear las condiciones para el uso del euskera en todos los ámbitos y circunstancias sociales.

Consciencia de la situación lingüística: en la sociedad de Euskal Herria se dan dos situaciones de nivel de conocimiento sociolingüístico, distanciadas entre sí: un continente barrido por el desconocimiento sobre el estatus de las lenguas (lenguas en contacto, política y planificación lingüísticas…) y una isla muy bien dotada de tales saberes. Lo de continente e isla viene dado por el tamaño: el continente es la sociedad y la isla lo que suele conocerse como *universo del euskera*. Frente al elevado nivel de formación que tiene ese *universo del euskera* en lingüística, literatura, sociolingüística, planificación, glotodidáctica, etc., la sociedad sigue —las familias, en su mayoría, siguen— pensando que con el hecho de que sus descendientes aprendan euskera —en la familia y/o mediante el sistema educativo— es suficiente para la pervivencia de tal lengua. Los datos anteriormente expuestos dejan bien claro que el conocimiento de la lengua no implica el uso, y sabido es que sin uso no sobrevive ninguna lengua; tampoco el euskera. Es más, aunque desconocemos la existencia de informaciones sólidas al respecto, nos atrevemos a avanzar la hipótesis de que el grueso de la sociedad no sólo permanece en la ignorancia sociolingüística y en la inconsciencia sobre tal situación, sino que además cree que la responsabilidad del futuro del euskera recae en las instituciones —públicas y privadas— especializadas en temas de euskera; es decir, recae en los poderes públicos y en esa isla del *universo del euskera*.

Últimas palabras: después del tiempo transcurrido desde 1999, sigue en parte vigente para todo Euskal Herria lo contemplado ya en aquél entonces para la CAPV dentro del *Plan General de Promoción del Uso del Euskera* y que fue desarrollado más explícitamente en 2005 (todo ello expuesto en apartados anteriores), respecto a la necesidad de intervención para favorecer la transmisión familiar del euskera (Viceconsejería de Política Lingüística 1999: 55-57). Es decir, si bien se ha consolidado en gran medida la transmisión intergeneracional a nivel cognitivo por parte de los cónyuges bilingües, la misma puede estar en situación más precaria en el caso de las parejas mixtas —bilingüe más monolingüe—; además, están muy extendidos algunos modelos de comportamiento lingüístico transmitidos por la familia —como es el caso del uso del euskera con hijos e hijas, pero su menor utilización entre adultos— ya que

debilitan la percepción social —dimensión subjetiva— de las nuevas generaciones respecto a tal lengua.

Iñaki Martínez de Luna Pérez de Arriba
Euskal Herrico Unibertsitateko / Universidad del País Vasco

REFERENCIAS BIBILIOGRÁFICAS

Altuna, O. (2007) «Euskal Herriko Kale erabileraren neurketa. Ikerketaren nondik norakoak [Medición del uso en la calle en Euskal Herria. Características de la investigación]», <http://www.soziolinguistika.org/en/node/3561, fecha de consulta: 29-12-2010.

Amonarriz, K. (2007) «2006ko Hizkuntzen kale-erabileraren neurketa: aurreikuspenak eta emaitzak [Medición en 2006 del uso lingüístico en la calle: previsiones y resultados]», *Bat Soziolinguistika Aldizkaria*, 64, pp. 33-46.

Barandiaran, A. (2009) «The fifth Administrations of the Basque Language in the Spanish State Today: The Basque Autonomous Community, the Three Linguistic Zones of the Historic Community of Navarre and the European Union (1975-2000)», en X. Irujo & I. Urrutia, eds. (2009), pp. 249-268.

— (2009) «Linguistic Policy and Controversies relating to Basque in the Historic Community of Navarre (2000-2009)», en X. Irujo & I. Urrutia, eds. (2009), pp. 311-326.

Baxok, E., P. Etchegoin, T. Lekunberri, I. Martinez de Luna, L. Mendizabal, I. Ahedo, X. Itcaina & R. Jimeno (2006) *Identidad y cultura vascas a comienzos del siglo XXI*, Eusko Ikaskuntza / Sociedad Estudios Vascos, Donostia / San Sebastián.

Bilbao, P. & P. Casares (2009) «Hizkuntza eskubideen eta lege estatusaren egoera Euskal Herrian [Situación del estatus legal y de los derechos lingüísticos en Euskal Herria]», Hizkuntza Plangintza Ikastaroa. Gradu-ondoko berezko titulua [Curso de Planificación Lingüística. Título propio de postgrado], Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidad del País Vasco y Fundación Asmoz (on-line).

Bourhis, R., H. Giles & D. Rosenthal (1981) «Notes on the construction of a 'subjective vitality questionnaire' for ethnolinguistic groups», *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2, pp. 145-155.

Consejo de Europa (2008) *Informe del Comité de Expertos sobre la aplicación en España de la Carta Europea de las Lenguas Regionales o Minoritarias* (ECRML [2008] 5), <http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/report/Recommendations/SpainCMRec2_es.pdf>, fecha de consulta: 19-07-2011.

Cooper, R. L. (1997) *La planificación lingüística y el cambio social*, Cambridge, Cambridge University. [(1989) *Language Planning and Social Change*, Cambridge, Cambridge University Press.]

Dalmas, D., M.-L. Simoni, J.-S. Dupuit & H. Pradeaux (2010) *Rapport d'evaluation de L'Office Public de la Langue Basque-Euskararen Erakunde Publikoa*, Paris. [Documento interno de trabajo, no publicado.]

Etxeberria, M. (2006) «Etxean zer ikusi, hura ikasi», Azpeitiko Euskara Patronatua, Erabili.com, <http://www.erabili.com/zer_berri/muinetik/1145837009>, fecha de consulta: 11-12-2010.

Euskarabidea Institutoa / Instituto Navarro del Vascuence (2009) *Euskararen egoera Nafarroan - 2008 / La situación del euskera en Navarra - 2008*, Pamplona-Iruñea, Gobierno de Navarra.

— (2010) Gobierno de Navarra, <http://www.euskarabidea.es/>, fecha de consulta: 11-12-2010.

Euskararen Erakunde Publikoa / Office Publique de la Langue Basque (2010) *Cadre Opérationnel 2011-2016 pour la politique linguistique*, Bayonne. [Documento interno de trabajo, no publicado.]

— (2010) <http://www.mintzaira.fr/>, fecha de consulta: 10-12-2010.

Garmendia, M. K. & I. Etxezarreta (2009) «Ikastola», *Auñamendi Eusko Entziklopedia* (on-line), Eusko Ikaskuntza / Sociedad de Estudios Vascos, <http://www.euskomedia.org/aunamendi/73307>, fecha de consulta: 08-12-2010.

Gabiña, J., R. Gorostidi, R. Iruretagoiena, I. Olaziregi & J. Sierra (1986) *E.I.F.E. La enseñanza del Euskera: Influencia de los factores,* Vitoria-Gasteiz. Gobierno Vasco.

Instituto Nacional de Estadística (2011) INEbase / *Nomenclátor. Relación de unidades poblacionales*, <http://www.ine.es/inebmenu/indice.htm>, fecha consulta: 19-07-2011.

Irujo, X. & I. Urrutia (2009) *A Legal History of the Basque Language (1789-2009)*, Donostia / San Sebastián, Eusko Ikaskuntza / Sociedad de Estudios Vascos.

Hizkuntz Eskubideen Behatokia (2007) *Segunda evaluación de la aplicación por parte del Estado español de la Carta Europea de las Lenguas Regionales o Minoritarias*, Hizkuntz Eskubideen Behatokia, Pamplona-Iruñea / Baiona-Bayonne.

Larrazabal, S. (2006) «Eremu urriko hizkuntzak Europar Batasunean: ikuspegi juridikoa Hego Euskal Herritik [Las lenguas minoritarias en Europa: la visión jurídica desde Euskal Herria Sur]», *Erabili.com* (blog), fecha consulta: 10-12-2010.

Portalingua (01-07-2011) «Le projet de loi sur les langues régionales bien mal parti», *Portalingua. Observatorio de las lenguas en la sociedad del conocimiento* (blog), <http://www.portalingua.info/es/actualites/article/langues-regionales/>, fecha consulta: 19-07-2011.

Sierra, J. & I. Olaziregi (1990) *E.I.F.E. 3. La enseñanza del euskera: Influencia de los Factores,* Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.

Soziolinguistika Klusterra (2007) *2006ko hizkuntzaren kale erabileraren neurketa* [Medición en 2006 del uso lingüístico en la calle], <http://www.soziolinguistika.org/eu/node/3563>, fecha consulta: 10-12-2010.

Viceconsejería de Política Lingüística [Gobierno Vasco] (1999) *Plan General de Promoción del Uso del Euskera*, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.

— (2005) *Futuro de la Política Lingüística. Proyecto 2005-2009*, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.

— (2008a) *IV Encuesta Sociolingüística 2006*, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.

— (2008b) *Plan de Normalización del Uso del Euskera en el Gobierno Vasco IV Periodo de planificación (2008-2012)*, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.

— (2008c) *Sistema de indicadores lingüísticos de Euskal Herria (EAS),* Viceconsejería de Política Lingüística, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco, <http://www1.euskadi.net/euskara_adierazleak>, fecha consulta: 13-12-2010.

— (2010) *ELEBIDE Memoria 2009*, Vitoria-Gasteiz, Gobierno Vasco.

DELYTH MORRIS

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE REVITALIZATION OF A MINORITY LANGUAGE

1. INTRODUCTION

The importance of the family for the revitalization of minority languages cannot be over-emphasised, and there has been considerable academic activity and language planning undertaken in this field over the past 30 years. As the number of indigenous and minority languages experiencing decline continues to rise, the issue of minority language reproduction is of increasing concern in culturally and linguistically diverse areas throughout the world. Research evidence in the field of minority language revitalisation demonstrates that the survival or demise of most minority languages crucially depends upon the extent to which the language is *transmitted* from one generation to the next. In Wales, successive Censuses of Population have shown that there is a marked lack of parental transmission of Welsh in families where one parent speaks Welsh and the other does not, with between 40 and 50 per cent of such *mixed language* families failing to reproduce the minority language. It is obvious that such a trend cannot continue if the future use of the Welsh language is to be safeguarded.

Such is the concern about this issue among policy makers in Wales that the Welsh Assembly Government has set «an increase in the percentage of families where Welsh is the principal language of conversation/communication between adults and children at home» as one of its 5 key targets in the National Action Plan for a Bilingual Wales (2003).[1]

1. «Iaith Pawb: Everyone's Language» (2003, Welsh Assembly Government, Cardiff, <http://wales.gov.uk/topics/welshlanguage/publications/iaithpawb/?skip=1&lang=en>).

The Assembly Government has also established a pioneering scheme to encourage families to speak Welsh with their children, namely *Twf*, the *Transmission Within Families* project (Edwards & Newcombe 2003).[2] This scheme offers advice directly to parents and also to certain health care and childcare professionals who are involved with mothers and babies, such as midwives and community nurses.[3] The Welsh Language Board, a statutory body established by the UK Government as part of the Welsh Language Act 1993, also actively promotes the transfer of the minority language within the family.[4]

Within the field of academic research, the concern over diminishing intergenerational language use has been addressed from a number of diverse theoretical perspectives. The most common of these are quantitative sociolinguistic surveys based upon census statistics and other language use surveys, such as the Welsh Language Use Survey carried out in 1995 by Williams and Morris (2000).[5] On a pan-European level, the Euromosaic study carried out in the 1990s[6] provided a comprehensive overview of the vitality of minority European language groups from the point of view of intergenerational language use within the family (Williams 2005). This comprehensive large-scale survey indicated that where language group endogamy was high within the geographical territory, a high degree of language socialization occurred in most cases — for example, Welsh in Wales; Catalan in Catalonia, Aragon and Majorca; and Galician in Galicia. In other areas, the survey found that only around half the families spoke the minority language with offspring, mainly the older generation, and this was the case with Irish, Frisian, Catalan in Valencia and France, and Basque in France. Furthermore, the survey indicated that within the 54 European minority language groups, a high degree of family language reproduction occurred in only 11

2. See <http://www.ncll.org.uk/50_research/10_research_projects/Twf_evaluation.pdf>.

3. See <http://www.twfcymru.com/English/Pages/home.aspx>. Similar though smaller schemes exist in other linguistic minority areas in Europe — e.g. Ireland, *Togra Oideachas Ghaeltachta Muintearas Comhluadar*; Sweden Čoavdda Guovtti Máilbmái; Basque Country *Ahoz Aho, Belaunez Belaun.*

4. <http://www.byigwlb.org.uk/English/learning/Pages/ImaNewParentandIwantmyKidstoSpeakWelsh.aspx>.

5. See a comprehensive discussion of the results in Williams & Morris (2000).

6. An overview report based on the study was published by the Commission in 1996 under the title «Euromosaic: The production and reproduction of the minority language groups in the European Union». It is available from the Office for Official Publications of the European Communities (ISBN 92-827-5512-6).

per cent of cases, while a further 28 per cent were fairly successfully reproducing the minority language within the home (Williams 2005: 194-195).

Considering the precarious state of these European minority language groups, and the general acknowledgment by academics and language planners that the family plays a central role in socializing children to speak the minority language, it is perhaps surprising that the study of *language socialization* within families is fairly limited within the European context. As far as can be ascertained, one of the few studies on European research on minority language use within the family conducted within a specifically language socialization framework is a study carried out in Wales by Morris & Jones in 2005.[7] This study used an ethnographic approach to look at children's language socialization within the family, and addressed issues raised by previous quantitative surveys on the issue of language transmission. While Morris & Jones' study agreed with many of the findings of previous language surveys, it also identified some other pertinent issues, such as power relations within the family, politeness and inclusion, and the effects of gender, which will be discussed more fully below.

2. AIMS OF THE WELSH FAMILY LANGUAGE SOCIALIZATION STUDY

The primary aims of the research were two-fold. Firstly, it was an attempt to investigate minority language socialization within the family by reference to Welsh in Wales and, specifically, to identify why some Welsh-speaking parents in Wales *transmitted* the language to their children while others did not. Secondly, the aim was to collect detailed information about the language backgrounds and values of parents; the role of parents and others carers/siblings in a child's language socialization; and the wider social context which shapes family values and practices within the home.

The main research questions posed were:

1. What role do parents play in the language socialization of their child?
2. What role do others play in a child's language socialization?
3. How do wider social factors impact on the language practices of the family?

7. The research was funded by the ESRC RES-000-22-0611 and was carried out by Delyth Morris and Kathryn Jones between 2003-2005.

3. METHODS

The families

Twelve research participant families were selected in three areas —Gwynedd, Carmarthenshire and Denbighshire. These are three administrative counties, located in the north-west of Wales, west Wales, and the north-east of Wales respectively. They were selected because they are areas where Welsh is still a viable community language, but where in-migration of non-Welsh speakers and out-migration of young Welsh speakers is undermining the future of Welsh as a community language (cf. Jones 2010). The education policy in each area also varied significantly, with a Welsh medium and bilingual policy operating in two of the areas (Gwynedd and Carmarthenshire) while the third (Denbighshire) had a weaker Welsh language policy. Four sets of parents were selected within each area, where one parent spoke Welsh and the other did not. These included parents expecting their first child, and parents with infants/toddlers aged up to 2 years, including some with additional older sibling(s) of nursery or primary age.

Data collection

A broadly ethnographic, *mixed strategy* (Douglas 1976) approach to data collection was adopted as a means of cross-checking and ensuring the validity of qualitative data. Two main semi-structured interviews were carried out and observations were also made within the family setting of the family's language use patterns. As the interview arrangements were made to best suit each family, it meant that in some cases both parents were present, while in others, only one parent was present for one or both of the interviews. In most cases, their child was also present, which provided an opportunity for observing parent-child interaction and language use.

The aim in the first *family routine and background* interview was to gather information about each family's daily and weekly routine as well as other general background information about family members, their occupations, and activities as individuals and as a family. Although information about the language(s) used by family members was elicited if and when appropriate, care was taken, at this stage, to avoid emphasizing any particular interest in *language transmission* so as to avoid, as far as possible, a bias in the parents' reported language use. At the end of the first session, families were asked to keep a diary of the family and youngest child's daily activities for a week, and they were also asked to take photographs of family activities with the

disposable cameras provided for this purpose. A second, *diary-focussed* interview was held at the end of the week to discuss the diaries, photographs and other data.

4. RESEARCH FINDINGS

Tables 1, 2, and 3 provide an overview of the key factors influencing the Welsh language socialization of young children in mixed language families.

Table 1 shows that only half of the families interviewed were providing appropriate contexts for the Welsh language socialization of their young children: Damien (24 months), Helen (21 months), Stephen (12 months), Ella (16 months), Ewan (3 months), and Jason (24 months).[8]

Table 1: Welsh language socialization of children within mixed language families

	Damien	**Helen**	**Stephen**	**Ella**	**Ewan**	**Jason**
Home area	Gwynedd	Gwynedd	Denbigh-shire	Denbigh-shire	Carmarthen-shire	Carmarthen-shire
Child's principal carer	Mother	Mother	Mother	Mother	Mother	Mother
Principal language of mother-child interaction	Welsh	Welsh	Welsh	Welsh	Welsh	English
Principal language of father-child interaction	English	English	English	English	English	Welsh
Principal language of father-mother interaction	English	English	English	English	English	English
Principal language used by maternal grandmother	Welsh	Welsh	Welsh	Welsh	Welsh	English
Frequency of contact with maternal grandmother	Very often	Very often	Very often	Very often	Very often	Infrequent
Principal language of interaction with older sibling (s)	Bilingual	N/A	N/A	N/A	N/A	Bilingual

8. All the names have been changed.

Principal language used by family & friends	Welsh	Welsh	Welsh	Welsh	Welsh	Bilingual
Principal language of parent who leads on language-related decisions	Equal	Equal	Welsh	Welsh	Welsh	Welsh
Values/confidence of Welsh speaking partner	High	High	High	High	High	Very high
Support for Welsh by English speaking partner	Medium	High	Medium	Medium	High	High
Socio-economic status	Professional	Professional	Craft/ Manual	Administrative	Professional	Professional

In contrast, table 2 shows the language practices of four families who provided very limited opportunities for the Welsh language socialization of their children: Justin (22 months), Morris (16 months), Jack (1 month), and Lilly (16 months).

Table 2: Limited Welsh language socialization within the family

	Justin	**Morris**	**Jack**	**Lilly**
Home area	Gwynedd	Denbighshire	Denbighshire	Carmarthenshire
Child's principal carer	Both parents	Mother	Mother	Mother
Principal language of mother-child interaction	English	English	English	English
Principal language of father-child interaction	English	English	English	Bilingual
Principal language of father-mother interaction	English	English	English	English
Principal language used by maternal grandmother	English	English	English	English
Frequency of contact with maternal grandmother	Seldom	Often	Very often	Seldom
Principal language of interaction with older sibling(s)	Bilingual	English	N/A	N/A
Principal language used by family & friends	English	English	English	English
Parent who leads on language-related decisions	English	English	English	English
Values/confidence of Welsh speaking partner	Very low	Very low	Very low	Low

Support for Welsh by English speaking partner	Low	Low	Low	Medium
Socio-economic status	Unskilled manual	Craft/Manual	Unskilled manual	Administrative

As Table 3 shows, in the case of a further two families, we found that it was possible, although not certain, that the language practices of these family members would result in the Welsh language socialization of their young children —in the families of Craig (13 months) and Ruth (12 months), the parents used English extensively, although not exclusively, within family activities:

Table 3: Possible Welsh language socialization within the family

	Craig	**Ruth**
Home area	Gwynedd	Carmarthenshire
Child's principal carer	Mother	Mother
Principal language of mother-child interaction	Bilingual	English
Principal language of father-child interaction	English	Welsh
Principal language of father-mother interaction	English	English
Principal language used by maternal grandmother	N/A	Welsh
Frequency of contact with maternal grandmother	N/A	Very often
Principal language of interaction with older sibling (s)	Bilingual	Bilingual
Principal language used by family & friends	Bilingual	Bilingual
Principal language of parent who leads on making language-related decisions	Bilingual	English
Values/confidence of Welsh speaking partner	Medium	Medium
Support for Welsh by English speaking partner	Medium	Medium
Socio-economic status	Unskilled manual	Professional

The study's conclusions regarding the possibility of Welsh language socialization were based upon the interview and diary data, as well as the observations of the children's actual use of Welsh within the family setting. In the case of the very young babies, the conclusions were based upon an analysis of the family practices and patterns of language use.

What role do parents play in the language socialization of their child?

The time the child spends alone with Welsh-speaking parent

The data demonstrated that it was the one-to-one interaction with parents which was crucial in the early language socialization of babies and young children up to two years of age. In this sample of 12 families, the mother was the principal carer of all but one of the children (see tables 1-3).

The data shows that the Welsh-speaking parent spoke Welsh when alone with their child or when addressing the child directly in the presence of the non-Welsh speaking parent (with the exception of Justin's father and Morris's mother, who always spoke English). All the children's parents used English together as the language of interaction with each other, and often English was the main language spoken in the home when all the family members were present —for example, at meal times or at weekends. It is highly likely that this practice will impact on the children's language socialization and language practices in their later lives, as data from other research shows — Williams and Morris (2000) noted that it is the language of parents' interaction with each other that tends to shape the future language use patterns of children, more so than the language used between the parent and child.

In the present study, as it was the time spent alone with the Welsh-speaking parent that was the crucial factor, we found that the children were more likely to acquire Welsh during their early language socialization if the mother was the Welsh-speaking parent.

Parental support for their child's Welsh language socialization

Most of the parents appear keen for their children to learn Welsh, although not all the parents have the same level of commitment to ensure that they do so. Particularly in those cases where the father is the Welsh speaker, we found that they generally do not spend a lot of time alone with their child, and so look to other factors, such as schooling, to support the child's Welsh language development.

The status and role of Welsh in their child's present and future life

Apart from the parents of Justin and Jack, who appear to have given little thought to the role of Welsh in their child's future life, all the parents felt it was important for their child's development and future. The issue of language and Welsh identity was strongest amongst those parents who had themselves been brought up in Welsh-speaking homes. The non-Wales born parents recognised the value of Welsh

as a community language and recognised the social and educational benefits of being bilingual.

Experiences, knowledge, circumstances and values that shaped parental language choices and language practices with their child(ren)

Each family's language practices were shaped by the experiences and values of both parents and it was evident from the interview and diary data that parents often repeated their own childhood experiences in their parenting practices (cf. Gathercole 2005). Thus the language background and values of the Welsh-speaking parents were crucial in shaping their own child(ren)'s early language socialization.

Parents' language backgrounds

In the case of the families described in Table 1 above (successful Welsh language socialization) it was found all parents who spoke only or mainly Welsh with their children had themselves been brought up in Welsh-speaking households (Damien, Helen, Stephen, Ella, Ewan and Jason).

In the case of the families described in table 2 above, (very limited opportunities for Welsh language socialization) it was found that the mothers of Justin, Morris, Jack and Lilly had all been brought up in English speaking households. Although some were from *mixed language* families themselves, they noted that they never spoke Welsh with their own Welsh-speaking parent. One mother, who was English by birth and had migrated to the area as a young girl, had a strong negative attitude toward the use of the Welsh language.

In the case of the families described in table 3 above, (possible Welsh language socialization) the study found that although Craig and Ruth's mothers could speak Welsh, they had in fact been brought up in English-speaking households and had learned their Welsh in school or in the community.

Parents' language values

The language values of both the Welsh and non-Welsh speaking partners were crucial to the language practices they established within the home and how their young children were socialized as Welsh speakers or not. In the case of Helen, Jason, Damien, Ewan, Stephen and Ella, their Welsh-speaking parents all valued Welsh highly, and the non-Welsh-speaking partner was also supportive, or at least tolerant. However,

where the language values of the non-Welsh speaking parent were not as positive as those of the Welsh-speaking partner, there was some tension apparent between the couple regarding, in particular, the extended use of Welsh in the non-Welsh speaking partner's presence —for example, at mealtimes or when the Welsh-speaking grandparents visited. In the case of Justin, Jack, Morris and Lilly whose Welsh language socialization in the home is far more limited, neither parent valued Welsh highly.

'Politeness' and 'inclusion'

A significant issue with the non-Welsh-speaking parent was how comfortable they felt when Welsh-speakers spoke Welsh in their presence. Helen's father said that he did not mind at all when Welsh was used in his company, but Ella's father, did mind, and this clearly was a cause of some tension, with Ella's mother and her family deferring to him by switching to use English in his company.

But even when the non-Welsh speaker was tolerant of Welsh being spoken in their presence, it was found that there was a tendency for Welsh-speakers to use English in order to include the non-Welsh speaker in the discussion, to be polite, and possibly to conform (albeit unconsciously) to a social norm of etiquette. This tendency to use English out of politeness also extended to parents and other adults' use of English rather than Welsh with the children of the family. Damien's mother, for example, said that she was embarrassed by her parents' use of Welsh with their grandchildren at the dinner table when her husband was also present. Other grandparents spoke English with their grandchildren in the presence of the non-Welsh speaking parent, even though they always spoke Welsh to them when the non-Welsh-speaking parent was not present.

The tendency to limit use of the minority language out of politeness also occurs in other language contexts. A study in Catalonia, for example, also reported that Catalan-speaking mothers switched to the common language in the presence of the non-Catalan speaking father in order to ensure *domestic peace* (O'Donnell 2001).

The key language decisions that the parents face

The first key decision parents had to make was which language(s) to use with their newborn baby. The parents of each of the six children who were being socialized in the use of Welsh had made a conscious decision to choose Welsh. Others were more uncertain, and some who had decided to speak English with their baby in defer-

ence to their non-Welsh-speaking partner later regretted that decision. Other parents simply had not even thought about the issue. In this respect, the activities of the Twf[9] project may make a difference, at least through raising awareness of prospective and new parents to the option of speaking Welsh with their child.

Childcare

Another issue that concerned many parents was the language of childcare. An example which illustrates this point is that of Ella and her parents. At the time of the study, Ella was currently being cared for full-time by her Welsh-speaking mother and, at 16 months had an understanding of Welsh. Before moving to the area, the family had lived in an Anglicised area of Wales, and Ella's older brother was cared for by a non-Welsh speaking childminder while his mother continued to work full-time. Ella's mother expressed her frustration at the early language socialization of her son, but felt that she had no option because of the lack of appropriate childcare in Welsh.

Nursery and primary education

Even at this early stage in their children's lives, the parents had already made decisions regarding the language of their children's nursery and primary education. Some parents clearly saw Welsh-medium schools as a means of ensuring their child's Welsh language socialization. In the case of the families in the present study who had older children, it was found that it was the mother who was responsible for establishing new friendships (often with the mothers of other similar aged children), and that the mother played a more pro-active role in organising the social events and activities that their children became involved in. It seemed that some of the Welsh-speaking mothers made language-related decisions in the choice of friends and social activities that involve their children, but how conscious these decisions were seemed to vary from one mother to another. They seemed in part to reflect how highly the mother valued Welsh as part of her own identity and her socialization of her child.

Parental power relations and the 'language decision-maker'

It was also found that in most of the families, one partner usually took the language-related decisions, with the parent making the language-related decisions

9. The *Transmission Within Families* project.

being decided as part of the parents' negotiation of their power relations, roles and responsibilities as a couple and in the household. In the case of the families of Stephen, Ella, Ewan, and Jason who were successfully socializing their child in Welsh, the Welsh-speaking partner was the *language decision-maker*. In those cases where it was not believed that the children would learn Welsh through their family's language practices (Justin, Morris, Jack and Lilly) all the language decision-makers were non-Welsh-speakers. It was particularly striking from the data that the women's more predominant role in taking responsibility for knowing what the child needed and making decisions on behalf of the child gave an inevitable weighting towards their own language values, background and preferences in the early language socialization of the child. It seems that the extent to which the mother's values influenced family practices then depended on the father's values and their power relations as a couple.

Lyon (1996) noted that mothers influenced the language of their children, whereas fathers influenced the language of the home. The data in the present study concurred with the first assertion, although the data did not suggest that the fathers in the study exerted more influence than mothers over the language of the home. It is possible that the study of twelve families is insufficient to identify such a pattern. The present study revealed examples of both mothers and fathers influencing the language of the home: in Jason's family, the father had clearly influenced the language of the home to ensure that Welsh was Jason's main language and his wife was learning the language. On the other hand, in Justin's family, his mother was clearly the parent whose preference for English had created a household which used very little Welsh, and where her Welsh-speaking partner did not speak Welsh with his children.

What role do others play in a child's language socialization?

Grandparents

Research on childhood language socialization has drawn attention to the role other family members, siblings and family friends and acquaintances play in socializing a child and shaping its language development (e.g. Ochs 1988; Schieffelin 1990). In this study, we found that the grandparents had a particularly significant effect on the language socialization of the child, particularly the maternal grandparents, and especially the maternal grandmother. This was because in two-thirds of the cases, the second carer, after the mother, was the maternal grandmother. Grandparents were also

active participants in the family's practices and clearly contributed in their on-going role as shapers of the parents' language values.

Siblings

For those children with older brothers and sisters, their practices of interaction and activities played a part in the early language socialization of each child, particularly as the child became capable of participating in the older siblings' activities. It was also apparent that parents generally involved the younger child in many of their older child's play, story reading and other activities. Children with older siblings watched TV in the company of their brothers and sisters and consequently watched more programmes that are more appropriate for older children than their own age group. They also tended to become socialized earlier in the use of computers because they watch their older siblings playing computer games and so forth.

Extended family and friends

Other family members were also important, uncles, aunts and cousins, and also family friends. They were frequently mentioned in the interviews and diaries. We found that in the cases where the child was being socialized in Welsh/bilingually, the extended family and friends had frequent contact with the families, and that the language of their interaction was mainly in Welsh. On the other hand, those with a mainly English circle of extended family and friends provided more limited opportunities for their child to acquire Welsh within the family.

Interaction with other children outside the home

All the children in the sample, except one, attended some kind of nursery group. We found that these played an important part in the secondary Welsh language socialization of the child. The activities the children undertook in the groups included singing Welsh songs, hearing Welsh stories, and playing with a wide circle of friends, in both Welsh and English. Some of the children also attended formal day-care, and also attended various social clubs for children. All these provided opportunities for the children to socialize with other children.

How do wider social factors impact on the language practices of the family?

Density of Welsh speakers and community networks

It was apparent that the role of the community and community institutions were important to support the language socialization of the child. Gwynedd was the area with the highest percentage and density of Welsh speakers, with 69 per cent of the population speaking Welsh. In Carmarthenshire and Denbighshire Welsh speakers represented 50 per cent and 26 per cent of the population respectively. However, within these large counties there were communities where the percentage of Welsh speakers was much higher. We found that in the three study areas there were opportunities for the families to undertake Welsh-medium pursuits outside the family, should they have wished to do so, although the extent to which they could do so varied according to the language density in the local community.

The density of Welsh speakers in the community affected the language of day-to-day activities like going for a walk or going shopping. Lilly's mother noted that when they went shopping in the local supermarket in Carmarthenshire, English was the main language used; in Gwynedd, however, when Damien's grandparents took him shopping, the main language of communication in the shops was Welsh. In Denbighshire, on the other hand, it was seen that almost all of Ella's activities outside the family were in English.

The number of community social interactions involving the child in a typical week varied considerably, with walks or shopping in the local community being the most popular activity outside the home, followed by social occasions with extended family and/or friends. Other typical activities the children undertook included attending a crèche or similar group, going out to lunch, swimming in the local pool, going to the library for stories, taking older siblings to school, playing in the garden with neighbours' children, or going on a family outing to the seaside or a park. It was seen that even at this young age, social interaction within the community was an important part of children's early socialization and language practices.

Welsh-medium childcare, nursery, and primary education provision

The predominance of the Welsh language in the community also impinged on services such as child care. Although most of the families in this study made use of grandparents for their principal childcare needs, there were also instances where the children would have to go into more formal childcare at times, for example when the mother was in paid employment. As regards nursery and primary school educa-

tion, it was seen that most of the parents could opt for Welsh-medium provision if they wished. Those parents who were already socializing their children in Welsh also intended to select Welsh-medium / bilingual nursery provision and primary schools, and even those parents who were not socializing their children in Welsh at home saw the education system as an opportunity for their child to learn Welsh.

5. CONCLUSIONS

In summary, the study found that that the primary factors affecting a child's Welsh language socialization were the time spent with the Welsh-speaking parent; the degree of involvement of Welsh-speaking grandparents; the language background, language values, and language practices of parents and their extended families; and parental language values and power relations. Additional factors included child-minding and childcare options; the local education policy and schooling options; and the fami-ly's involvement with community associations/organisations and social interactions.

Gender was also a salient factor since, for all the children apart from Justin, their mother was their principal carer. The children in the study spent more time with their mothers and engaged in a wider range of activities with their mothers than their fathers. The children with Welsh-speaking mothers consequently had more opportunities for being involved in Welsh-medium activities than those children with Welsh-speaking fathers. Whether each Welsh-speaking parent succeeded in facilitating the Welsh language socialization of their child within the home or not depended on the combination of factors, which potentially facilitated or hindered the early socialization of Welsh in each family's situation. Different factors combined to determine each child's early language Welsh language socialization.

These findings of the study add to our understanding of minority language socialization by demonstrating that a child's minority language socialization is a complex process involving, even at a very young age, practices of interaction with a number of other family members, friends, and neighbours, in addition to the child's parents. It was also apparent that a child's socialization is bound up with his/her family's interaction with their local community and policy-determined provision regarding childcare, nursery and primary education.

The study also confirmed the findings of quantitative surveys such as the Euromosaic study, which noted that the family, education and community, along with the institutional and legal frameworks in which languages were used, provided the context for the continuing use of a language and created the conditions for expanding its use. It also confirmed issues such as the importance of parents' language backgrounds noted in previous research (Gathercole *et alii* 2005) and parents' confidence in their own Welsh language ability (Harrison *et alii* 1981; Lyon 1996). However, the study also highlighted other crucially significant factors not previously identified, namely: language values, issues of politeness and inclusion of non-Welsh speakers, and power relations between the mother and father which determined the *key language decision maker* in the household.

The study found that most non-Welsh speaking parents only learned a minimal amount, if any, Welsh, and the parents' main language of interaction together was English. Family and individual language practices were established early, and were very hard to change even when the individuals involved develop a greater understanding and fluency in the minority language. This inevitably meant that English played a more dominant role than Welsh within the overall language practices of mixed-language families, which raises questions about the sustainability of a child's Welsh language skills and use in the longer term.

Delyth Morris
University of Wales Bangor

REFERENCES

Douglas, J. (1976) *Investigative Social Research*, Beverley Hills, Sage.

Edwards, V. & L. P. Newcombe (2003) *Evaluation of the efficiency and effectiveness of the Twf Project, which encourages parents to transmit the language to their children, Final Report*, December.
<http://www.ncll.org.uk/50_research/10_research_projects/Twf_evaluation.pdf.>

Gathercole, V. C. M. ed. (2005) *Language Transmission in Bilingual Families in Wales*, report commissioned by the Welsh Language Board, Cardiff.

Harrison, G., W. Bellin & B. Piette (1981) *Bilingual Mothers in Wales and the Language of their Children*, Cardiff, University of Wales Press.

Jones, H. M. (2010) «Welsh Speakers: Age Profile and Out Migration», in D. Morris (ed.), *Welsh in the Twenty-First Century*, Cardiff, University of Wales Press, pp. 118-147

Lyon, J. (1996) *Becoming Bilingual: Language Acquisition in a Bilingual Community,* Clevedon, Multilingual Matters.

Morris, D. & K. Jones (2005) *Welsh Language Socialization within the Family: Final Report*, ESRC Grant RES 000-22-0611.

Ochs, E. (1988) *Culture and Language Development: Language Acquisition and Language Socialization in a Samoan Village,* Cambridge, Cambridge University Press.

Schieffelin, B. (1990) *The Give and Take of Everyday Life: Language Socialization of Kaluli Children*, Cambridge, Cambridge University Press.

Welsh Assembly Government (2003) *Iaith Pawb: A National Action Plan for a Bilingual Wales*, Cardiff, <http://www.wales.gov.uk>.

Williams, G. (2005) *Sustaining Language Diversity in Europe: Evidence from the Euromosaic Project*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Williams, G. & D. Morris (2000) *Language Planning and Language Use: Welsh in a Global Age*, University of Wales Press, Cardiff.

FERNANDO RAMALLO

EL GALLEGO EN LA FAMILIA: ENTRE LA PRODUCCIÓN Y LA REPRODUCCIÓN

1. INTRODUCCIÓN[1]

La familia fue, sin duda, el sostén del mantenimiento de la lengua gallega. La elevada tasa de individuos con prácticas gallegófonas permitió que el idioma gallego llegase al siglo XXI con un grado importante de vitalidad sociodemográfica. No obstante, es bien conocido que muchas de las dificultades por las que transita actualmente la lengua gallega están motivadas por dos circunstancias muy relacionadas: la transmisión intergeneracional y los usos entre la población más joven. En ambos casos, familias y jóvenes prefieren el español en detrimento del gallego. Esa decisión acarrea una dificultad y un desafío para su viabilidad social. De hecho, en el último siglo, la reducción de la transmisión exclusiva del gallego alcanzó los 70 puntos sobre 100, lo que deja al proceso con escaso margen de maniobra (Seminario de Sociolingüística 1994).

Esta reducción se vio motivada por diversas causas. En primer lugar, por la substancial erosión de la base gallegófona familiar durante el franquismo, que propició por primera vez en Galicia la ausencia de vínculos afectivos con el idioma en una parte relevante de la población. Tal es así, que en muchas ciudades gallegas hay familias en las que la ausencia del gallego alcanza tres generaciones. En segundo lugar, también

1. Agradezco a los editores del monográfico por haberme invitado a participar en el mismo. Quedo también agradecido a los revisores anónimos de la revista, cuyas observaciones y comentarios críticos han sido de mucho interés para mejorar este trabajo. Errores y omisiones son responsabilidad del autor.

el cambio de modelo económico, derivado del tardío proceso de urbanización de Galicia, ha hecho mella en la ruptura de la reproducción lingüística. Muchas familias procedentes del medio rural, en su inmensa mayoría hablantes de gallego tradicional, entraron en contacto con la cultura urbana y, en un afán de integrarse cuanto antes, se acomodaron al sistema de referencias propio de las ciudades, entre los que el español era un ingrediente más de la modernidad por la que habían apostado. Así, estos hablantes incorporan el español a su repertorio comunicativo, no solo en los registros más formales sino, y esto es lo más relevante, también en los informales, incluida la transmisión lingüística familiar. La consecuencia más inmediata de este proceso fue el progresivo aumento del bilingüismo, especialmente en la generación de los que en la actualidad tienen entre 30 y 50 años.

La función de la familia en la reproducción del gallego ha sido ampliamente estudiada en los últimos 25 años, especialmente a partir de los datos producidos por el *Mapa Sociolingüístico de Galicia* (Seminario de Sociolingüística 1994). Aunque hay trabajos anteriores (Ayestarán Aranaz & de la Cueva Alonso 1974; Fernández Rodríguez 1991), la extraordinaria base de datos que generó el MSG permitió, por primera vez, elaborar una interpretación global sobre la evolución de esta variable en el conjunto del territorio gallego durante el siglo xx (Fernández Rodríguez 1993; Ramallo 1996, 2000; Rei-Doval 2007; Rodríguez-Neira 2002).[2]

Todos los trabajos derivados del MSG presentan una conclusión semejante: hacia finales del siglo xx, el gallego se encontraba en un proceso de substitución lingüística evidente. Aunque el idioma había recuperado posiciones en ámbitos tradicionalmente vinculados al español, en los usos informales, y especialmente en el entorno familiar, la lengua estaba en una situación delicada, de manera más evidente en los territorios urbanos. La transmisión intergeneracional se había visto muy deteriorada durante la

2. El *Mapa Sociolingüístico de Galicia* (MSG) se realizó entre los años 1990 y 1997 con el objetivo de ofrecer una descripción de la situación sociolingüística de Galicia a finales del siglo xx. Se trata de un trabajo cuantitativo sobre una muestra de 38.897 personas de los 315 ayuntamientos que, en aquel momento, configuraban la Galicia administrativa. El cuestionario utilizado incluía 146 ítems, lo que da una idea de la riqueza de datos estadísticos que originó la investigación. En el año 2004 se realizó una actualización, aunque por razones metodológicas no es fácilmente comparable con la investigación original (cf. González González 2007, 2008).

La lengua materna en Galicia también ha sido objeto de trabajos desde otras orientaciones. Así, desde la psicología social es interesante el trabajo de Romay Martínez (2003) en el que aborda la relación entre lengua materna, identidad y educación; otros autores se han centrado en el proceso da adquisición del gallego como lengua materna (Pérez Pereira 2004).

segunda mitad del pasado siglo, aunque a la altura de 1992, momento en que se llevó a cabo el trabajo de campo del MSG, el gallego todavía era la lengua inicial única del 60,3% de la población, con una presencia especialmente relevante entre los mayores de 40 años que vivían en zonas rurales (Seminario de Sociolingüística 1994).

Con el presente trabajo pretendemos actualizar los datos sobre transmisión lingüística familiar a partir de la investigación más reciente llevada a cabo en Galicia en el conjunto de toda la población. Dicha investigación es el módulo específico sobre lengua recogido en la *Enquisa de Condicións de Vida das Familias* realizada por el Instituto Galego de Estatística (IGE) en los años 2003 y 2008 y que se pretende que tenga continuidad periódica en los próximos lustros (IGE 2008). En todo caso, por primera vez es posible llevar a cabo en Galicia análisis longitudinales a partir de unos criterios metodológicos básicamente iguales, lo que permite una aproximación dialéctica a los procesos de cambio sociolingüístico.[3]

2. PRODUCCIÓN, REPRODUCCIÓN Y NO REPRODUCCIÓN LINGÜÍSTICA

La familia es considerada la institución fundamental en el mantenimiento lingüístico (Fishman 1991). En el caso de las lenguas socialmente minoritarias, su importancia es tal que se considera que una lengua solo es viable en la medida en que su aprendizaje está garantizado en los procesos de transmisión intergeneracional expresamente vinculados a la familia.

La relación familia-lengua-sociedad ha sido objeto de estudio desde los inicios de la sociolingüística moderna, en la medida en que se ha considerado una relación central para estudiar los procesos de mantenimiento y substitución lingüística. En todo caso, la familia no es una institución social independiente, ni es ajena a los cambios

3. La *Enquisa de condicións de vida das familias* está diseñada en forma modular. Entre los módulos específicos sobre los que el Instituto Galego de Estatística recoge información periódica está el de conocimiento y uso del gallego. Como se ha señalado, hasta el momento el módulo se ha diseñado en los años 2003 y 2008. El número de entrevistados en 2008 alcanzó los 27.542 (IGE 2008). Los detalles técnicos de la metodología y del diseño de la muestra pueden encontrarse en: <http://www.ige.eu/estatico/pdfs/s3/metodoloxias/met_ecv_2009_ga.pdf>. El cuestionario utilizado está accesible en: >http://www.ige.eu/estatico/pdfs/s3/cuestionarios/Cuestionario_galego_2008.pdf>.

sociales, sino que está muy influida por los mismos. Así, en situaciones de contacto lingüístico, los cambios sociales pueden generar transformaciones en el gestión de la diversidad lingüística en el seno familiar, potenciando el mantenimiento o favoreciendo la substitución lingüística. La consecuencia final de esta última es el desplazamiento social de una lengua por otra.

Por ello, en situaciones sociolingüísticas regresivas, es relevante analizar las dinámicas de cambio social que determinan el comportamiento lingüístico de las distintas agencias vinculadas con la lengua socialmente minoritaria. Estos comportamientos pueden ser de reproducción, producción y no reproducción (Williams 1987, 2005). En el caso de la familia, por reproducción de la lengua se entiende la transmisión intergeneracional; la producción se refiere al aprendizaje de una lengua por parte de aquellos cuyos padres no la hablaban; finalmente, la no reproducción refleja la situación en la que la lengua materna es interrumpida en el proceso de transmisión, es decir, lo hijos no hablan la lengua que hablaban sus progenitores. El modelo de Williams (2005), que recogemos en la figura 1, da cuenta de las dinámicas que subyacen a estos tres procesos en tres agencias primarias: la familia, el sistema educativo y la comunidad. La familia ocupa un rol central en la reproducción y, en muchos casos de grupos lingüísticos socialmente minoritarios, en la no reproducción. Tradicionalmente, su influencia en la producción es más limitada. Este modelo realza las variables que en mayor medida inciden en los procesos descritos. En el caso de la familia, las variables relevantes son, por un lado, el prestigio de la lengua, definido como su valor en la movilidad social, y, por otro, el carácter endogámico o exogámico de la pareja.

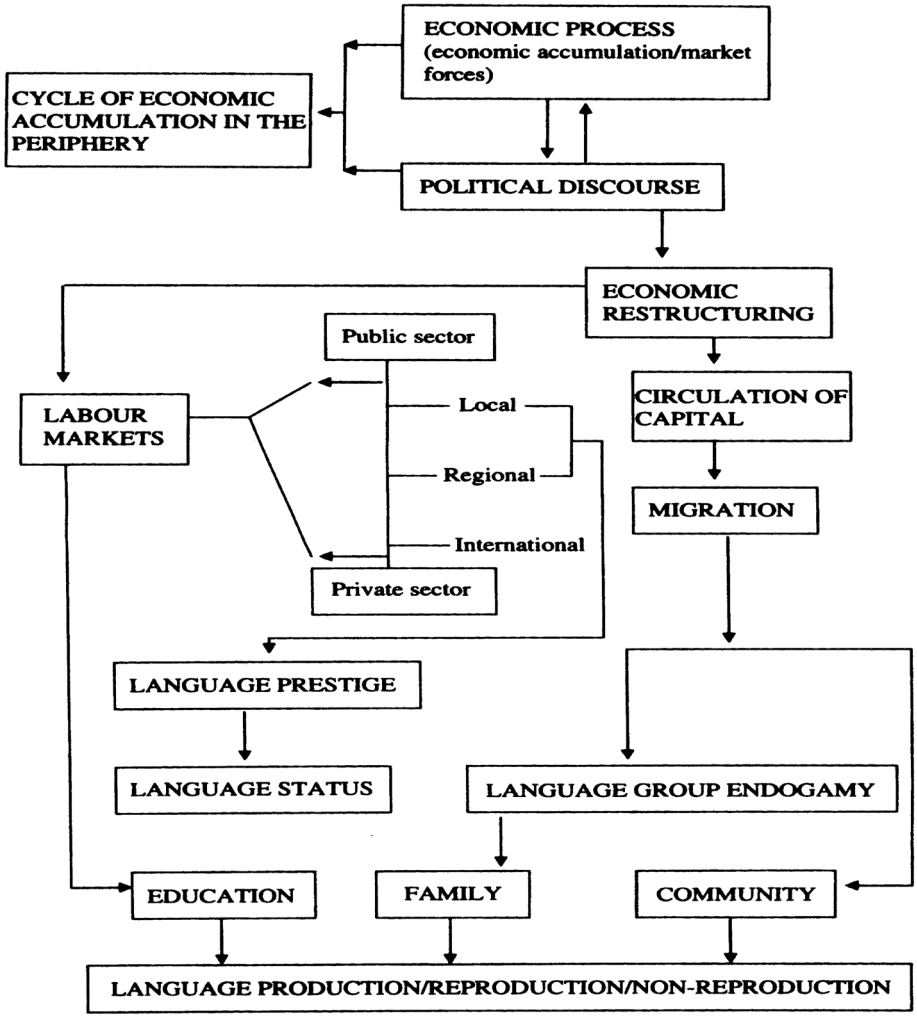

Figura 1. Representación esquemática de la producción, reproducción y no reproducción de la lengua (Williams 2005: 29)

El prestigio de la lengua es la principal fuerza motivadora para la reproducción y para la producción de los grupos lingüísticos minoritarios (Williams 2005: 134). Dicho de otro modo, una lengua tendrá más o menos prestigio —característica no inherente a ningún idioma— en la medida en que su aprendizaje y su práctica tenga

un valor funcional en la estructura social. La ausencia de prestigio contribuirá a la emergencia de una desmotivación en el aprendizaje y en el uso de una determinada lengua, propiciando una reducida producción y reproducción lingüísticas. Una lengua socialmente prestigiada tendrá el efecto contrario, movilizará conciencias, esfuerzos e inversiones individuales y tendrá una cierta capacidad de influir en la reestructuración de los mercados en la dimensión local y, en algunos casos obvios, traspasando los propios límites de lo local. En fin, las lenguas no deben ser vistas simplemente como instrumentos conformadores de identidad o como un conjunto de competencias que los individuos poseen, sino también como un conjunto de atribuciones que ejercen influencia sobre el estatus socioeconómico de los actores sociales.

Por su parte, el modelo también sugiere que una ratio elevada de endogamia lingüística en el grupo/pareja es más fácil que favorezca la reproducción de la lengua en la familia, aunque no es necesariamente una garantía. Esto es más probable en comunidades pequeñas, como son los enclaves lingüísticos o las comunidades de diáspora (Ramallo 2011).

Además del prestigio y del carácter endogámico del grupo familiar, es necesario contemplar el rol de otras agencias secundarias. Así, la penetración de los medios de comunicación en los hogares requiere un ajuste estabilizador con la familia. Para Williams (2005: 94) «a lack of synchronisation between family and media by reference to language production/reproduction is crucial». Y, en este sentido, también es preciso que la política y planificación lingüística orientada a fortalecer a las minorías lingüísticas actúe con responsabilidad para minimizar esa falta de sincronización, en la medida en que parte de la acción política se destine a promover medios de comunicación en lengua minoritaria de calidad y con programación específica para toda la familia. De otra manera, los medios pueden ser vistos como una amenaza más que como un recurso (Cormak 2005).

2.1 la reproducción lingüística: problemas epistemológicos y metodológicos

Al hablar de transmisión intergeneracional de las lenguas es preciso reflexionar previamente sobre el qué y el cómo. En particular, si nos referimos a lenguas socialmente minoritarias. Sin dudar de que estamos ante un concepto muy importante en

la revitalización lingüística, debemos matizar su papel central en el diagnóstico de la vitalidad lingüística de muchas situaciones sociolingüísticas regresivas. Estamos acostumbrados al uso de la reproducción lingüística como el principal argumento para evaluar la situación social de las minorías lingüísticas. Sin embargo, por lo general, la reproducción intergeneracional en la familia es más una consecuencia y no tanto una causa. El difícil objetivo de mejorar la transmisión intergeneracional debe plantearse desde el reconocimiento de que es preciso construir el prestigio de la lengua fuera del ambiente familiar para fortalecer las recompensas que la sociedad pueda ofrecer a las familias que se expresan en lengua minoritaria; pero también para incorporar en la vida adulta a nuevos hablantes conscientes del valor que entraña hablar la lengua local. Estos nuevos hablantes suponen uno de los desafíos más interesantes en situaciones de contacto con lenguas estructuralmente próximas, como es el caso del gallego y del español.

Como hemos señalado, la reproducción lingüística depende de otras agencias), que en contextos de minorización lingüística son tan importantes como la familia para fortalecer los usos sociales. De hecho puede darse el caso de que la familia sea una agencia de no reproducción y la lengua se reproduzca por la acción de otras agencias (escuela, medios, etc.). Además, las agencias deben estar sincronizadas con referencia a la reproducción. Así, la familia puede tener un papel muy activo en la transmisión y sin embargo, otras agencias, como los medios o la escuela pueden cambiar la distribución funcional de las lenguas incluso dentro de la propia familia.

Otra problemática estrechamente relacionada con ésta tiene que ver con la estrategia utilizada para medir la transmisión intergeneracional en la familia. Este es un problema metodológico. Con frecuencia, el recurso más utilizado es una pregunta a las familias sobre su lengua materna. Pero, como resulta evidente, la transmisión intergeneracional es un proceso bastante más complejo que el resultado de una pregunta del estilo «¿Cuál es su lengua materna?» En el caso de Galicia, el discurso sobre la pérdida de la transmisión intergeneracional se ha construido a partir de la constancia de que cada vez hay menos personas que responden con la opción «gallego». Pero pocas veces se ha tenido en cuenta que para medir la retención lingüística es fundamental el cruce entre lengua materna / lengua habitual y lengua en la que se habla a los descendientes. Si optamos por un cruce como éste, observaríamos que el índice de retención del gallego es muy alto, como tendremos oportunidad de mostrar. Y en parte esto es así porque entre la población joven que aprendió a hablar en español los

hay que se han convertido en neohablantes de gallego; cuando estos neohablantes tienen descendientes optan mayoritariamente por transmitirles esta lengua. Por eso, como ya he comentado, en el caso de Galicia —y sabemos que en otras situaciones también—, los neohablantes, con sus referencias identitarias, constituyen un grupo social esencial para entender el presente de la lengua y, sobre todo, su futuro (O'Rourke & Ramallo 2011a, 2011b).

Parte de la explicación de todo lo dicho estriba en el ambiguo concepto de «hablante nativo» (Davis 2004). Así, sólo desde una concepción abstracta del lenguaje (Bloomfield 1933; Chomsky 1957), se puede justificar sin ambigüedad qué es un hablante nativo de una determinada lengua. Pero en la medida que se tienen en cuenta aspectos sociales y contextuales, queda claro que no hay una relación inequívoca entre lengua materna-conocimiento-hablante nativo; por ello, clasificar a los hablantes de una lengua a partir de la dicotomía nativo - no nativo es problemático (Kachru 1990; Phillipson 1992; Rampton 1990; Singh 2006). Ni siempre que alguien se representa como hablante nativo de una lengua tuvo esa lengua como idioma familiar, ni tener una determinada lengua como idioma familiar significa que se es hablante nativo de la misma. Lo relevante no es ser nativo o no nativo sino si los hablantes sienten una determinada lengua como suya, si se consideran hablantes expertos, si tienen algún tipo de afiliación lingüística, si son reconocidos como hablantes nativos por los demás, si ese es un rol aceptado por los otros, etc. (Rampton 1990; Singh 2006).

Así pues, como forma de identificación, el hablante nativo responde más a una construcción cultural que a una determinación natural. Es una posición ideológica, negociada en la interacción y que tiene consecuencias sociocognitivas. En este sentido, es más interesante hablar de un continuum de hablantes, con prácticas lingüísticas e identidades complejas, en vez de una simple dicotomía que divida superficialmente al conjunto de los usuarios de una determinada lengua. Este continuo va desde los hablantes nativos biológicos o tradicionales («lengua materna») a los distintos modelos de hablantes no nativos o neohablantes. Estos últimos responden a una tipología muy diversa definida a partir de aspectos actitudinales, emocionales, motivacionales, sociales, funcionales e identitarios, entre otros (Kachru 1990).

En este contexto, hablar de neohablantes supone pensar en un nueva perspectiva de la lengua familiar. Una lengua familiar extendida en el espacio y el tiempo, que puede estar ausente en las generaciones inmediatas pero que recupera su valor en la medida en que la imaginamos en términos culturales. Prácticamente todas las familias

gallegas, incluidas las que no hablan esta lengua y no tienen vínculos próximos con ella, son familias gallego hablantes desde una perspectiva histórico-cultural. Y si se crean las condiciones adecuadas (entiéndase, el aumento del prestigio), muchos hablantes podrán incorporar esta lengua en los procesos formales y contextuales de socialización, recuperando vínculos afectivos inexistentes en el entorno vital más inmediato. Es decir, estamos ante una lengua latente que se incorpora en distintas situaciones en la vida de los adultos. Y esto está pasando en Galicia. La población puede hablar gallego o español, pero en los casos en los que no hay un desplazamiento identitario obvio (como en épocas relativamente recientes), el convertirse en hablantes activos y conscientes es una posibilidad cada vez más frecuente. En definitiva, es conveniente contemplar una transmisión lingüística familiar indirecta, en casos en que no se tuvo la lengua en cuestión como lengua familiar (§ 4.3).

3. LA EVOLUCIÓN DE LA LENGUA INICIAL (1992-2008)

En términos absolutos, la familia sigue siendo la agencia esencial en la dinamización del gallego. Los estudios más recientes muestran que todavía es mayor el número de los que aprenden a hablar en gallego que en español (IGE 2008). Ahora bien, el análisis temporal pone de manifiesto que el gallego continúa descendiendo manifiestamente como lengua exclusiva de socialización familiar. En los últimos 16 años el porcentaje de personas que aprendió a hablar exclusivamente en gallego ha pasado del 60% al 47%. Mientras, como se ve en la tabla 1, los que aprendieron a hablar en español suponen un porcentaje idéntico (27%). Esto podría llevarnos a concluir que el aumento tan considerable del bilingüismo inicial (+92%) se ha nutrido del grupo lingüístico que tradicionalmente aprendía a hablar solo en gallego.

Sin embargo, esta conclusión debe ser matizada. La misma tabla 1 permite comparar los cambios en la reproducción lingüística intergeneracional por grupos de edad. Si bien es cierto que el grupo monolingüe en gallego se va reduciendo progresivamente a medida que disminuye la edad, y que ocurre lo contrario en el grupo que aprende a hablar en español, también lo es que en ambos grupos hay un descenso entre 1992 y 2008, en los menores de 30 años. Por tanto, el aumento del bilingüismo inicial es un fenómeno que, recientemente, también se nutre del grupo hablante inicial de español.

Si atendemos a la población de entre 15 a 24 años se verá con mayor claridad este proceso. En 1992, un 46% de las personas que estaba en ese grupo de edad había aprendido a hablar solo en español; en 2008, el porcentaje descendió al 35%. Por su parte, el descenso del monolingüismo inicial en gallego fue más moderado en ese mismo grupo de edad ya que se pasó de un 36 a un 31 por ciento. También en los menores de 15 años ha habido disminución de ambos monolingüismos, aunque en esta ocasión es superior la reducción del monolingüismo en gallego (-22% frente a -15%). En todo caso, los datos muestran que en la población menor de 25 años el gallego ha ganado presencia como lengua familiar, ya que la penetración de este idioma en familias tradicionalmente monolingües en español es superior a la pérdida de monolingües iniciales en gallego.[4]

4. Los datos de 1992 proceden el *Mapa Sociolingüístico de Galicia*, y los de 2003 y 2008, de la *Enquisa de Condicións de Vida das Familia* del Instituto Galego de Estatística. La comparación de estos datos requiere asumir una elemental prudencia por tratarse de investigaciones metodológicamente diferentes. Por ejemplo, el MSG no incluyó en su muestra a los menores de 16 años, lo que imposibilita una comparación para el grupo de menos edad (5-14 años), sí incorporado en las muestras del IGE.

EDAD	LENGUA INICIAL														
	GALLEGO				ESPAÑOL				LAS DOS LENGUAS				OTRA		
	1992	2003	2008	% diferencia	1992	2003	2008	% diferencia	1992	2003	2008	% diferencia	1992	2003	2008
menos de 15 años	s/d	32	25	-22	s/d	46	39	-15	s/d	20	34	+70	s/d	1	2
15-24 años	36	35	31	-14	46	40	35	-24	18	24	31	+72	1	2	3
25-34 años	48	35	31	-35	38	40	33	-13	14	22	31	+121	1	3	5
35-44 años	59	46	37	-37	28	36	34	+21	12	16	25	+108	1	2	4
45-54 años	67	57	49	-27	22	27	28	+27	11	15	21	+90	<1	2	2
55-64 años	74	66	59	-20	16	21	21	+31	10	12	18	+80	<1	1	1
65 o más años	80	76	74	-7	12	14	13	+8	7	9	13	+86	<1	1	1
TOTAL	**60**	**52**	**47**	**-22%**	**27**	**30**	**27**	**=**	**12**	**16**	**23**	**+92**	**<1**	**2**	**2**

Tabla 1. Evolución de la lengua inicial por grupos de edad (1992-2008). Datos en porcentaje
Fuente: Elaboración propia a partir de Seminario de Sociolingüística (1994); Instituto Galego de Estatística (2003, 2008).

Desde el punto de vista de la distribución geolingüística, sigue habiendo dos Galicias muy diferenciadas. Así, al tomar la provincia como unidad de comparación, es clara la agrupación de la Galicia interior, por un lado (Ourense y Lugo) y la Galicia atlántica, por otro (A Coruña y Pontevedra). Sirvan los datos de la población menor de 15 años como ejemplo de lo que estamos diciendo: en Pontevedra y en Coruña los que aprendieron a hablar en español suponen un porcentaje muy superior a los que lo hicieron en gallego; en cambio, en Lugo sigue habiendo muchos jóvenes que aprenden a hablar sólo en gallego. Finalmente la provincia de Ourense podría encontrarse en un proceso de transición con un porcentaje idéntico de gallego y de español. Esto puede deberse al peso cada vez más importante de la capital provincial sobre el total, algo que todavía no ocurre en el caso de Lugo.[5]

	LENGUA INICIAL			
	GALLEGO	ESPAÑOL	LAS DOS LENGUAS	OTRA
A CORUÑA	26	42	30	2
LUGO	44	24	32	1
OURENSE	31	31	35	3
PONTEVEDRA	17	42	40	1

Tabla 2. Lengua inicial por provincia en los menores de 15 años (2008). Datos en porcentaje
Fuente: Elaboración propia a partir Instituto Galego de Estatística (2008).

3.1. PRODUCCIÓN Y REPRODUCCIÓN DE LA LENGUA EN LA FAMILIA

Los resultados hasta ahora ofrecidos se refieren a la evolución de la lengua inicial. Sin embargo, para analizar con más detalle la transmisión lingüística intergeneracional necesitamos manejar nuevas variables. Sirvan los seis grupos sociales siguientes:

A. Personas que aprendieron a hablar solo en gallego y tienen descendientes
A1. Personas entre 20 y 45 años que aprendieron a hablar solo en gallego y tienen descendientes
B. Personas que hablan solo o mayoritariamente gallego y tienen descendientes

5. Según datos de 2010, la ciudad de Ourense congrega al 32,4% de la población provincial mientras que en Lugo capital vive el 27,6% del total (Instituto Galego de Estatística).

Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 167-191

B1. Personas entre 20 y 45 años que hablan solo o mayoritariamente gallego y tienen descendientes
C. Personas que aprendieron a hablar solo en español y tienen descendientes
C1. Personas que aprendieron a hablar solo en español, que hablan solo o mayoritariamente gallego y que tienen descendientes

Obsérvese que en algunos casos se trata de grupos semejantes pero no coincidentes. Así, entre A y A1, por un lado y entre B y B1, por otro, la variable diferencial es la edad. En A y en B está todo el grupo que *aprendió* a hablar en gallego (A) o que *habla* exclusivamente gallego (B); mientras, en A1 y B1 el grupo se reduce a la población de entre 20 y 45 años que *aprendió* a hablar en gallego (A1) y que *habla* solo gallego (B1). Por su parte, C y C1 comparten el hecho de haber aprendido a hablar en español; la diferencia es que la mayoría de C1 ha desplazado esta lengua y se ha convertido en *neohablante* de gallego. Además, A y A1 incluyen a personas que cambiaron del gallego al español, mientras que en B y B1 también comprende a los que aprendieron a hablar en español y que hablan solo o mayoritariamente gallego. A, B y C son los tres perfiles genéricos, mientras que A1, B1 y C1 están ya incluidos en A, B y C, respectivamente. En los seis casos se trata de grupos sociales con hijos. La tabla 3 recoge esquemáticamente estos perfiles y los porcentajes de uso del gallego con los descendientes.

Perfil sociolingüístico	Lenguas(s)		% sobre población gallega	Uso del gallego con descendientes		
	Materna	Habitual		Exclusivo	Mayoritario	% sobre población gallega
A	Gallego	Gallego Español Ambas	32	77	9	28
A1	Gallego	Gallego Español Ambas	6	72	10	5
B	Gallego Español Ambas	Gallego	37	75	12	32
B1	Gallego Español Ambas	Gallego	7	70	15	6
C	Español	Español Gallego Ambas	14	4	4	1
C1	Español	Gallego	1	28	28	0.7

Tabla 3. Producción y reproducción del gallego en la familia según el perfil sociolingüístico de los hablantes (2008). Datos en porcentaje.
Fuente: Elaboración propia a partir Instituto Galego de Estatística (2008).

La tabla 3 presenta algunos datos que nos parecen relevantes. Obsérvese, en primer lugar, la cuarta columna, que indica el porcentaje de personas de cada uno de los 6 perfiles sociolingüísticos propuestos, sobre el total de la población de Galicia. A partir de la evidencia de que, como acabamos de señalar, A1, B1 y C1 son subgrupos de A, B y C respectivamente, en términos absolutos, la suma de los tres perfiles principales (A, B y C) agrupa a la mayoría de la población.[6] Las columnas quinta, sexta y séptima muestran datos relacionados con el uso del gallego en la transmisión

6. Es conveniente aclarar que entre A y B y entre B y C hay solapamientos respectivos. Por eso, el porcentaje global no es el resultado de la suma de 32+37+14. Si eliminamos en B los que ya están en A, y en C los que ya están en B, el resultado final se aproxima al 60%, coincidente, *grosso modo*, con la población de Galicia que tiene descendientes.

familiar. La quinta recoge el porcentaje de transmisión exclusiva, la sexta de transmisión mayoritaria y la séptima lo que representan cada uno de los grupos que usan el gallego en la familia con respecto al total de la población.[7]

En segundo lugar, la reproducción lingüística del gallego, que en sentido estricto se recoge en A y en A1, sigue siendo notable en Galicia. La suma de los porcentajes de las columnas «uso exclusivo» y «uso mayoritario» del gallego con los descendientes supera en ambos casos el 80%. Es decir, 8 de cada 10 personas que aprendieron a hablar en gallego y tienen descendientes han optado por transmitirles este idioma.

En tercer lugar, entre las personas que hablan solo o mayoritariamente gallego (B y B1), la apuesta por este como el idioma con la siguiente generación es aún más significativa. En ambos casos, la retención lingüística supera el 85%.

En cuarto lugar, las diferencias entre A y A1, por un lado y entre B y B1, por otro, no son estadísticamente relevantes, lo cual significa que la variable edad no actúa sobre la variable dependiente. Y esto, que no es relevante estadísticamente, sí lo es sociológicamente. De hecho, es una constante en los estudios estadísticos sobre la situación sociolingüística de Galicia afirmar que la edad constituye una de las principales variables estratificadora. No es necesariamente así en este caso.

En quinto lugar, en Galicia el grupo que aprendió gallego fuera de la familia y que ha optado por esta lengua en la transmisión lingüística familiar constituye casi el 1% del total de la población. Aunque se trata de un porcentaje muy reducido, hay que tener en cuenta el valor simbólico de este cambio que consiste en preferir el gallego en entornos (familiares y sociales) proclives al uso del español. En este caso, estaríamos ante ejemplos de producción lingüística, tal como se ha descrito con anterioridad. Buena parte de las personas incluidas en este grupo responden a la compleja y diversa tipología de los neohablantes de lengua gallega (Ramallo 2010; O'Rourke & Ramallo 2011a y 2011b), cuya caracterización general describimos a continuación.[8]

7. La diferencia entre la segunda columna y la séptima es que esta se refiere solo a la población en la que se constata la reproducción lingüística del idioma gallego, mientras que en la segunda están también los que han interrumpido este proceso.

8. En O'Rourke & Ramallo (2011a, 2011b) se encuentran parte de los resultados preliminares de nuestra propia investigación comparativa sobre neohablantes de grupos lingüísticos minoritarios en Europa. A partir de un modelo metodológico que combina distintas técnicas cualitativas conversacionales (entrevistas en profundidad, grupos de discusión, historias de vida, etc.), nuestro objetivo es analizar las dinámicas sociolingüísticas de este grupo de hablantes, su papel en la dinamización lingüística, los procesos de construcción identitaria ligados a su

3.2 neohablantes

Definimos al neohablante de gallego como a una persona que aprendió a hablar en español, que tuvo este como idioma familiar y que en algún momento de su vida decide hablar sólo o mayoritariamente en gallego. Desde la recuperación democrática, el número de estos usuarios conscientes ha ido en aumento. Constituyen una nueva categoría de hablantes, que mayoritariamente surgen como resultado del contacto con el gallego a través del sistema educativo. Además de ser muy activos en el uso de un modelo de lengua, con frecuencia prestigiado, actúan como dinamizadores lingüísticos espontáneos. En general ocupan un papel activo en las nuevas relaciones sociales y ejercen un nuevo liderazgo en la defensa de la lengua gallega. Su visibilidad social fue muy relevante en el cambio de atributos estigmatizadores relativos a la lengua gallega aunque también fue el motivo de la aparición de nuevos discursos contrarios a la dinamización del idioma gallego por parte de grupos urbanos marginales, pero muy mediáticos, que ven en este gallego de ciudad una amenaza para la supremacía del español. En la medida en que sus prácticas lingüísticas suelen ser reconocidas y valoradas por el resto de la población, no es exagerado decir que los neohablantes incorporan capital cultural y prestigio social a la lengua (O'Rourke & Ramallo 2011a, 2011b).

Pues bien, en Galicia los neohablantes son el 2% de la población (IGE 2008).[9] El perfil sociodemográfico de este grupo es heterogéneo; de hecho no hay ninguna variable que muestre diferencias significativas a la hora de establecer subgrupos. Incluso el lugar de residencia, que intuitivamente podría ser relevante, no lo es; hay un porcentaje muy semejante de neohablantes tanto en ciudades como en territorios con menos de 10.000 habitantes. En todo caso, la tendencia se orienta hacia un hablante urbano, relativamente joven, con estudios medios o universitarios y que suele vivir en los barrios céntricos. Por ejemplo, en una ciudad como Vigo, en la que se ha hecho el trabajo de campo con neohablantes, el gallego que se escucha en los barrios céntricos es de neohablantes, quedando residuos de gallego tradicional en las zonas periféricas.

nuevo perfil sociolingüístico, los conflictos derivados de su posición social en la compleja dicotomía nativo - no nativo, la legitimidad y legitimación de su práctica lingüística, etc.

9. Las cuantificaciones que se encuentran en este apartado difieren de las atribuidas al grupo C1, en la tabla 3, porque en aquel caso solo se incluían los neohablantes con descendientes.

Dentro del sistema lingüístico gallego, los neohablantes han comenzado a ser objeto de interés a partir del proceso de estandarización reciente de la lengua (Monteagudo 2004; Frías-Conde 2006). Antes de 1975, esta categoría de hablantes era prácticamente inexistente. Hasta ese momento, el idioma gallego es una lengua eminentemente rural. El gallego que se escuchaba en las urbes era el de la población desplazada masivamente del campo a la ciudad durante todo el siglo xx y de manera más acusada a partir de los años 50. A este respecto, debemos tener en cuenta que el propio proceso de urbanización de Galicia es muy tardío. Así, en el siglo xix, el 90% de los gallegos vive todavía en el medio rural. El cambio de una economía eminentemente primaria a una de servicios se produce durante el siglo xx, con un incremento de población de más de 700.000 personas que, sin embargo, no es suficiente para mejorar el peso demográfico de Galicia con respeto al conjunto de España. Este aumento demográfico ha repercutido sobre todo en los espacios urbanos, pasando la distribución rural-urbano en el siglo xx de un 90-10 a un 60-40 (Rei Doval 2007; IGE 2009).[10]

Dado que el proceso reciente de estandarización coincide con la incorporación obligatoria del gallego al sistema educativo y con la aparición de los medios de comunicación en gallego (CRTVG), a partir de la década de los 80 del pasado siglo, aparece una nueva categoría de usuarios de la lengua que aprende el gallego en contextos urbanos, en familias cada vez menos vinculadas afectivamente con este idioma. Son los denominados hablantes de gallego estándar, de gallego urbano o neohablantes. A esa altura, todavía no hay hablantes nativos de gallego urbano pero esta situación cambia cuando algunos de estos jóvenes que aprenden el gallego en la escuela deciden, por razones diversas, hacerse usuarios frecuentes o exclusivos del gallego llegando a ser la lengua de transmisión entre sus descendientes. Este fenómeno novedoso ha propiciado que podamos ya hablar de personas en Galicia que ha aprendido a hablar en un gallego básicamente estándar aunque con rasgos dialectales propios de la urbe en la que habitan.

Aunque los neohablantes comparten algunos rasgos de su biografía lingüística, esto no debería llevarnos a concluir que estamos ante un tipo único (Frías-Conde 2006). Aunque no sea esta la ocasión para proporcionar una tipología, citaremos algunos de los factores que habrá que tener en cuenta para elaborarla:

10. Entendemos por población urbana la que vive en municipios de más de 30.000 habitantes.

a) La motivación para el cambio: ideológica, cultural, política, etc.
b) El ambiente social de referencia
c) La construcción identitaria
d) El modelo de lengua aprendido
e) El dominio formal de la lengua
f) La experiencia lingüística

3.3 la no reproducción del gallego

Los seis perfiles favorables al uso del gallego que describimos en la tabla 3 contrastan con el de los que aprendieron a hablar en gallego y han decidido interrumpir la transmisión con sus descendientes. Se trata de casos de no reproducción, siguiendo la terminología presentada en este trabajo, y alcanza el 4,5% de la población gallega. Este proceso es más frecuente en personas que viven en municipios de más de 50.000 habitantes, lo que fortalece la hipótesis de que la ciudad ejerce una fuerte presión castellanizadora (tabla 4).

Tamaño hábitat de residencia	% no reproducción
< de 10.000 habitantes	6
Entre 10.000-20.000 habitantes	14
Entre 20.000-50.000 habitantes	19
> de 50.000 habitantes	28

Tabla 4. La no reproducción por hábitat (datos en porcentaje)

Un 28% de las personas con descendientes, que aprendió a hablar en gallego y vive en una ciudad de más de 50.000 habitantes, ha optado por el español como lengua de transmisión familiar. Esto es mucho más esporádico en los municipios pequeños. En comportamientos como estos hay que buscar los orígenes recientes del proceso de substitución lingüística, que ha derivado en la actual situación sociolingüística regresiva. Por eso, parte de los esfuerzos en la recuperación deben estar destinados a revertir el impacto negativo que la ciudad tiene en el uso del idioma. Para ello, es preciso gestionar políticamente la relevancia de otras agencias productivas que puedan compensar la pérdida del gallego en las familias. A este respecto, el fortalecimiento del

gallego en el sistema educativo es una condición necesaria pero no suficiente. Sobre todo, es urgente un cambio sustantivo en el sector empresarial, que debe ligarse a la responsabilidad social corporativa en busca de empresas responsables y sostenibles que tengan en cuenta el contexto sociolingüístico y los retornos que este ejercicio de responsabilidad proporciona (Canyelles 2010).

4. POLÍTICAS PÚBLICAS ORIENTADAS A LA RECUPERACIÓN DE LA TRANSMISIÓN LINGÜÍSTICA EN GALICIA

Desde la aprobación del Estatuto de Galicia (1981) y con la creación de un departamento gubernamental de política lingüística, el gobierno gallego ha sido el agente principal de las políticas relacionadas con la gestión sociolingüística de la comunidad. Por tanto, en general, tenemos que partir de una concepción arriba-abajo de la política lingüística con las siguientes características generales (Cidadanía-Rede de Aplicacións Sociais 2002; Lorenzo 2005; Subiela 2009):

a) Ambigüedad en los objetivos: muy pocas veces se hicieron explícitos.
b) Se evitó cualquier tipo de conflictividad social por cuestiones lingüísticas.
c) Se pretendió generar procesos de galleguización individualizados y voluntarios.

La mayor parte de las prácticas planificadoras se centraron en conseguir que los individuos modificasen sus hábitos lingüísticos individuales para hacerlos más favorables al gallego, pero sin forzar situaciones, procesos o elecciones.

Con respeto a los contenidos, la política lingüística institucional tuvo como ejes de actuación principales, en primer lugar, la ampliación de las habilidades lingüísticas en lengua gallega —conocimiento y competencia para hablar, leer y escribir—; en segundo lugar, el intento por aumentar los usos sociales de la lengua gallega, principalmente los usos formales y elaborados; y, en tercer lugar, propiciar un cambio significativo de las actitudes lingüísticas y de las opiniones sobre la lengua y sobre los grupos gallegófonos mediante actividades de sensibilización y de información.

En todo caso, el modelo de política lingüística gallego se ha definido como de baja intensidad, reactiva (Lorenzo 2005), a partir de dos argumentos principales:

a) Poca densidad planificadora.

i. Se llevaron a cabo menos actuaciones lingüísticas de las necesarias.
ii. Intervención de pocos agentes planificadores y escasa profesionalización.
iii. No se utilizaron las herramientas de la planificación lingüística para propiciar cambios sociolingüísticos significativos.

b) Intervención sociolingüística escasa. La política lingüística careció de una incidencia social profunda que propiciase cambios significativos en las conductas lingüísticas de la sociedad gallega, por ejemplo:

i. Escasas actividades dirigidas a potenciar los usos sociales de la lengua.
ii. Ausencia de actividades orientadas a fomentar la reproducción lingüística.
iii. Inexistente interés en la construcción del prestigio de la lengua, al no diseñar propuestas para introducir el gallego en ámbitos de trascendencia social: medios de comunicación privados, sectores empresariales y económicos, tecnologías de la información y de la comunicación, universidad, etc.

Este modelo puede ser interesante para los casos de mantenimiento de lenguas. No parece tan apropiado cuando se trata de recuperar lenguas sometidas a procesos de substitución. Entre las ausencias más destacadas está precisamente cualquier tipo de acción orientada a la recuperación de los mecanismos de transmisión primaria de la lengua. Hubo que esperar a la aprobación del *Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega* (2004) para que el ejecutivo pusiera en marcha algunas de las iniciativas incluidas en el citado documento. En 2005 se destinan los primeros recursos económicos destinados a políticas específicamente planificadas en este ámbito. Desde ese año, la política lingüística ha centrado parte de sus esfuerzos a fomentar la producción y la reproducción lingüística en gallego, con algunas iniciativas que ilustran una toma de conciencia sobre la relevancia que tiene la familia en el futuro de la lengua. [11] De todos modos, es necesario tener en cuenta que la gestión de los intercambios lingüísticos en

11. El proyecto más relevante sobre transmisión familiar tiene que ver con la denominada *Xeración 'E logo'*. Desde el año 2007, la Secretaría Xeral de PL promueve una campaña destinada a fortalecer la transmisión de la lengua gallega entre los progenitores y sus recién nacidos. Se trata de una campaña de sensibilización acompañada de una serie de materiales que se le entregan a todas las futuras madres en la revisión ginecológica del tercer trimestre: información, consejos, CD con música para bebés, selección de nombres gallegos, juegos, etc.

los dominios privados es muy problemática por lo que se precisan acciones pensadas desde la persuasión que traten de transformar actitudes y motivar tanto de cambio como de fortalecimiento de la conducta lingüística.

Como hemos señalado anteriormente, las políticas públicas relacionadas con la promoción del gallego en la familia no pueden concebirse sin aceptar que para revertir el proceso de substitución es conveniente planificar políticas que incidan también en otras agencias, en una suerte de retroalimentación orientada a mejorar el estatus de la lengua en la sociedad. Esto, necesariamente, es una tarea de años, ya que conlleva también un cambio en las representaciones sociales sobre el idioma que permita un apoderamiento social en clave lingüística.

Además, no debemos pasar por alto tanto las políticas lingüísticas explícitas e implícitas estatales (Boix-Fuster 2009; Ramallo 2009) como el relevante trabajo asociativo de organizaciones ciudadanas muy comprometidas con la recuperación del gallego en ámbitos públicos y privados.

5. CONCLUSIONES

La situación del idioma gallego en las relaciones familiares ha cambiado notablemente en los últimos años. Al igual que en otros ámbitos sociales, en el paisaje lingüístico familiar tradicional se ha ido consolidando el español. La consecuencia más evidente de esto es el aumento del bilingüismo inicial y la disminución del monolingüismo en gallego.

En todo caso, en situaciones de contacto lingüístico es necesario tener en cuenta otras variables para comprender mejor el proceso de transmisión lingüística. Tal como hemos demostrado en este trabajo, la reproducción lingüística sigue siendo alta tanto en los que aprendieron a hablar en gallego como en los que fueron incorporándose a esta lengua como neohablantes, asumiendo su responsabilidad en el proceso de transmisión intergeneracional y en el mantenimiento del idioma. Ahora bien, es necesario que se dé esa circunstancia: convertirse en hablante activo del gallego. Y aquí está el principal problema de la Galicia actual. Se dan parte de las condiciones necesarias: buen dominio de las destrezas lingüísticas, actitudes lingüísticas favorables, etc., pero con una población cada vez más situada en el español. Por lo tanto, en el caso de Galicia, un objetivo claro a medio y largo plazo es tratar de aumentar el número de

usuarios de la lengua. Desde luego, esta debe ser la apuesta principal de cualquier política lingüística, pero hay que tener en cuenta que es precisamente la que más dificultades presenta para su concreción.

En buena medida esa dificultad es una consecuencia del escaso prestigio social del idioma, apenas ligado al mercado laboral privado. Y si es bien sabido que las lenguas necesitan al mercado laboral, el objetivo es que el mercado laboral necesite las lenguas. Esto contribuiría a fortalecer el prestigio del gallego, a la mejora de sus estatus y al aumento de la producción y de la reproducción.

Fernando Ramallo
Universidade de Vigo

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Ayestarán Aranaz, M. y J. de la Cueva Alonso (1974) *Las familias de la provincia de Pontevedra en 1974*, INCIFA, Sevilla.

Bloomfield, L. (1933) *Language*, New York, Henry Holt.

Boix-Fuster, E. (2009) «A política lingüística do Estado», Monteagudo, H. coord. *Sociedades plurilingües: da identidade á diversidade*. Santiago: Consello da Cultura Galega, pp. 103-128.

Canyelles, J.M. (2010) «Aproximació al respecte lingüístic des de la responsabilitat social de les empreses», *Revista de Llengua i Dret*, 54, pp. 245-276.

Chomsky, N. (1957) *Syntactic Structures*, The Hague/Paris, Mouton.

Cidadanía-Rede de Aplicacións Sociais (2002). *O proceso de normalizaicón do idioma galego (1980-2000). Volume I: Política lingüística: análise e perspectivas*. Santiago: Consello da Cultura Galega.

Cormack, M. (2005) «The Media and Language Maintenance», Cormack M. y Hourigan, N. eds., *Minority Language Media. Concepts, Critiques and Case Studies*, Clevedon, Multilingual Matters, pp. 52-68.

Davies, A. (2004) «The native speaker in Applied Linguistics», Davies, A. y Elder, C. eds. *The Handbook of Applied Linguistics*, Oxford, Blackwell, pp. 431-450.

Fernández Rodríguez, M. (1991) «La lengua materna en la población compostelana». *Cuadernos de estudios gallegos*, 39/104, pp. 345-365.

— (1993) «La lengua materna en los espacios urbanos gallegos», *Plurilinguismes* 6, pp. 27-53.

Fishman, J. A. (1991) *Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*, Clevedon, Multilingual Matters.

Frías-Conde, X. (2006) «A normalización lingüística na Romania: a normalización da lingua e normalización dos falantes (o caso dos neofalantes)», *Ianua. Revista Philologica Romanica*, 6, pp. 49-68.

González González, M. dir. (2007) *Mapa sociolingüístico de Galicia 2004. Vol. 1: Lingua inicial e competencia lingüística en Galicia*. A Coruña, Real Academia Galega.

— (2008) «Algunhas observacións sobre a evolución da lingua inicial en Galicia entre 1992 e 2004», Corral Díaz, E., Fontoira Suris, L. y Moscoso Mato, E. eds., *A mi dizen quantos amigos ey: Homenaxe ao profesor Xosé Luís Couceiro*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago, pp. 469-478.

Instituto Galego de Estatística (2003), *Enquisa de Condicións de Vida das Familias. Módulo de coñecemento e uso do galego 2003*, Santiago, Instituto Galego de Estatística.

Instituto Galego de Estatística (2008), *Enquisa de Condicións de Vida das Familias. Módulo de coñecemento e uso do galego 2008*, Santiago, Instituto Galego de Estatística.

Kachru, B. B. (1990) *The Alchemy of English. The Spread, Functions, and Models of Non-Native Englishes*, Chicago, The University of Illinois Press.

Loerenzo, A. (2005) «Planificación lingüística de baixa intensidade», *Cadernos de Lingua*, 27, pp. 37-59.

Monteagudo, H. (2004) «Do uso á norma, da norma ao uso (variación sociolingüística e estandarización no idioma galego)», Álvarez, R. y Monteagudo, H, eds., *Norma lingüística e variación*, Santiago de Compostela, Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, pp. 377-436.

O'Rourke, B. y Ramallo, F. (2011a) «Los nuevos hablantes de lenguas minoritarias: una comparación entre Irlanda y Galicia», *Actas del IX Congreso Internacional de Lingüística General*, Valladolid, Universidad de Valladolid, pp. 1-17.

— (2011b) «The native-non-native dichotomy in minority language contexts: Comparisons between Irish and Galician», *Language Problems and Language Planning*, 35:2, pp. 139-159.

Pérez Pereira, M. (2004) «Efectos do bilingüismo na adquisición da linguaxe dos nenos pequenos: un estudio con nenos galegos», Lorenzo Suárez, A.M., Ramallo,

F. y Rodríguez-Yáñez, X.P. eds., *Bilingual Socialization and Bilingual Language Acquisition*, Vigo, Universidade de Vigo, pp. 305-318.

Phillipson, R. (1992) *Linguistic imperialism*, Oxford, Oxford University Press.

Ramallo, F. (1996) «La lengua inicial en Galicia: distribución y relaciones», Serra Alegre, E. et al, eds. *Panorama de la Investigació Lingüística a l'Estat Espanyol*, València, Universitat de València, pp.100-109.

— (2000) «Rétention et reproduction du galicien», *Lengas*, 47, pp. 97-117.

— (2009) «Política lingüística do Estado: problemas e oportunidades», Monteagudo, H. coord. *Sociedades plurilingües: da identidade á diversidade*. Santiago: Consello da Cultura Galega, pp. 129-143.

— (2010) «Cara a una tipoloxía sociolingüística dos falantes de galego», Silva Valdivia, B., Rodríguez Rodríguez, X. y Vaquero Quintela, I. eds, *Educación e linguas en Galicia*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, pp.15-37.

— (2011) «O enclave lingüístico de Xálima: unha análise sociolingüística», *Estudos de Lingüística Galega*, 3, pp. 111-135.

Rampton, M. B. H (1990) «Displacing the 'native speaker'. Expertise, affiliation, and inheritance», *ELT Journal*, 44(2), pp. 97-101.

Rei Doval, G. (2007) *A lingua galega na cidade no século XX. Unha aproximación sociolingüística*, Vigo, Xerais.

Rodríguez-Neira, M. (2002) «Language shift in Galicia from a sociolinguistic viewpoint», *Estudios de Sociolingüística*, 3(2)/4(1), pp.75-112.

Romay Martínez, J. (2003) «Lengua materna e identidad: implicaciones educativas», González Riaño, X.A. coord. (2003) *Nueves llendes na enseñanza d'una llingua minoritaria: Actes del IX Alcuentru «Llingua Minoritaria y Educación»*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, pp. 165-183.

Seminario de Sociolingüística (1994) *Lingua inicial e competencia lingüística en Galicia*, A Coruña, Real Academia Galega.

Singh, R. (2006) «Native Speaker», Brown, K. ed., *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd edition, London, Elsevier, pp. 489-492.

Subiela, X. (2009) «Democracia e política lingüística en Galiza», Monteagudo, H. coord. *Sociedades plurilingües: da identidade á diversidade*. Santiago: Consello da Cultura Galega, pp. 47-76.

Williams, G. (1987) «Bilingualism, class dialect and social reproduction», *International Journal of the Sociology of Language*, 66, pp. 85-98.

— (2005) *Sustaining Language Diversity in Europe. Evidence from the Euromosaic Project*, Basingstoke, Palgrave.

NOEL P. Ó MURCHADHA

EMERGING TARGET VARIETIES OF IRISH AS A RESULT OF IRISH LANGUAGE PLANNING

1. CURRENT STATUS OF IRISH

Current census data indicate that in Ireland, 1.66 million people claim an ability to speak Irish, the national language and first official language of Ireland (English is the other), while just over 72,000 report speaking Irish on a daily basis outside the education system (Central Statistics Office 2007). Meanwhile, State-led language planning for Irish focuses to varying degrees on acquisition planning, corpus planning and status planning. Acquisition planning increasingly relies on the education system within and beyond Irish-speaking communities, but also includes initiatives to support intergenerational transmission in the home. Standardization in many ways defines official planning at the level of corpus, while a substantial body of literature is simultaneously being developed. Romaine (2008: 22) suggests that status planning for Irish has followed the Canadian example in electing to pass legislation to advance the position of the language. This has involved passing the Official Languages Act (2003), which provides a statutory framework for the delivery of State services through the Irish language. This led to the establishment in 2004 of *Oifig an Choimisinéara Teanga* (Office of the Language Commissioner) which monitors the implementation of the Official Languages Act. Furthermore, Irish was officially recognised as the 23rd official working language of the EU on January 1st 2007, a step which would not have been possible were Irish not the first official language of Ireland. The Placenames Order (Ceantair Ghaeltachta) came into legal effect in 2005 and is also part of this

Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 193-209

legislative process. It legislates for the inclusion of only the Irish language versions of placenames on street and road signs in the Gaeltacht, but has been a contentious issue. The government has also recently published a 20 year strategic plan for Irish.

2. THE GAELTACHT

In accordance with national language ideology following the foundation of the State, geographical areas known as Gaeltacht areas, were identified in which it was considered that Irish was spoken as a community language. Areas currently recognised as Gaeltacht areas are shaded in Figure 1 below and were initially identified as specific areas for language planning from which national language revival could be achieved. It was envisioned that by strengthening Irish in areas where the language was already spoken that it could be expanded to the rest of the country, which was by then mainly English-speaking. Rather than reversing the shift in shrinking Irish-speaking communities, the frontiers of Irish-speaking areas continue to retreat. The Gaeltacht is officially recognised as an area where Irish is one of the community languages. Just under half of those reported in the census as daily Irish-speakers reside in the Gaeltacht; the rest residing outside of these traditional Irish-speaking communities. Unshaded areas in Figure 1 are not recognised as areas where Irish is spoken as a community language. Revitalization of Irish in these areas is primarily addressed by the provision of Irish-medium education and the study of Irish as a subject in primary and post-primary education. This is significant given the nature of Irish language planning, as shall be explained below.

Figure 1. Map of Ireland with Gaeltacht areas shaded (the placenames, in the region of Munster, are the only ones studied)

3. STANDARDIZATION OF IRISH

The standardization of Irish represents a fundamental dichotomy and is indicative of the difficulties that have resulted from treating some aspects of language planning in Irish as a universal concern regardless of the array of contexts in which it functions (Ó Murchadha 2011). Towards the end of the nineteenth century, at the beginning of the twentieth century and following the foundation of the State in 1922, the standardization of Irish was to the fore. This was the period which coincided with the foundation of the Society for the Preservation of the Irish language in 1876, The Gaelic Union in 1880, and the Gaelic League in 1893 and during which the revival of Irish began to muster support. Central to revival efforts at this time was the promotion of Irish through education and the development of a body of modern literature, two activities for which written norms were desirable.

Classical Irish is the rigid standard variety for Irish which was prominent during the period of Early Modern Irish from the twelfth to the end of the seventeenth century and is exemplified in the writing of Seathrún Céitinn, the poet, historian and Catholic priest. This standard gradually came into disuse following English colonisation of Ireland after 1600 and occurred due to the fleeing abroad, or the dispossession of lands, of much of the Irish aristocracy who provided patronage to the literati of the time. In the absence of an agreed codified variety of Modern Irish many writers and educators reverted to the existing standard of Classical Irish as a norm for writing at this time. This standard variety, it is argued, was archaic and artificial when written in the 17th century (Ó Baoill 1988: 111) and as a variety of Irish that provided general continuity with all writing in Irish stretching back as far as 1200 it had become quite removed from the Irish heard in everyday speech (Mac Mathúna 2008: 79-80).

During the revival period, a movement backed by the influential writer, an tAthair Peadar Ó Laoghaire, gained momentum, and favoured the formation of a new standard variety for writing in Irish based on the contemporary speech of Modern Irish. Significantly, the movement for *caint na ndaoine,* the speech of the people, ultimately prevailed in the debate on a standard norm for Irish in which two opposing norms were proposed, a standard norm based on Classical Irish and a standard norm based on *caint na ndaoine*. Selecting Classical Irish as the norm for writing in Irish, on the other hand, may well have served to alienate native speakers of Irish and those who had become proficient in Irish through learning (Ó Baoill 1988: 111).

Following its foundation in 1922, the Irish State assumed responsibility for compiling the Standard and assigned this role to a group of scholars who subsequently failed to agree on fundamental aspects of standardization. Crucially, the task then became that of Rannóg an Aistriúcháin, the translation section of the houses of parliament, whose primary role involved the translation of state documents and legislative materials from English to Irish and whose foremost desire therefore centred on achieving internal consistency of the language.

The standardization process consisted of almost half a century of preparation and it was during a thirteen year phase in the 1940s and 1950s that the products of this process entered the public domain. Orthography was initially in focus in 1945 when shortened, simplified spellings were outlined in *Litriú na Gaeilge: An Caighdeán Oifigiúil,* Spelling of Irish: The Official Standard, followed in 1947 by a more comprehensive version, *Litriú na Gaeilge: Lámhleabhar an Chaighdeáin Oifigiúil,* Spelling of

Irish: The Handbook of the Official Standard. These publications introduced spellings which favoured a stressed vowel in place of internal unvoiced consonantal groupings.

Grammar was the subject of the next stage in the standardization process and began with the publication, in 1953, of *Gramadach na Gaeilge: Caighdeán Rannóg an Aistriúcháin,* Grammar of Irish: The Standard of the Translation Division. Suggestions and recommendations in relation to the contents of this publication were received from native speakers from all Gaeltacht areas; from teachers and from others who had expert knowledge of the language. This advice guided the compilation of the definitive version of the Standard, *Gramadach na Gaeilge agus Litriú na Gaeilge: An Caighdeán Oifigiúil,* Grammar of Irish and Spelling of Irish: The Official Standard, which was published in 1958.

In striving to create a unitary written variety based on the non-uniform dialectal speech of all the Gaeltacht areas, a variety was created that is not consistent with any of the Gaeltacht dialects (Ó Laoire 1997: 19). This can be compared with its contemporary, *euskura bauta*, the unified form of Basque, which is based on literary varieties and was not the spoken language of anybody at the time of its selection as a standard written variety (Haulde & Zuazo 2007: 151). Thus, while the founding principle of the standard acknowledges dialectal speech as the cornerstone on which it is based, the standardization process has resulted in the creation of a prestige variety for writing which has a central role in the education system but which is quite different from the language which is heard in everyday speech (Ó Béarra 2009: 270). The potential of the Standard as a guide for teachers and for learners is recognised in the introduction (Rannóg an Aistriúcháin 1958: viii), but it is not clear that the authors realized the gravity of their task, and that their decisions on standard varieties for their own translation requirements would ultimately influence the form of Irish used in all written domains (Williams 2006: 2). This has been the case, however, and a standard variety devised to serve the needs of the translation division has for more than half a century served as the definitive standard for writing in Irish, and is, importantly, the variety promoted through the education system. Gaeltacht pupils from an Irish-speaking background, therefore, encounter at school a unitary written variety that is perceived to be quite different from their own speech. Questions of authenticity, authority and prestige consequently arise and may in fact contribute in a significant manner to the decline of the dialects (Ó hIfearnáin and Ó Murchadha 2011; Ó hIfearnáin 2008: 124).

The Standard has recently been reviewed. It is hoped that the revised version will soon be published so as to eliminate some anomalies and irregularities. Periods of public consultation on the Standard suggest that the revised version goes one step further in seeking to reconcile the official written variety with the dialectal varieties of the language that are inherently different. This may be achieved by overtly recognising alternative dialectal forms as legitimate.

4. IRISH IN THE EDUCATION SYSTEM

The education system was, at an early stage, identified as a key area for the language planning of Irish. Compulsory Irish in the education system was a key strategy in revival efforts and had its genesis not only in the pre-independence ideology of cultural nationalism (Kelly 2002), but also in the notion that the restoration, through the education system, of Irish as a vernacular of the population was an important, if not a necessary step in the rejuvenation of a nation and its population (Ó Conchubhair 2009).

Irish today remains a core subject for primary and for post-primary education in Ireland and is a required subject for entry into the National University of Ireland. In addition, pre-schooling, primary schooling and post-primary schooling are provided in English-medium schools and in Irish medium-schools. Irish medium-schools are found in officially recognised Gaeltacht communities where Irish is one of the community languages, but where pupils may or may not speak Irish at home. They are also found in towns and in cities throughout the country where Irish is not a community language, but where some pupils may speak Irish at home.

The working languages and the medium of instruction for all subjects, while representing a very significant difference, remain the only distinctions between Irish and English-medium schools at the level of language. No distinction is made between schools —English-medium, Irish-medium, in the Gaeltacht or outside— in terms of the syllabus offered for Irish as a subject. Rather, Irish as a subject is offered at three levels (Foundation Level, Ordinary Level and Higher Level) regardless of the school attended or the sociolinguistic profile of the pupil. A capable student in an English-medium school, not using Irish outside the classroom context, is accordingly offered the same Irish syllabus as a pupil in an Irish-medium school for whom Irish

is the home language and is also one of the community languages. The difficulties surrounding such an approach have been further compounded in recent times with the introduction of a revised senior cycle post-primary curriculum which redistributes the weighting of marks for the components of the syllabus. This redistribution doubles the weighting awarded for the oral and aural components of the course to 50 per cent while the literature and poetry content and weighting are reduced to just over 16 per cent (National Council for Curriculum and Assessment 2008). While welcomed by many, these amendments might be considered as the simplification of an already unchallenging syllabus and exam, especially considering that a pupil speaking Irish as an everyday language may achieve up to half of their only post-primary school final assessment in Irish for listening to and speaking a language they use each day. This again results from a tendency to treat some elements of Irish language planning as a universal concern, and is again evident in initial teacher training where teaching in an Irish immersion setting is not specifically addressed and where teacher training for Irish as a subject at post-primary is somewhat inadequate (Ní Ghallachóir 2008: 197).

5. IRISH IN THE HOME

The revitalization and maintenance of Irish relies heavily on the education system, and much of the increase in daily speakers reported in recent census data is attributable to school-based proficiency (Ní Ghallachóir 2008: 191). This reliance on education is as evident in Gaeltacht areas as it is in non-Gaeltacht areas. Dependence on schooling outside the Gaeltacht, particularly on Irish-medium schooling, is understandable as Irish is in most cases neither the home language nor the community language. The prominence of education as a primary agency for language maintenance and revitalization in the Gaeltacht is somewhat more intricate and is not without its challenges. It can be understood in its interaction with initiatives intended to encourage intergenerational transmission in the home. The importance of intergenerational transmission of Irish in the home is acknowledged in the form of Scéim Labhairt na Gaeilge (the Irish-speaking scheme).

In addition to census data, figures from Scéim Labhairt na Gaeilge are used to gauge the current state of Irish in the Gaeltacht and have been considered when categorizing Gaeltacht areas according to the robustness of the language. Under this

scheme, which is administered by the Department of Community, Equality and Gaeltacht Affairs, households residing in the Gaeltacht with children aged five years or older who attend primary and/or secondary school, may apply for a grant. The household must satisfy the Department inspector that Irish is their normal spoken language in order to be awarded a full grant of €260 for the current school year. Additionally, the Department may award a 50 per cent grant to households who do not achieve the desired standard for the full grant, should the Department consider the household capable of achieving the appropriate standard within a period of three years. Worth noting is that the scheme applies only to households in the Gaeltacht and not to those beyond.

The nature of the scheme is such that it is supposed to provide incentives to parents to speak only Irish to their children. These come not merely in the form of a financial incentive, but also a broader incentive in that the overall results of the scheme for each Gaeltacht area are used as an instrument in assessing the use of Irish in the home. Some may oppose the idea of providing remuneration for speaking Irish, but where households consider their language practices such that they would qualify for the full grant, they tend to apply. Results from the 2009/10 school year show that in total 2,326 households were awarded a full grant, while 449 households were awarded a reduced grant (Department of Community, Equality and Gaeltacht Affairs 2011). The number of households awarded the full grant has changed little in recent years, although fewer households have been awarded the reduced grant.

In essence, the scheme represents a bilingual language policy designed to allow children to become capable Irish and English speakers. The principle underlying this policy is that children, in order to become adept at speaking Irish and English, should speak Irish only in the home and also receive their education in Irish. Such an approach provides for maximum exposure to the minoritized language while competence in English is developed through interactions outside the home where English is the 'H' variety and Irish the 'L' variety in a diglossic society. This, however, is not explicitly acknowledged and is instead cloaked as a monolingual policy for Irish only.

Importantly, the scheme has not been entirely successful in this regard as an understanding of its founding principle is not entirely evident among much of the Gaeltacht population, who strive for their children to become competent bilinguals. In promoting monolingual practice in the home without reference to ability in English, state language policy might in fact be seen as an approach disregarding the role

of English. This concern is in turn addressed by some, many strong Irish speakers among them, by speaking English to children in the home setting as they perceive that English is not adequately addressed at school due to the dominance of Irish there (Ó hIfearnáin 2006: 23). Ó hIfearnáin (2006: 17) argues that the approach which sees Scéim Labhairt na Gaeilge masqueraded as a scheme to promote monolingual Irish practice is at odds with the ideology of the speech community who desire bilingualism and who are in turn concerned about children's ability in English which they feel might suffer if not addressed at school or in the home.

Such an approach is based on a fundamental misunderstanding of the nature of bilingualism in a minoritized language context, but might in fact be a reaction to official policy which is thought to only promote monolingual ability in Irish. Speaking English at home is, therefore, in some cases, a strategy by parents to raise competent bilingual children. While this strategy is not conducive to achieving this goal, it is rooted in community language policy which desires bilingualism. In failing to unequivocally acknowledge the development of competence in English, state policy seeking to support the use of Irish in the home may actually contribute to attrition in intergenerational transmission of Irish in the home.

Furthermore, that the Scéim Labhairt na Gaeilge inspectors assess the language ability of applicants at school rather than in the home, serves to further strengthen in some quarters the belief that proficiency in Irish is the concern of the education system alone and that it is best addressed in that context.

This is evident in results from questionnaire-based data gathered with teenagers in early 2010 in the five Gaeltacht area of Munster shown in Figure 1. In addition to a number of other tasks, the 262 participants completed a background questionnaire which included questions in relation to the language they spoke with their parents/guardians and with siblings. Table 1 outlines the responses.

	Irish Only	Mostly Irish	Half and Half	Mostly English	English Only
With Father*	7.8	8.2	16.3	28.2	39.2
With Mother*	6.1	9.8	18.7	31.3	33.7
With Siblings	4.1	5.0	24.4	29.3	37.2

Table 1. Language spoken in the home (%)
*0.4% spoke a language other than Irish or English with parents

The results clearly show that there is a strong, expected leaning towards the use of English in the home. More importantly, however, they indicate that while many of the participants are in fact speaking some Irish with parents and with siblings, very few speak Irish only with them. Parents, although able to speak Irish at least some of the time, have only in a small number of cases chosen to speak Irish only, or mostly Irish with their children. This suggests that language planning at an official level has not been successful in encouraging parents who have at least some ability in Irish that they ought to speak Irish only in the home in order for their children to become skilled bilinguals. The capacity of Scéim Labhairt na Gaeilge in its current guise to provide an incentive to parents who have not previously decided to speak Irish in the home to do so, is at best questionable. The scheme is currently suspended with a view to establishing a revised scheme, although no definite plans have been announced for a replacement initiative.

6. THE ROLE OF LANGUAGE PLANNING INITIATIVES IN ESTABLISHING TARGET VARIETIES

The standardization of Irish, the use of the education system as a medium for Irish language revitalization and strategies to promote the use of Irish as the language of the home in the Gaeltacht, each in their own way contradict the overt overall aim of language planning in Ireland. Each of these factors and the interaction between them, in turn also influence the variety of Irish that develops among those who choose to speak Irish in the Gaeltacht and beyond. Spoken varieties of Irish have been categorized as traditional Gaeltacht speech, Gaeltacht youth speech and non-Gaeltacht speech, each with their own identifying features, summarized below (Ó hIfearnáin and Ó Murchadha 2011; Ó Murchadha 2011).

Traditional Gaeltacht speech is not a uniform variety, but consists of the primary dialects of Modern Irish (Donegal Irish, Connacht Irish and Munster Irish) that conform with the common underlying forms of all Gaeltacht varieties (Ó Siadhail 1989) yet at the same time display specifically local variation. Traditional Gaeltacht speech is conservative local dialectal speech which is prevalent among speakers born before 1960.

Gaeltacht youth speech names as its overt target the traditional speech of the Gaeltacht area in question and varies by Gaeltacht area. It is rapidly moving away from the local variety to one that is influenced by English, by the Irish of the broadcast media, by the Irish at school and by non-Gaeltacht revivalist speech. These differences are most conspicuous at the level of phonology, lexicon, grammar and syntax. Characteristics of Gaeltacht youth speech are common among young Gaeltacht speakers.

While many Irish speakers outside the Gaeltacht align themselves with a particular regional dialect to produce areal koines based on traditional Gaeltacht speech (Ó Dochartaigh 2000: 22), it is widely accepted that a variety operating independently of native speaker norms has emerged among revival speakers. Non-Gaeltacht speech is not necessarily confined to a specific age cohort. A defining trait of non-Gaeltacht speech is the influence of English on phonology, syntax and prosody and it is also notable that a Gaeltacht variety does not appear to function as a target variety.

7. THE ROLE OF STANDARDIZATION IN ESTABLISHING TARGET VARIETIES

Standard Irish presents a prestige variety to students. Although based on the speech of all Gaeltacht areas, the standard variety is perceived as a variety that diverges from everyday speech. As noted elsewhere (Dorian 1987: 59), teaching a prestige variety to a Gaeltacht community who speak their own local variety, only serves to highlight how different their own speech actually is. This may in turn lead to questions of authenticity and authority in relation to varieties of the language (Hornsby 2005; 2010; King 2001: 95; Ó hIfearnáin & Ó Murchadha 2011). The inception of the standard variety, its proliferation through the education system and its association with non-Gaeltacht speakers, has coincided with a shift in the Gaeltacht away from the traditional Gaeltacht vernacular towards what is described above as Gaeltacht youth speech which is closer to non-Gaeltacht speech and is, accordingly, perceived as more standard (Ó Murchadha 2011). This is in part a consequence of the promotion of the standard as a prestige form (Ó hIfearnáin 2008).

8. THE ROLE OF INTERGENERATIONAL TRANSMISSION IN THE HOME IN ESTABLISHING TARGET VARIETIES

Contrary to its objectives, language planning that aims to influence the home language in the Gaeltacht has in some cases led parents with proficiency in Irish to speak English in the home in the understanding that the attention paid to Irish at school and English in the home will allow children to become competent bilinguals. This is important as the home is one of the few settings where youths might encounter the traditional Gaeltacht vernacular, given the dominance of the standard variety in education. The decision to speak English as a home language limits the contact that pupils have with the traditional vernacular. The capacity of traditional Gaeltacht speech to function as a target spoken variety is, therefore, greatly reduced. Other varieties subsequently occupy these roles, namely the varieties encountered at school and in the broadcast media.

9. THE ROLE OF EDUCATION IN ESTABLISHING TARGET VARIETIES

As an institution central to the revitalization and maintenance of Irish, the education system has enormous potential in establishing target varieties for Irish regardless of the background of the pupil. The ubiquity of the standard variety throughout primary, post-primary and tertiary education, and across all school types, serves to establish it as a prestige variety and strengthens the belief that varieties other than Gaeltacht speech compete for such a position. Some teachers in the Gaeltacht endeavour to incorporate the traditional local variety in their teaching. This, however, becomes challenging where teachers are not from the local area and are unfamiliar with the traditional local vernacular and when exemplar texts and materials to support such a pedagogical approach are lacking. Moreover, the post-primary syllabus for Irish as a subject, in which the specific educational requirements of Irish-medium pupils in the Gaeltacht and outside the Gaeltacht and pupils in English-medium schools are treated as equivalent, reinforces the conviction that Irish speakers should strive for solidarity through sameness rather than through the maintenance of diversity.

Naíonraí Gaeltachta, the pre-schools in the Gaeltacht, through their recently developed language policy, offer an alternative to the centrally mandated approach

of primary and post-primary education and instead explicitly recognize the local variety as the language of interaction (Comhar Naíonraí na Gaeltachta 2008: 6; Mhic Mhathúna & Mac Con Iomaire 2009: 83). This is a significant departure from State language planning, but the success of such a policy in maintaining the traditional local variety is utterly dependent on its implementation, as well as the extent to which the traditional vernacular is supported in the home, in the community and in later education.

10. EDUCATION IN THE GAELTACHT

Owing to a decision by some parents not to speak Irish at home and other parents not having Irish, Gaeltacht schools consist of a blend of pupils, some of whom speak only Irish at home, others who speak no Irish at home and another group somewhere in the middle who speak at least some Irish at home. Such a mixed cohort of pupils has implications for the variety of Irish that emerges. It has been noted that «non-traditional peer groups tend to exert an influence of lowest common denominator on the members so that the most extreme instances of reduction or non-traditional usage become prominent; in contrast with norm-enforcement within traditional vernacular» (Ó Curnáin 2007: 59). Combining pupils who speak Irish in the home with pupils who do not, in an educational setting without providing a coherent local target variety leads to the emergence of a variety described above as Gaeltacht youth speech. Gaeltacht youth speech moves further from traditional Gaeltacht speech and becomes the variety of Irish prevalent among younger Gaeltacht speakers. The dynamics of the Gaeltacht dictate that new target varieties emerge among young Gaeltacht speakers because the current structures do not adequately support the maintenance of the traditional Gaeltacht varieties.

11. EDUCATION OUTSIDE THE GAELTACHT

The growth of Irish-medium education outside the Gaeltacht in recent times has been an important step in expanding the use of Irish beyond the traditional stronghold of the Gaeltacht. It has contributed to the vitality of Irish as a spoken language.

These speakers outside the Gaeltacht, however, converse almost exclusively with other non-Gaeltacht speakers of the language, interaction with the Gaeltacht community being peripheral to their social and economic needs and interests (Mac Mathúna 2008: 87). The result has been the emergence of what is described above as non-Gaeltacht speech. Although some of the more extreme instances of English permeation of Irish have been considered as emerging prestige varieties (Nic Pháidín 2003: 125) many of these may be duly dismissed as common learner errors. Non-Gaeltacht speech does, however, exert increasing influence over what is deemed authoritative. Through its presence in the broadcast media and its prominence in Irish-medium education outside the Gaeltacht, non-Gaeltacht speech provides an alternative target variety for speakers, perhaps even for young Gaeltacht speakers. Its has been deemed more standard than traditional Gaeltacht varieties by the present cohort of participants (Ó Murchadha 2011) and will undoubtedly be an important variety given the ambitious target of 250,000 daily speakers outlined in a recent government twenty year plan for Irish (see Government of Ireland 2010).

12. CONCLUSION

The emergence of Gaeltacht youth speech and non-Gaeltacht speech and the shift away from the traditional vernaculars of the Gaeltacht can be explained in the context of language planning. The standardization of Irish, Irish in the education system and initiatives aimed at promoting Irish in the home each in their own manner impact the variety of Irish that is prevalent among Irish speakers. Intergenerational transmission of Irish in the home is not of itself sufficiently robust to maintain the traditional speech of the Gaeltacht. The position of the standard variety throughout the education system, the language backgrounds of pupils in Gaeltacht schools and the emergence of non-Gaeltacht speech through Irish-medium education outside the Gaeltacht, give rise to alternative target varieties for all speakers of Irish and challenge the former dominance of traditional Gaeltacht speech in this regard.

The sustainability of these non-traditional varieties which have emerged from the interaction between various aspects of language planning remains to be seen. While the education system has contributed to the revitalization of Irish, the home remains crucial in language maintenance because «neither the community nor the

school can satisfactorily replace the home as an agency of language reproduction at least when the Irish-speaking community is so small» (Ó Riagáin 1997: 282). Revival-cum-maintenance ideology which sees Irish as an add-on for English speakers, not as an alternative or substitute (Mac Mathúna 2008: 78), has proved important in developing ability in Irish. While it has been argued that Irish currently represents a metamorphosis from the language of an impoverished and geographically remote population into a modern second language of a privileged urban elite (Romaine 2008: 19), intergenerational transmission in the home, in the Gaeltacht and outside the Gaeltacht, must be central in Irish revitalization that aims to maintain Irish as a community language.

Noel P. Ó Murchadha
University of Limerick

BIBLIOGRAPHY

An Roinn Gnóthaí Pobail, Tuaithe agus Gaeltachta (2008) *Plean 2028*, Dublin, Government of Ireland.

Central Statistics Office (2007) *Census 2006: Volume 9 The Irish language,* Dublin, Stationery Office.

Comhar Naíonraí na Gaeltachta (2008) *Borradh,* Comhar Naíonraí na Gaeltachta.

Department of Community, Equality and Gaeltacht Affairs (2011) *Torthaí Scéim Labhairt na Gaeilge*, found at: < http://www.pobail.ie/ie/AnGhaeltacht/SceimeannaagusobairnaRoinnesaGhaeltacht/SceimLabhairtnaGaeilge/>, accessed 18-12-10.

Dorian, N. (1987) «The value of language-maintenance efforts which are unlikely to succeed», *International Journal of the Sociology of Language*, 68, pp. 57-67.

Government of Ireland (2010) *Straitéis 20 Bliain don Ghaeilge 2010-2030,* Dublin, Government of Ireland.

Haulde, J. I. & Zuazo, K. (2007) «The standardization of the Basque language», *Language Problems and Language Planning*, 31(2), pp. 143-168.

Hornsby, M. (2005) «Neo-breton and questions of authenticity», *Sociolinguistic Studies* 6(2), pp. 191-218.

— (2010) «From the periphery to the centre: recent debates on the place of Breton (and other regional languages) in the French Republic», in Millar, R. M. (ed.), *Marginal dialects: Scotland, Ireland and beyond,* pp. 171-197.

Kelly, A. (2002) *Compulsory Irish: Language and Education in Ireland 1870s-1970s,* Dublin, Irish Academic Press.

King, K. (2001) *Language revitalization processes and prospects,* Clevedon, Multilingual Matters.

Kristiansen, T. & Coupland, N. (forthcoming 2011) *Standard languages and language standards in a changing Europe,* Oslo, Novus Forlag.

King, K., N. Schilling-Estes, L. Fogle, J. Lou & B. Soukup (2008) *Sustaining Linguistic Diversity: Endangered and Minority Languages and Language Varieties,* Washington, D.C., Georgetown University Press.

Mac Mathúna, L. (2008) «Linguistic Change and Standardization», in C. Nic Pháidín & S. Ó Cearnaigh (eds.), *A new view of the Irish language,* pp. 76-92.

Mhic Mhathúna, M. & M. Mac Con Iomaire (2009) «Developing a language planning scheme in Gaeltacht Naíonraí», *An Leanbh Óg* 3, pp. 73-85.

Millar, R. M., ed. (2010) *Marginal Dialects: Scotland, Ireland and Beyond*, Aberdeen, Forum for Research on the Languages of Scotland and Ireland.

National Council for Curriculum and Assessment (2009) *Siollabas Gaeilge na hArdteistiméireachta 2012-2014,* Dublin, NCCA.

Nic Pháidín, C. (2003) «Cén fáth nach? Ó chanúintí go críól», R. Ní Mhianáin (ed.), *Idir Lúibíní,* pp. 103-120.

Nic Pháidín, C. & Ó Cearnaigh, S. (2008) *A new view of the Irish language,* Dublin, Cois Life.

Ní Ghallachóir, A. (2008) «Teaching and learning Irish today», in C. Nic Pháidín & S. Ó Cearnaigh (eds.), *A new view of the Irish language,* pp. 191-201.

Ó Baoill, D. P. (1988) «Language planning in Ireland: the standardization of Irish», *International Journal of the Sociology of Language*, 70, pp. 109-126.

Ó Béarra, F. (2009) «An Ghaeilge nua agus triall na Gaeilge», in P. Ó Héalaí & M. Mac Craith (eds.), *Diasa Díograise: Aistí i gcuimhne ar Mháirtín Ó Briain,* pp. 259-276.

Ó Conchubhair, B. (2009) *Fin de Siècle na Gaeilge,* Indreabhán, Cló Ia-Chonnachta.

Ó Curnáin, B. (2007) *The Irish of Iorras Aithneach, Co. Galway,* Dublin, Dublin Institute for Advanced Studies.

Ó Dochartaigh, C. (2000) «Irish in Ireland», in G. Price (ed.), *Languages in Britain and Ireland,* pp. 6-36.

Ó Héalaí, P. & M. Mac Craith (2009) *Diasa Díograise: Aistí i gcuimhne ar Mháirtín Ó Briain,* Indreabhán, Cló Iar-Chonnachta.

Ó hIfearnáin, T. (2006) *Beartas Teanga,* Dublin, Coiscéim.

— «Endangering language vitality through institutional development: Ideology, authority, and Official Standard Irish in the Gaeltacht», in K. King, N. Schilling-Estes, L. Fogle, J. Lou & B. Soukup (eds.), *Sustaining Linguistic Diversity: Endangered and Minority Languages and Language Varieties*, pp. 113-128.

Ó hIfearnáin, T. & N. P. Ó Murchadha (2011) «The perception of Standard Irish as a prestige target variety», in T. Kristiansen & N. Coupland (eds.), *Standard languages and language standards in a changing Europe,* Oslo, Novus Forlag, pp. 97-104.

Ó Murchadha, N. P. (2011) «Standard, standardization and assessments of standardness in Irish», *Proceeding of the 30th Harvard Celtic Colloquium,* Cambridge, Harvard University Press, pp. 207-235.

Ó Laoire, M. (1997) «The standardization of Irish spelling: An overview», *Journal of the simplified spelling society*, 2, pp. 19-23.

Ó Riagáin, P. (1997) *Language Policy and Social Reproduction, Ireland 1893-1993,* Oxford, Clarendon Press.

Ó Siadhail, M. (1989) *Modern Irish,* Cambridge, Cambridge University Press.

Price, G. (2000) *Languages in Britain and Ireland,* Oxford, Blackwell.

Rannóg an Aistriúcháin (1958) *Gramadach na Gaeilge agus Litriú na Gaeilge. An Caighdeán Oifigiúil,* Dublin, Stationary Office.

Romaine, S. (2008) «Irish in the global context», in C. Nic Pháidín & S. Ó Cearnaigh (eds.), *A new view of the Irish language,* pp. 11-25.

Williams, N. (2006) *Caighdeán Nua don Ghaeilge? Páipeár Ócáideach 1, An Aimsir Óg,* Dublin, Coiscéim.

ALBERT FABÀ
BRAULI MONTOYA

LA TRANSMISSIÓ LINGÜÍSTICA INTERGENERACIONAL DEL CATALÀ AL PAÍS VALENCIÀ. UNA PERSPECTIVA TERRITORIAL

INTRODUCCIÓ

Si hom vol obtenir una perspectiva de la situació sociolingüística d'un determinat territori, es pot recórrer a determinats indicadors com ara els coneixements lingüístics dels seus parlants, l'ús lingüístic en determinats contextos (a casa, amb els amics, amb els veïns, a les botigues, als bancs, etc.) o bé algun indicador més sintètic de l'ús lingüístic, o també les opinions o actituds sobre determinades preguntes que hom consideri importants (com ara l'evolució al territori d'una o diverses llengües). En realitat, el millor, per aconseguir-ne una bona perspectiva, és tenir informació de la majoria d'aquests indicadors.

Tot i això, hi ha una d'aquestes informacions que, per a la majoria dels sociolingüistes, es considera decisiva: es tracta de la transmissió lingüística intergeneracional (Fishman 1991). Aquest concepte es refereix a la transmissió (o no) d'una llengua d'una generació a una altra. Atès que el context més important per a l'aprenentatge lingüístic és el familiar, la llar on els progenitors socialitzen, en primer lloc, els seus descendents, la llengua en què es produeixi aquesta socialització serà l'element lingüístic més decisiu i primigeni en la vida lingüística dels individus. En la bibliografia sociolingüística internacional hom parla de llengua primera o L1 (Davis 2003: 5).

Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 211-231

Les comunitats lingüístiques que aconsegueixen mantenir la seva transmissió intergeneracional tenen el futur, fins a cert punt, assegurat, tot i que l'agregació al territori de persones d'altres llengües primeres pot conduir a un context lingüístic relativament menys favorable. Per contra, les comunitats lingüístiques on una àmplia majoria dels seus parlants actuals no transmeten la llengua pròpia als seus descendents tenen el futur hipotecat (Fishman 2001).

Per aquest motiu, doncs, concentrarem l'atenció d'aquestes pàgines en aquesta variable sociolingüística, la transmissió lingüística intergeneracional. En un primer moment, observarem els seus valors als diversos territoris de parla catalana als inicis del segle XXI, per concentrar més endavant la nostra atenció exclusivament a l'àrea catalanoparlant del País Valencià, on en farem una anàlisi territorial més àmplia i detallada.

1. LA TRANSMISSIÓ LINGÜÍSTICA INTERGENERACIONAL ALS TERRITORIS DE PARLA CATALANA

Per a fer una anàlisi quantitativa de la transmissió lingüística intergeneracional, ens basarem, sobretot, en l'aplicació que fa Torres (2005: 91-92) a la situació de la llengua catalana.

Per a poder obtenir índexs relativament sòlids, cal tenir dades d'una certa qualitat. En el nostre cas, tenim la sort de disposar d'una sèrie d'enquestes que es van portar a terme durant els anys 2003 i 2004 al conjunt de territoris de parla catalana, amb qüestionaris plenament comparables, molt especialment per a l'anàlisi que ens interessa. L'única diferència remarcable —en relació amb algunes opcions de les preguntes del qüestionari—[1] és entre l'enquesta de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua [AVL] (*Llibre blanc de l'ús del valencià, I. Enquesta sobre la situació social del valencià. 2004*) i la resta d'enquestes; una diferència, però, que no ens afecta per a realitzar una comparació significativa.

1. A l'enquesta de l'AVL les respostes a les opcions de les preguntes sobre ús lingüístic eren les següents: *sempre en valencià, generalment en valencià, més en valencià que en castellà, indistintament, més en castellà que en valencià, generalment en castellà, sempre en castellà* i *cap de les anteriors*. A les enquestes de la resta dels territoris les opcions eren *només català, més en català que en castellà, igual en català i en castellà, més en castellà que en català, només en castellà, només en una altra llengua i tres opcions combinades de català, castellà i una altra llengua.*

Torres utilitza, per a analitzar aquest fenomen, la comparació entre la proporció de la mostra que fa servir la llengua amb els progenitors i la que la fa servir amb els fills. Usualment, a les enquestes sociolingüístiques, hom pregunta sobre l'ús lingüístic amb la mare, d'una banda, i amb el pare, de l'altra.[2] Cal elaborar, per tant, una nova variable on es combinin els usos lingüístics amb els dos progenitors. Atès que la combinació entre tots els possibles casos resultaria massa feixuga, s'ha optat per concentrar tots els casos en tres, que són els mateixos que utilitza Torres a la seva anàlisi del 2005: *prioritàriament en català,*[3] *català i una altra llengua* (ens referim en la majoria dels casos, al castellà, però també al francès o l'italià en el cas de la Catalunya del Nord i l'Alguer) i, finalment *altres situacions* (que cal assimilar, en la majoria dels casos, a prioritàriament en una altra llengua).

A la figura 1 podem observar els resultats de la proporció de la mostra que fa servir la llengua amb els progenitors als diversos països de parla catalana, que hem ordenat, de major a menor, d'acord amb els resultats del català com a llengua inicial.

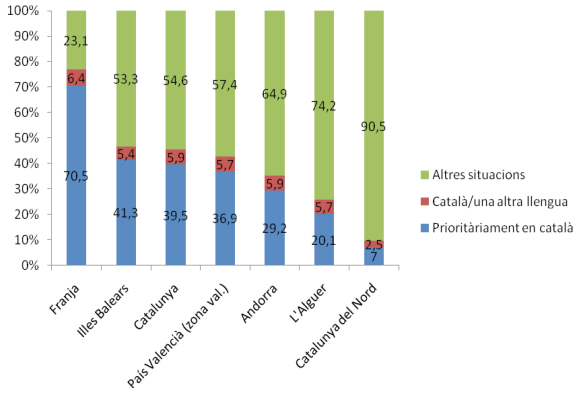

Figura 1. Llengua amb els progenitors als territoris de parla catalana. Anys 2003/2004. (Font: Torres 2007)

2. També se sol fer una pregunta més genèrica, en què es demana per la llengua *a casa*, o bé d'altres de concretes com la llengua que usen els pares entre ells o la que fa servir el subjecte amb la seua parella.

3. A les preguntes sobre la llengua usada amb la mare i el pare, es considera *prioritàriament en català* el resultat de sumar els casos *només català, més en català que en castellà* (a la majoria de les enquestes) i els casos *sempre en valencià, generalment en valencià, més en valencià que en castellà* (a l'enquesta de l'AVL). A les preguntes sobre la llengua usada amb els progenitors l'opció *prioritàriament en català* s'utilitza exclusivament quan l'ús, tant amb el pare com la mare, també és *prioritàriament en català.*

La primera qüestió que cal especificar és que les dades del País Valencià es refereixen exclusivament als municipis tradicionalment catalanoparlants,[4] entre altres coses perquè les preguntes *llengua amb la mare* i *llengua amb el pare* no es van fer a les àrees tradicionalment castellanoparlants (vegeu la figura 2).[5]

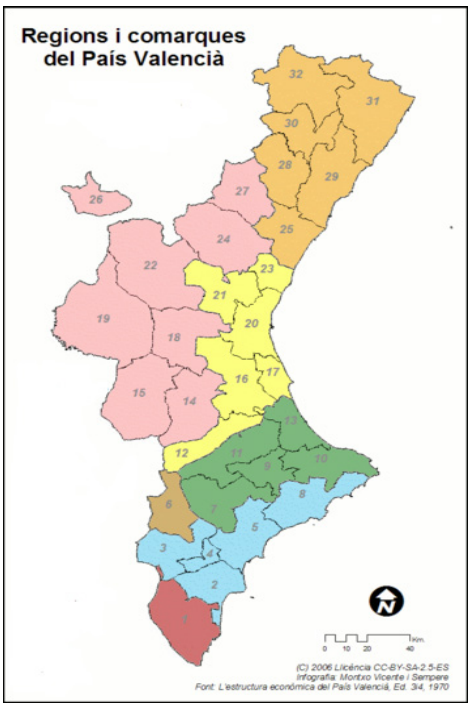

Figura 2. Regions i comarques valencianes

Com es veu a la figura 1, la presència del català com a llengua prioritària, quan hom parla o parlava amb els progenitors, als diversos territoris de parla catalana en els inicis del segle XXI és molt diversa, d'acord amb el territori.

4. Utilitzem l'abreviatura *val.* d'acord amb la nomenclatura oficial, que al País Valencià ve regida per la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià (1983), que reparteix els municipis valencians entre els de predomini lingüístic valencià (art. 35) i els de predomini lingüístic castellà (art. 36).

5. Els municipis castellanoparlants són els pertanyents a les comarques del Baix Segura (1), Vinalopó Mitjà (4), Alt Vinalopó (6), la Canal de Navarrès (14), la Vall de Cofrents (15), la Foia de Bunyol (18), la Plana d'Utiel (19), els Serrans (22), l'Alt Palància (24), el Racó d'Ademús (26) i l'Alt Millars (27).

Així, l'únic territori on el català és clarament majoritari és la Franja d'Aragó, amb un 70,5% de persones que parlen o parlaven amb els progenitors de manera prioritària en català. Segonament, tenim tres territoris on aquest valor se situa al voltant del 40%. Es tracta de les Illes Balears, Catalunya i el País Valencià (recordem que ens referim només a la zona catalanoparlant). Segueix Andorra, amb un 29,2% i clouen la classificació l'Alguer (amb un 20,1%) i, a l'extrem inferior, la Catalunya del Nord, amb un minso 7%.

Com hem comentat anteriorment, aquests valors poden ser fruit de dos fenòmens de caire molt diferent: bé d'una pèrdua del català, d'una generació a l'altra, bé de la immigració d'un contingent més o menys important d'al·lòfons. Sabem del cert que el segon fenomen ha estat força important a gairebé tots els territoris, tret de la Franja (la qual cosa explica, entre altres factors, el fet que sigui el territori amb un índex de català més important). Però per a copsar el resultat de la transmissió intergeneracional cal comparar les dades anteriors amb la llengua amb els fills (de la població que té fills, òbviament), tal com podem veure a la taula 1.

Territoris	*Tipus de parentiu*	*Prioritàriament en català*	*Català i una altra llengua*	*Altres situacions*
Franja d'Aragó	Progenitors	70,5%	6,4%	23,1%
	Fills	72,2%	3,2%	24,6%
Illes Balears	Progenitors	41,3%	5,4%	53,3%
	Fills	48,3%	4,4%	47,3%
Catalunya	Progenitors	39,5%	5,9%	54,6%
	Fills	50,9%	7,9%	41,1%
País Valencià (zona val.)	Progenitors	36,9%	5,7%	57,4%
	Fills	39,3%	5,9%	54,9%
Andorra	Progenitors	29,2%	5,9%	64,9%
	Fills	46,4%	7,4%	46,3%
l'Alguer	Progenitors	20,1%	5,7%	74,2%
	Fills	3,8%	2,6%	93,6%
Catalunya del Nord	Progenitors	7%	2,5%	90,5%
	Fills	1,1%	2,4%	96,6%

Taula 1. Llengua amb els progenitors i amb els fills als territoris de parla catalana. Anys 2003/2004. (Font: Torres 2007)

Ara els resultats ja no s'adiuen amb la classificació que hem establert anteriorment, fonamentada en la llengua inicial o primera (figura 1). Si comparem la freqüència d'ús del català com a llengua prioritària amb els progenitors amb la freqüència amb els fills, el català guanya clarament efectius a tres territoris: Andorra, Catalunya i les Illes Balears, per aquest ordre; en perd a dos territoris: l'Alguer i la Catalunya del Nord; i no es produeixen canvis prou significatius en altres dos: la Franja d'Aragó i l'àrea catalanoparlant del País Valencià.[6]

D'aquesta manera, Andorra, minoritària quant al nombre de catalanoparlants inicials (no arriba al 30% del total), és el primer territori pel que fa al balanç intergeneracional. Els dos únics territoris que coincideixen, tant en un nombre baix de catalanoparlants inicials com en un balanç intergeneracional negatiu, són els dos de la cua, l'Alguer i la Catalunya del Nord, a causa, probablement, que el procés de substitució lingüística del català no és un fenomen exclusivament actual, sinó que recula considerablement en el temps.

Per analitzar de forma més sintètica aquesta fenomenologia de guanys i pèrdues des del punt de vista intergeneracional, utilitzarem, un cop més, una de les eines emprades per Torres (2005: 91-92; 2009), l'*Índex de transmissió intergeneracional del català* (ITIC). S'obté restant del percentatge *prioritàriament català* de la llengua amb els fills (sempre dels subjectes que tenen fills) el percentatge *prioritàriament català* de la llengua amb els progenitors i dividir el resultat per cent. L'índex resultant oscil·la entre els valors d'1 i -1. El valor màxim (un índex d'1) s'assoliria quan cap dels subjectes analitzats (el 0%, doncs) no hagués parlat el català —de forma prioritària— amb els seus progenitors, mentre que tots ells (el 100%) l'haguessin parlat de manera prioritària amb els seus fills. L'ITIC seria 100 - 0 = 100, dividit per 100, igual a 1. A l'altre extrem, el valor mínim (un índex de -1) resultaria quan tots els subjectes analitzats (el 100%) haguessin parlat el català —de forma prioritària— amb els seus progenitors, però cap d'ells (el 0%, doncs) no l'hagués parlat de manera prioritària amb els seus fills. L'ITIC seria ara 0 - 100= -100, dividit per 100, igual a -1.[7]

6. En el cas de la Franja, perquè la migradesa de la mostra no produeix un canvi estadísticament significatiu, mentre que a l'àrea catalanoparlant del País Valencià sí que té significació estadística, però el balanç, positiu, en aquest cas, és molt minso.

7. Per a una discussió dels avantatges i inconvenients de l'ús d'aquest o d'altres índexs vegeu Strubell (2009), Torres (2009) i Fabà (2011).

En la majoria dels casos, però, no s'obtindran uns resultats tan extremats. Posarem un parell d'exemples, els d'Andorra i l'Alguer. A Andorra tenim un 29,2% de català com a llengua prioritària amb els progenitors i un 46,4% amb els fills. L'ITIC, per tant, serà de 46,4 - 29,2 = 17,2 que, dividit per 100, fa 0,172 (0,17 si només ho expressem amb dues dècimes). Per contra, a l'Alguer tenim un 20,1% de català com a llengua prioritària, mentre que es redueix a un 3,8%, amb els fills. L'ITIC en aquest cas serà de 3,8 - 20,1 = -16,3, que dividit per 100, fa -0,163 (-0,16 si només ho expressem amb dues dècimes). Vegem a la taula 2 els resultats de tots els ITIC.

Andorra	Catalunya	Illes Balears	Franja d'Aragó	País Valencià (zona val.)	Catalunya del Nord	l'Alguer
0,17	0,11	0,07	0,02*	0,02	-0,06	-0,16

Taula 2. Índexs de transmissió intergeneracional del català (ITIC). Anys 2003/2004. (Font: Torres 2007)
*Aquest ITIC no és estadísticament significatiu

Dels tres territoris on *guanya* el català des del punt de vista intergeneracional, Andorra és on el guany és més intens, segueix Catalunya i, finalment, les Illes Balears; ni a la Franja d'Aragó ni a la zona catalanoparlant del País Valencià, d'acord amb les dades, sembla que hi ha hagi guanys o pèrdues significatius; i hi ha pèrdues clares, tant a la Catalunya del Nord com, sobretot, a l'Alguer.

La tesi que volem presentar a partir d'ara té a veure amb l'ITIC al País Valencià. Contràriament a Catalunya, on el guany és homogeni des del punt de vista territorial (Torres 2005), considerem que el balanç al País Valencià —globalment, sense gaires guanys o pèrdues o, fins i tot, amb un lleuger avenç— encobreix una situació complexa si fem una anàlisi territorial detallada.

2. LA DIVERSITAT SOCIOLINGÜÍSTICA VALENCIANA

Abans d'entrar en les dades de transmissió, convindrà que coneguem quin és el coneixement i l'ús actual del català al País Valencià, globalment (sempre dins la zona catalanoparlant) i per regions. Segons la darrera enquesta del SIES (Servici d'Investigació i Estudis Sociolingüístics, Generalitat Valenciana), donada a conèixer a finals de 2010, la situació és la que mostra la taula 3.

País Valencià (zona val.)	CONEIXEMENT		USOS PRIORITARIS[8]		
	Entén	Sap parlar	A casa	Amb amics	Desconeguts
	74,4 %	54,3 %	31,6 %	27 %	22,6 %

Taula 3. Coneixement i ús social del valencià. Enquesta 2010. (Font: SIES)

Aquests resultats mostren una diferència gran entre els dos tipus de coneixement i els tres usos que hem extractat. De cara als nostres interessos en el present treball, l'ús *a casa* ens dóna a entendre que el percentatge de valencians de primera llengua catalana —pregunta que no s'inclou al qüestionari— pot ser una mica major dels que usen el català a casa, però no deu superar el terç dels habitants de la zona catalanoparlant. En general, aquestes dades palesen una tendència a la baixa si les comparem amb les que ens oferien les enquestes del mateix SIES des de mitjans dels anys 90 del segle xx (Montoya 2010: 215, 222). El nostre interès ara, però, ens porta a analitzar les diferències que existeixen dins de la zona catalanoparlant, cosa que farem comparant la capacitat de parlar i l'ús prioritari a casa (taula 4).

País Valencià (zona val.)	Regió de València	Regió d'Alcoi/Gandia	Regió de Castelló	Àrea metropolitana	Regió de Alacant
Sap parlar	77,5 %	73,6 %	61,7 %	49,4 %	35,2 %
Usa a casa	61,3 %	57,3 %	40 %	19,8%	15,2 %

Taula 4. Coneixement i ús social del valencià. Enquesta 2010. Capacitat de parlar i ús a casa dins de la zona catalanoparlant. (Font: SIES)[9]

Això ens configura un mapa amb diferències importants que deixaria a l'extrem del major coneixement i ús la regió de València (amb 77,5% i 61,3%) i a l'altre extrem, la regió d'Alacant (amb 35,2% i 15,2%, respectivament). Cal tenir en compte que la

8. Igual que en l'enquesta de l'AVL, la del SIES presenta les opcions *sempre en valencià, generalment en valencià, més en valencià que en castellà*, que oferim sumades en aquesta taula (3) i la següent (4).

9. D'acord amb el mapa de la figura 2, aquesta és la distribució de les comarques valencianes catalanoparlants: *Regió d'Alacant*: el Baix Vinalopó (2), les Valls del Vinalopó (3), l'Alacantí (5) i la Marina Baixa (8). *Regió d'Alcoi/Gandia*: l'Alcoià (7), el Comtat (9), la Marina Alta (10), la Vall d'Albaida (11) i la Safor (13). *Regió de València:* la Costera (12), la Ribera Alta (16), la Ribera Baixa (17), el Camp de Túria (21) i el Camp de Morvedre (23). *Àrea metropolitana:* València i l'Horta (20). *Regió de Castelló:* la Plana Baixa (25), l'Alcalatén (28), la Plana Alta (29), l'Alt Maestrat (30), el Baix Maestrat (31) i els Ports (32).

regió de València, com s'indica a la nota 9, no inclou la capital del País Valencià, la qual és presentada com una zona a part amb totes les poblacions de la comarca de l'Horta, que constitueixen la seua àrea metropolitana. Aquesta regió i la d'Alacant (realment, d'Elx/Alacant), que són les més urbanitzades, ocupen els dos darrers llocs de la classificació. Al bell mig es troben les regions d'Alcoi-Gandia, molt a prop de la de València, i la de Castelló, la tercera en concentració urbana i per això més *centrada*. Vegem-ho més gràficament per mitjà del contínuum següent, traçat a partir de l'ús a casa (figura 3).

R. de València > R. d'Alcoi/Gandia > R. de Castelló > Àrea Metropolitana > R. d'Alacant
61,3 % ----------> 57,3 % ----------> 40 % ----------> 19,8 % ----------> 15,2 %
+ ús >>----------->> - ús

Figura 3. Contínuum de major a menor ús del català a casa entre les diferents zones valencianes. (Font: SIES, 2010)

A pesar que aquestes dades es refereixen a un ús familiar genèric, que no discrimina entre diferents membres de la llar (ascendents i descendents), i que són més recents, ens poden aprofitar d'orientació per a endinsar-nos en l'estudi de la transmissió lingüística intergeneracional que ens ofereix l'*Enquesta sobre la situació social del valencià. 2004* de l'AVL (d'ara endavant, AVL-2004).[10] Començarem amb l'anàlisi per regions, continuarem amb una tipologia sociolingüística per agrupacions de comarques i conclourem amb les quatre ciutats principals: València, Alacant, Elx i Castelló de la Plana.

2.1 la transmissió lingüística intergeneracional per regions

La pregunta més concreta d'ús de la llengua amb els progenitors, que ens dóna la pauta per a establir la llengua inicial dels parlants, no ens fa variar significativament l'ordenació que acabem de presentar de les regions valencianes en base al genèric ús *a casa* (figura 4), tot i que hi ha lleugeres diferències, no significatives estadísticament.

10. Agraïm a la Secció de Foment de l'Ús del Valencià de l'AVL l'accés a la matriu de dades de l'enquesta.

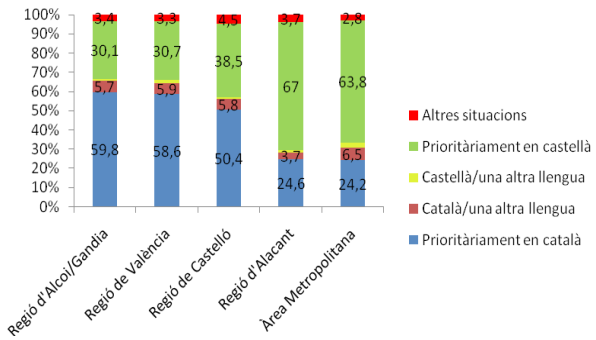

Figura 4. Llengua amb els progenitors per regions del País Valencià. (Font: AVL-2004).

Les lleus diferències que ara ens fan situar la regió d'Alcoi/Gandia per davant de la de València o que deixen l'Àrea Metropolitana al final de la classificació (d'un punt i dues dècimes en el primer cas i de quatre dècimes en el segon) no podem considerar-les significatives. Sí que és significativa, en canvi, la proximitat de la regió castellonenca a les més catalanoparlants inicials, de les quals se separa entre 8 i 9 punts, mentre que manté bé les distàncies amb la regió d'Alacant i amb l'àrea del cap i casal, amb 26 punts de diferència. Per tant, tal com havíem vist anteriorment, des del punt de vista de la divisió per regions podem parlar clarament de dos *països valencians*:[11] el que compta amb una base consistent de catalanoparlants inicials (entre el 50% i el 60%) i que correspon a les regions de València, Alcoi/Gandia i Castelló, d'una banda, i el que amb prou feines arriba a un quart de la seua població amb el català com a llengua inicial, situat a la regió d'Alacant i l'àrea metropolitana de València (que inclou, és clar, la ciutat de València mateixa).

Si ara passem a examinar l'ús de la llengua amb els fills sense perdre de vista els percentatges d'ús que acabem de veure amb els pares, ens adonem de la persistència dels dos *països valencians* que acabem d'esbossar, tot i que d'una forma més matisada (taula 5).

11. Deixem ara de banda la consideració de la zona pròpiament castellanoparlant, que ens duria a parlar d'un *tercer* país valencià.

Regions	*Llengua dels subjectes amb els...*	*Català prioritàriament*
Regió d'Alcoi/Gandia	Progenitors	59,8%
	Fills	64,6%
Regió de València	Progenitors	58,6%
	Fills	62,5%
Regió de Castelló	Progenitors	50,4%
	Fills	49%
Àrea Metropolitana	Progenitors	24,2%
	Fills	26,7%
Regió d'Alacant	Progenitors	24,6%
	Fills	22,1%

Taula 5. Llengua amb els progenitors i amb els fills. Regions del País Valencià. (Font: AVL-2004).

Els usos referits al passat (llengua amb els progenitors) i orientats al futur (llengua amb els fills) deixen al capdamunt de la taula les tres regions de ciutats mitjanes, que, o bé creixen en la transmissió de pares a fills (les regions d'Alcoi/Gandia i València, que superen la barrera del 60%) o, com a mínim, perseveren en els seus usos familiars just en la ratlla del 50% (regió de Castelló). I al capdavall, segueixen quedant les àrees més urbanitzades; això sí, amb una Àrea Metropolitana que despunta en els usos amb els fills lleugerament per damunt del 25% (dos punts i mig més que amb els pares) i una regió alacantina que presenta la mateixa diferència entre els usos amb els pares i amb els fills però en sentit negatiu per al català. Aquest contrast entre els usos de passat i els de futur ens permet aproximar-nos al mapa sociolingüístic valencià des d'un altre angle, el de les regions que creixen en l'ús intergeneracional i el de les que decreixen. Vegem-ho a través del càlcul de l'ITIC (taula 6).

R. Alcoi/Gandia	R. València	Àrea Metropolitana	R. Castelló	R. d'Alacant
0,05	0,04	0,02	-0,01	-0,02

Taula 6. Índexs de transmissió intergeneracional del català (ITIC) a les regions valencianes catalanoparlants. (Font: AVL-2004).

Així, podem destacar dins la zona més catalanòfona les regions d'Alcoi/Gandia i València —per aquest ordre—, atès que ambdues creixen en l'ús del català de pares

a fills, amb uns índexs del 0,05 i el 0,04, respectivament.[12] En canvi, de la tendència més general d'aquesta zona hem d'exceptuar la regió de Castelló perquè apunta a una baixa lleugera en la transmissió familiar de la llengua (-0,01). Pel que fa a la regió menys catalanòfona, l'Àrea Metropolitana, amb un índex positiu del 0,02, presenta una tendència més propera a la de les regions més progressives de l'altra zona. La regió d'Alacant, per contra, s'erigeix en la més representativa de la zona més descatalanitzada, ja que presenta un ITIC negatiu (-0,02).

Segons això, hauríem de tornar a dissenyar el mapa sociolingüístic del País Valencià que hem proposat anteriorment per a passar a traçar-ne un altre amb un bloc centre-meridional (regions de València, Àrea Metropolitana i d'Alcoi/Gandia) on creix la transmissió familiar del català (més decididament en uns llocs i més tímidament en uns altres), i dos blocs desconnectats geogràficament, un al nord (regió de Castelló) i un altre a l'extrem sud (regió d'Alacant), on la transmissió decreix, això sí, lleument.

2.2 La transmissió lingüística intergeneracional per agrupacions de comarques

Per poder precisar més l'anàlisi, hem aplicat aquests criteris a les dades comarcals. Atès, però, que en un nombre important de casos les dades no eren estadísticament significatives, hem dividit les comarques en tres grups: les comarques on es guanya català, des del punt de vista intergeneracional; les comarques on no s'aprecien canvis significatius i, finalment, les comarques on es perd català.[13] Cal tenir en compte que l'alta presència d'efectius de la mostra a la ciutat de València ens ha permès presentar els resultats d'aquesta ciutat separats de la resta de la comarca que la inclou (l'Horta), cosa que ens facilitarà la comparació de les diferències de dinàmica sociolingüística entre la capital i la resta de municipis de la seva comarca. D'altra banda, cal tenir en

12. Aquests índexs són clarament inferiors als que hem vist més amunt (taula 2) d'Andorra, amb un 0,17, i Catalunya, amb un 0,11.

13. El procediment ha estat el següent: hem calculat les dades de la llengua amb els progenitors i amb els fills a cada comarca i les hem agrupat d'acord amb els corresponents ITIC. Si l'ITIC era superior a 0,02, les hem inclòs al primer grup; igual o inferior a 0,02 i superior o igual a -0,02, al segon grup; finalment, les que tenien un ITIC inferior a -0,02, al tercer grup.

compte l'exclusió d'algunes comarques de l'anàlisi, atesa la migradesa dels efectius de la mostra.[14]

Presentarem, per tant, les dades en tres blocs, independentment de la proximitat geogràfica: comarques (o agrupacions de comarques) on es guanya català, des del punt de vista intergeneracional, comarques on no es produeixen canvis significatius i comarques on es perd català (figura 5).

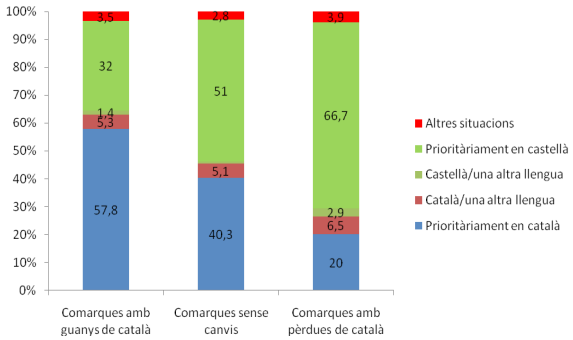

Figura 5. Llengua amb els progenitors a les agrupacions de comarques per balanç intergeneracional de català. (Font: AVL-2004).

Tot i que la confirmació d'aquest procés de guanys i pèrdues es farà a les taules següents, aparentment hi ha una certa relació entre la presència més gran o més petita de catalanoparlants inicials i el fet de pertànyer a un grup o a un altre. Així, a l'agrupació de comarques on es guanya català, des del punt de vista intergeneracional, els catalanoparlants inicials són clarament majoritaris, mentre que és ben bé al contrari a les comarques on es perd català. Aquest deu ser un element important, tot i que ja veurem més endavant que hi ha casos que no segueixen aquesta pauta (taula 7).

14. D'una banda, no hem pogut comptar amb les comarques del Camp de Túria i les Valls del Vinalopó i, d'una altra, hem hagut de fer les agrupacions comarcals següents: els Ports, l'Alt Maestrat, el Baix Maestrat i l'Alcalatén, per un costat, i el Comtat i l'Alcoià, per un altre (sempre sense excedir els límits de les regions a què pertanyen).

Agrupacions de Comarques	*Llengua dels subjectes amb els...*	*Català prioritàriament*
Comarques amb guanys de català	Progenitors	57,8 %
	Fills	64,4 %
Comarques sense canvis	Progenitors	40,3 %
	Fills	40,7 %
Comarques amb pèrdues de català	Progenitors	20 %
	Fills	16,3 %

Taula 7. Llengua amb els progenitors i amb els fills a les agrupacions de comarques per balanç intergeneracional de català. (Font: AVL-2004).

Aquí es veu ben clar per què hem anomenat les tres agrupacions de comarques d'aquesta manera: al primer grup hi ha un percentatge més gran de persones que parlen català amb els fills que els que parlaven aquesta llengua amb els seus progenitors, mentre que al segon grup ambdós percentatges són pràcticament iguals. Finalment, al tercer grup davalla el nombre de persones que parlen català amb els fills, respecte al percentatge dels qui el parlaven amb els seus progenitors.

Vegem-ho més clarament a través del càlcul de l'ITIC en cada cas (taula 8; figura 6).

Comarques amb **guanys** de català	Comarques **sense canvis**	Comarques amb **pèrdues** de català
0,07	0,004	-0,04

Taula 8. Índexs de transmissió intergeneracional del català (ITIC). Agrupacions de comarques per balanç intergeneracional. (Font: AVL-2004)

La transmissió lingüística intergeneracional assoleix resultats positius en el primer grup, tot i que, en el context dels Països Catalans, el valor que assoleix l'ITIC, amb un 0,07, només arriba a igualar la tercera de les comunitats catalanoparlants en aquest ordre, la de les Illes Balears.[15] En el segon grup el valor de l'ITIC és pràcticament nul i és negatiu en la tercera agrupació de comarques, tot i que l'índex és inferior a l'ITIC del primer grup.

L'agrupació de comarques on es produeix un guany de català, des del punt de vista generacional, està formada pels Ports, l'Alt Maestrat, el Baix Maestrat i l'Alcalatén,

15. Vegeu la taula 2, on es veu com les Illes Balears presenten un índex del 0,07.

de la Regió de Castelló; l'Horta (sense la ciutat de València); la Ribera Alta i la Ribera Baixa, de la Regió de València, i la Costera, la Vall d'Albaida, la Safor i la Marina Alta, de la Regió d'Alcoi-Gandia. És un conjunt territorial força important que agrupa un 40,5% de la població de les comarques que hem considerat. Té un punt feble, que no hi ha connexió territorial entre les dues àrees en què es divideix, la de les comarques castellonenques del nord i les que envolten la ciutat de València. D'altra banda, la capacitat d'atracció del català a les comarques del nord és molt més feble que a la resta.

Si reprenem allò que hem comentat anteriorment sobre la relació entre capacitat d'atracció del català i el nombre de catalanoparlants inicials, és ben cert que a totes les comarques on hi ha un important nombre de catalanoparlants inicials (la Vall d'Albaida, la Ribera Alta, la Ribera Baixa, la Costera, la Safor i les quatre comarques castellonenques) la capacitat d'atracció del català també es fa notar. Però, alhora, hi ha comarques on el percentatge de catalanoparlants és més petit (la Marina Alta i, molt especialment, l'Horta, sense la ciutat de València) que també s'inclouen en aquest grup més favorable cap al català.

L'agrupació de comarques on no es produeixen canvis significatius en la transmissió intergeneracional està formada per sis comarques: la Plana Baixa i el Camp de Morvedre, al nord, i la Marina Baixa, el Comtat, l'Alcoià i el Baix Vinalopó, al sud. És un conjunt territorial que també té una certa importància, tot i que menor que l'anterior i que agrupa un 20,8% de la població de les comarques considerades. Està distribuït en tres nuclis, el del nord (que es troba encaixat entre una àrea on es perd català a causa, sobretot, de la dinàmica a la ciutat de Castelló i una altra àrea, més avall, on se'n guanya); el nucli següent es troba més al sud, situat també entre dues àrees contraposades, i el més meridional, la comarca del Baix Vinalopó, està encaixonat entre l'Alacantí, on es perd català, i el Baix segura, que és una comarca castellanoparlant. Caldrà observar, sobretot, la dinàmica de futur dels dos primers nuclis, atès que, en bona part, dependrà de cap on es decantin que la dinàmica intergeneracional al conjunt del país tingui un caire o un altre.

Finalment, les comarques on el català perd efectius són la Plana Alta i l'Alacantí (encapçalades, respectivament, per les capitals *provincials*: Castelló de la Plana i Alacant) i la ciutat de València (de la qual hem segregat la resta de la comarca per a situar-la dins el grup que té guanys). Agrupa el 38,7% de la població que hem considerat.

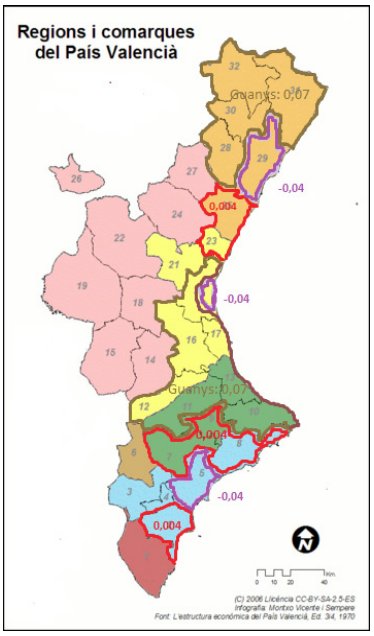

Figura 6. Mapa del País Valencià amb els índexs de transmissió intergeneracional del català (ITIC) segons les agrupacions de comarques de la taula 8. (Font: AVL-2004)[16]

2.3 la transmissió a les quatre ciutats principals

Arribem, així, a l'anàlisi separada de les quatre majors concentracions urbanes del País Valencià: València, Alacant, Elx i Castelló de la Plana, per ordre de major a menor demografia.[17] València aglutina el poder polític de la Comunitat, seguida de les altres dues que posseeixen la respectiva quota de poder *provincial* (Alacant i Castelló), i totes quatre exerceixen també poder econòmic. Els percentatges de catalanoparlants inicials hi són en general baixos: el més alt és el de Castelló, amb un 36,5%; seguit pel

16. Han quedat fora d'aquestes agrupacions les comarques del Camp de Túria (21) i les Valls del Vinalopó (3) a causa d'unes mostres insuficients.

17. Cal tenir en compte que el conjunt del País Valencià puja als 5.111.706 habitants i que la suma de les quatre ciutats, que en fa 1.555.197, suposa un 30% del total. (Dades de l'INE a 1 de gener de 2010; vegeu <http://www.ine.es>).

d'Elx, amb un 23,2%; després per València, amb un 18,2%, i, per fi, el d'Alacant, que podria considerar-se gairebé residual, amb un 8,9% (figura 7).

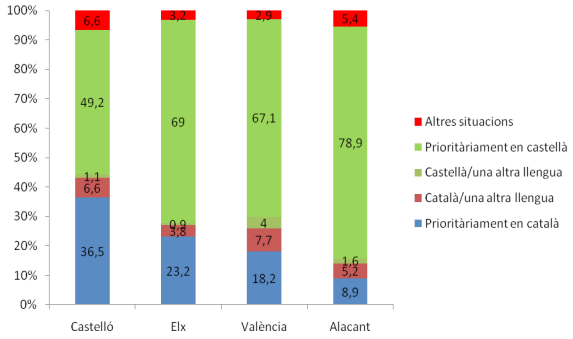

Figura 7. Llengua amb els progenitors a les ciutats de Castelló, Elx, València i Alacant. (Font: AVL-62004).

Totes quatre ciutats presenten minves en el pas del català dels progenitors al dels descendents, com ens mostra la taula 9.

Ciutats	*Llengua dels subjectes amb els...*	*Català prioritàriament*
Castelló de la Plana	Progenitors	36,5%
	Fills	28,7%
Elx	Progenitors	23,2%
	Fills	19,3%
València	Progenitors	18,2%
	Fills	14,5%
Alacant	Progenitors	8,9%
	Fills	5,5%

Taula 9. Llengua amb els progenitors i els fills. Ciutats de Castelló, València i Alacant. (Font: AVL-2004)

La qüestió ara és observar els graus de pèrdua de cada ciutat i analitzar si aquestes pèrdues van en relació amb els diferents contingents de parlants amb el català inicial (taula 10).

Alacant	València	Elx	Castelló de la Plana
-0,03	-0,04	-0,04	-0,08

Taula 10. Índexs de transmissió intergeneracional del català (ITIC). Les quatre ciutats principals del País Valencià. (Font: AVL-2004)

Paradoxalment, la ciutat amb una menor proporció de catalanoparlants inicials (Alacant) és la que presenta l'índex de transmissió familiar del català menys negatiu de totes quatre (-0,03) i la que presenta la major proporció de parlants inicials de llengua catalana (Castelló de la Plana) exhibeix l'índex més negatiu de tots (-0,08). Fins i tot, València i Elx, amb uns índexs lleument diferents (-0,037 i 0,039) que hem arrodonit, s'ordenen també en aquest sentit invers. La solució a la paradoxa ens vindrà de l'aplicació d'un altre índex, que ha estat posat a prova en un cas similar (Fabà 2005: 225-227), l'*Índex d'assoliment del recorregut teòric màxim* (IARTEM).[18] Aquest índex també l'utilitzem ara per a avaluar la relació de la llengua emprada amb els fills amb la llengua utilitzada amb els progenitors (taula 11).[19]

Elx	València	Castelló de la Plana	Alacant
-0,17	-0,20	-0,21	-0,38

Taula 11. Índexs d'assoliment del recorregut teòric màxim (IARTEM). Les quatre ciutats principals del País Valencià. (Font: AVL-2004)

Fixem-nos com ara ha variat l'ordenació de les ciutats: de ser Alacant la que presentava l'índex menys negatiu, ha passat a ser la que el té més negatiu. Això ens proporciona una perspectiva complementària a l'anterior que, d'altra banda, es correspon millor amb els percentatges de coneixement i ús del català que ens ofereixen les estadístiques sociolingüístiques sobre la ciutat. Les altres tres ciutats valencianes, i

18. Si A és la llengua usada amb els fills i B és la llengua emprada amb els pares, l'operació que fem respon a la fórmula A-B/B (suposa una variació lleugera sobre la proposada en la publicació referida perquè en el cas present es tracta de xifres negatives). Miquel Strubell també utilitza un índex semblant a aquest a la seva obra *Llengua i població*, publicada l'any 1982, tot i que amb objectius diferents. Es pot llegir una polèmica entre els tres autors (Torres, Strubell, Fabà) a les obres citades a la bibliografia (Vila 2009 i Fabà 2011).

19. També hauríem pogut utilitzar l'índex en altres moments de l'actual article, però hem preferit no enfarfegar els lectors amb un ús excessiu de les anàlisis quantitatives. Però en aquest cas de les ciutats ens ha semblat necessari utilitzar-lo, atès que il·lumina un aspecte que, sense haver-lo emprat, no hi hauria aparegut.

especialment l'altra que pertany a la mateixa regió, Elx, se'n distancien considerablement i conformen un bloc de menors pèrdues, encara que sempre preocupants per al futur de la llengua. Així, també entre les quatre ciutats majors valencianes podríem establir, com hem fet a nivell de tot el País Valencià, dos grups a partir del funcionament de la transmissió intergeneracional del català: Alacant per una banda, amb unes pèrdues considerables en el pas de pares a fills, i les altres tres (Elx, València i Castelló), amb una major retenció de la llengua catalana dins d'unes tendències també negatives.

3. ÉS POSSIBLE LA REVERNACULARITZACIÓ?

Com ja havíem anunciat, es configura un País Valencià divers sociolingüísticament, amb un bloc que no sols resisteix l'embat del castellà sinó que guanya parlants per al català (bàsicament, el format per les regions d'Alcoi/Gandia i València, amb uns índexs ITIC de guanys de catalanoparlants en la transmissió intergeneracional entre el 0,04 i 0,05), un altre bloc que manté la transmissió sense pèrdues ni guanys (el de l'Àrea metropolitana de València i el de la regió de Castelló, que es mou entre un 0,02 i un -0,01 en la transmissió) i, per fi, un tercer bloc que tendeix a perdre parlants (la regió d'Alacant, amb un ITIC de -0,02). Però el mapa valencià és més complex, com hem vist: si analitzem separadament les quatre primeres ciutats (per damunt dels 150.000 habitants), en totes hi ha *sagnia* de parlants (amb uns índexs IARTEM entre el -0,17 i el -0,38). El conjunt del País Valencià dóna una neutralització dels efectes amb un creixement discretíssim, o més aviat manteniment del 0,02 (taula 2).

Plantejada la qüestió en aquests termes, la pregunta que ens fem és si els territoris que guanyen parlants tindran força suficient per a contrarestar l'efecte contrari a la resta del país cap a una *revernacularització*[20] del català o bé si seran els territoris que en perden els que s'hi imposaran i arrossegaran els altres. Ja hem vist que al si d'aquests últims destaquen les ciutats majors, on al mer efecte demogràfic, cal afegir l'efecte d'atracció i emulació que desperten les ciutats en la resta del territori: a través dels mitjans de comunicació, la infraestructura educativa i sanitària, les ofertes d'oci, etc.

20. El concepte, inspirat en el cas de l'hebreu (Spolsky 1996: 6), al·ludeix al fet que progenitors que no han rebut el català dels seus antecessors familiars però que el coneixen com a segona llengua, el trien per a pujar els seus descendents.

Aquest dilema oculta una tercera possibilitat: que cada bloc faça el seu camí independentment i que el català vaja cada volta més assegurant-se al seu reducte centre-meridional (regions de València i Alcoi-Gandia) i extrem nord (comarques septentrionals de la regió de Castelló) però que, simultàniament, vagin obrint-se clapes (sobretot urbanes) d'extinció del català que facin créixer la zona de predomini lingüístic castellà. És un escenari que haurien de plantejar-se seriosament els responsables de dirigir la política lingüística valenciana en els propers anys; l'únic camí possible seria el de la revernacularització, que passaria per establir lligams entre el sistema educatiu i les xarxes socials i familiars dels parlants més joves (Montoya *et alii*, eds., 2010), i vertebrar el territori valencià per tal que les zones que empenyen la recuperació del català adquirissin un major protagonisme polític i econòmic sobre la resta del País Valencià.

Albert Fabà
Societat Catalana de Sociolingüística
Brauli Montoya
Universitat d'Alacant

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Acadèmia Valenciana de la Llengua (2005) *Llibre blanc de l'ús del valencià-I. Enquesta sobre la situació social del valencià. 2004*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.

— (2008) *Llibre blanc de l'ús del valencià-II. Iniciatives per al foment del valencià,* València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.

Davis, Alan (2003) *The Native Speaker: Myth and Reality*, Clevedon, Multilingual Matters.

Fabà, Albert (2005) «La llengua inicial i d'identificació. Índexs d'avaluació de la capacitat d'atracció del català», dins J. Torres, ed. (2005), pp. 221-230.

— (2011) «Notícia bibliogràfica» de F. Xavier Vila & Eva Gomáriz, eds. (2009), *Revista de Llengua i Dret*, 55, pp. 324-327.

Fishman, Joshua A. (1991) *Reversing Language Shift,* Clevedon, Multilingual Matters.

— ed. (2001) *Can Threatened Languages be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective,* Clevedon, Multilingual Matters.

Montoya, Brauli (2010) «La legitimació possible al País Valencià», *Llengua i ensenyament. Treballs de Sociolingüística Catalana,* 20, 211-227.

Montoya, Brauli, F. Xavier Vila & Eva Gomàriz, eds. (2010) *La revernacularització del valencià a la ciutat d'Alacant. Actes de la Jornada d'estudi i debat «Llengua, educació i revernacularització: el valencià a la ciutat d'Alacant»*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans («Xarxa CRUSCAT», 6).

Querol, Ernest, ed. (2007) *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI,* Generalitat de Catalunya, Barcelona

SIES (Servici d'Investigació i Estudis Sociolingüístics), Generalitat Valenciana. <http://www.edu.gva.es/polin/val/sies/sies_fonum.htm>

SIES, «Coneixement i ús social del valencià. Enquesta 2010. Síntesi de resultats». <http://www.edu.gva.es/polin/docs/sies_docs/encuesta2010/index.html>

Spolsky, Bernard (1996) «Conditions for Language Revitalization: A Comparison of the Cases of Hebrew and Maori», Dins S. Wright Sue (ed.), *Language and the State. Revitalization and Revival in Israel and Eire* 5-29, Clevedon, Multilingual Matters.

Torres, Joaquim (2005) «Ús familiar i transmissió lingüística», dins J. Torres, ed. (2005), pp. 81-108.

— ed. (2005) *Estadística sobre els usos lingüístics a Catalunya 2003. Llengua i societat a Catalunya en els inicis del segle XXI*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.

— (2007) «L'ús familiar i la transmissió lingüística intergeneracional», dins E. Querol, ed. (2007), pp. 41-63.

— (2009) «La transmissió lingüística familiar intergeneracional: una proposta de model d'anàlisi», dins F. X. Vila & E. Gomáriz, eds. (2009), pp. 23-32, 39.

Strubell, Miquel (1982) *Llengua i població a Catalunya,* La Magrana, Barcelona.

— (2009) «Discussió de la ponència "La transmissió lingüística familiar intergeneracional: una proposta de model d'anàlisi", de Joaquim Torres i Pla», F. X. Vila & E. Gomáriz, eds. (2009), pp. 33-38.

Vila, F. Xavier & Eva Gomáriz, eds. (2009) *Estudis de demolingüística. Actes de la Primera Jornada de Demolingüística de la Xarxa CRUSCAT*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

«Monogràfic sobre Vicent Andrés Estellés», *Reduccions. Revista de poesia* (publicació trimestral), número 98/99, Universitat de Vic, 2011, ISSN 0214-8846.

En els últims anys ha aflorat un important nombre d'estudis sobre la poesia de l'escriptor valencià Vicent Andrés Estellés (1924-1993). A mesura que s'ha anat digerint i difonent la seua poesia, els estudiosos de la matèria han aportat anàlisis, visions i reflexions al voltant de la seua obra poètica i també periodística. Poemaris concrets, com l'emblemàtic *Llibre de Meravelles*, *Horacianes* o *El gran foc dels garbons* i darrerament el *Mural del País Valencià*, han estat objecte d'anàlisis descriptives, lexicosemàntiques, genèriques, contrastives, intertextuals, traductològiques, historicistes, etc. que han omplert planes i planes d'estudi literari.

La revista *Reduccions* ha dedicat el seu darrer monogràfic a l'autor de Burjassot, amb la coordinació del poeta i professor Lluís Roda. Recull articles dels principals estudiosos estellesians, així com d'altres teòrics de la literatura catalana, tot oferint compendiosament les reflexions més recents sobre la poesia del burjassotí. Aquest volum generós, de 326 pàgines, es divideix en dos blocs: «Textos», miscel·lània de poemes de diversos autors (pp. 10-61), i el dossier monogràfic «Estudis i comentaris» (pp. 63-326). La segona part, l'ha coordinada Lluís Roda, el qual ha inclòs tres contribucions pròpies: la introducció al monogràfic, un article extens («Vicent Andrés Estellés: un poeta universal») i, com a colofó, una proposta d'abreviatures per als títols de tots els poemaris del burjassotí que respon a l'intent de creació d'un estàndard per a referir-se a cadascun dels seus més de cent cinquanta poemaris.

En la breu introducció als estudis sobre la lírica estellesiana, Lluís Roda reivindica el dret de Vicent Andrés Estellés a figurar entre els grans poetes dins del cànon de la literatura més enllà de les fronteres lingüístiques catalanòfones. De fet, aquest volum vol contribuir justament a l'estudi i la divulgació de la poesia d'aquest gran autor valencià. El primer dels estudis, amb el títol «*A mamar, tots els versos*: Estellés dit de nou», el signen Lluís Calvo i Jordi Valls. Aquests dos autors encasellen Estellés

entre els poetes intempestius, és a dir, aquells «que consideren que cal parlar de tot allò de què no es parla mai» (p. 68). Així, ressegueixen la seua obra, palesen la creativitat ingent del poeta i fan compendi de certs trets temàtics com ara la vindicació de la lírica que tracta d'allò socialment inadmissible, l'absorció voraginosa de tota mena d'influències, i el sexe i la mort més aparentment col·loquials.

Amb la lucidesa analítica que el caracteritza, Francesc Parcerisas ens presenta «La paradoxa del tot. Una lectura de Vicent Andrés Estellés», que continua amb el tema de la compulsivitat i l'omnipresència del dir estellesià, i fa ostentació —en el bon sentit de la paraula— d'unes armes analítiques d'allò més esmolades que provenen de la teoria literària i de la filosofia. Parcerisas analitza la lírica estellesiana com un «escriure per descobrir», un «subterfugi poètic» que es converteix en el «museu antimuseu» estellesià on tot cap i on tot val, a partir del qual Estellés transforma el lector en *flâneur* d'aquesta realitat seua tan característica.

Lluís Roda torna en el tercer estudi («Vicent Andrés Estellés: un poeta universal») per a reflexionar sobre l'edició de l'obra estellesiana, que sovint ha estat caòtica, amb poemes publicats en dos o més poemaris o reculls que han estat editats separadament de manera arbitrària. El màxim exponent d'aqueix caos editorial es troba en l'edició dels deu volums d'*Obres Completes*, la qual no segueix un criteri cronològic raonable. En definitiva, Roda es proposa aportar el seu granet d'arena a l'ordenació lògica de l'obra extensíssima del burjassotí. Com hem indicat, Roda reprèn el seu propòsit en el darrer dels capítols d'aquest volum («Corpus poètic de Vicent Andrés Estellés»), que és una proposta d'abreviatures dels títols de tots els poemaris d'Estellés publicats, que apareixen ordenats alfabèticament i amb un apartat final per al *Mural del País Valencià*. Un total de 191 poemaris. Caldrà veure si d'ara endavant s'adopta o no aquesta nomenclatura per part dels diferents estudiosos de l'autor, fet que seria molt interessant i pràctic.

Pere Ballart («Entre l'èpica i la lírica. la narrativitat de Vicent Andrés Estellés») reflexiona amb una gran acuïtat sobre la narrativitat de la lírica estellesiana com un element atípic pel que fa als cànons poètics més convencionals, postulats, per exemple, per un simbolista com Paul Valéry a *El cementiri marí.* El binomi èpica/lírica, *kairós*/*krónos* o poesia narrativa/poesia apostròfica són usats per Ballart a l'hora d'exemplificar el dilema provocat per la confusió entre el gènere i la tipologia textual. Ballart comenta també alguns trets de l'estil estellesià com l'ús preferent de l'imperfet i de la conjunció copulativa.

En «Vicent Andrés Estellés, o l'atenció a l'infraordinari», Enric Bou recupera el concepte *infra-ordinaire* que l'escriptor francès Georges Perec usava per a fer referència als elements de la realitat més propera que creia interessants i mereixedors d'estudi, per tal de reflexionar al voltant del concepte de quotidianitat en la poesia d'Estellés. Bou distingeix tres dimensions de l'espai de la quotidianitat en Estellés: l'oxímoron amor/mort, el menjar i les escatologies, i l'escriptura autoreflexiva. Per acabar, reformula la ja coneguda expressió fusteriana que considera Estellés com «un poeta de realitats» i el converteix en «un poeta d'infrarrealitats» que va fer l'autoretrat de la vida quotidiana d'un poble mediterrani.

Jaume Pérez Montaner és l'autor de l'article «De Garcilaso a Ausiàs March: sobre alguns dels primers poemes de Vicent Andrés Estellés». Montaner considera que la poesia estellesiana assoleix la mesura justa entre llenguatge planer i poesia culta. A més a més, recupera la teoria de les tres crisis poètiques de Harold Bloom (relacionades amb la sinècdoque, la metonímia i la metalepsi) per aplicar-les —de manera un poc forçada— a la trajectòria lírica de l'autor de Burjassot. Després d'un recorregut exhaustiu a través d'alguns poemaris, Montaner sintetitza l'estil estellesià mitjançant l'afirmació següent: «l'Estellés és un Ausiàs March empeltat de Bernat i Baldoví, o, si es vol, al contrari, un Bernat i Baldoví empeltat d'Ausiàs March». Aquest capítol tanca un bloc centrat en la característica d'Estellés com a poeta que té la necessitat i «la voluntat d'abastar la totalitat» del seu món a través de la dicció poètica.

Hi ha un segon bloc, format per tres estudis, dedicat al poemari en castellà *Primera soledad*. No deixa de ser curiós i atzarós com un poemari que havia estat generalment ignorat per la crítica, és ara triplement analitzat. Andreu Galan («*Nadie puede saber lo que esto significa*») proposa una lectura de *Primera soledad* com a poemari clau per a desxifrar certs indicis que apareixen en el poemari «Coral romput», sobretot pel que fa al tercer poema/secció. En «Vicent Andrés Estellés: el substrat religiós de *Primera soledad*», Antoni Ferrer analitza de manera creativa, i poema per poema, els elements llegibles en clau metafòrica cristiana. Així, Ferrer troba en aquest poemari almenys tres constants genuïnament cristianes com són «la concepció d'un Déu proper al sofriment dels humiliats i dels vençuts», el sentit biològic de la resurrecció i «l'exigència radical d'un cel nou i d'una terra nova». És a dir, que Antoni Ferrer llegeix en clau religiosa l'existencialisme metafísic de *Primera soledad.* Com ja havia apuntat Galan, i hi estarà d'acord Salvador, s'entén l'escriptura de *Primera soledad*, immediatament després de la mort de la filla, com un exercici de purga per tal de superar el trauma tan fort que suposa per al poeta la mort de la seua primera filla.

Vicent Salvador («Paraula poètica i cultura de la mort en la poesia de Vicent Andrés Estellés») reflexiona al voltant de la procedència de certes imatges metafòriques i metonímiques de la mort, que és un dels eixos temàtics estellesians. Entre aquestes imatges líriques projectades, destaquem la personificació de la mort, la fabulació romàntica d'observar la pròpia mort, la projecció de l'autor sobre els seus predecessors literaris imaginant les morts d'aquests. També la mort vestida de religiositat i gravetat per oposició a la mort en minúscules, laica i, fins i tot, humorística. Després, se centra en el poemari en castellà *Primera soledad*, i en destaca el to conversacional i l'ús efectista d'unitats fraseològiques sovint subvertides a la manera com ho féu Blas de Otero. Fins i tot apunta certes imatges susceptibles de ser analitzades fecundament a partir de les teories de la psicoanàlisi (com ara el cas del pare que engendra el nadó mort).

Amb el capítol d'Amador Calvo («Jocs intertextuals i interdisciplinarietat en l'obra poètica de Vicent Andrés Estellés») s'enceta el darrer bloc analític, articulat al voltant del concepte d'intertextualitat. Amador Calvo és, sens dubte, el més indicat per a emprendre aquesta anàlisi, ja que compta amb el bagatge que li aporta la seua tesi doctoral «Le référentiel et l'intertextualité dans l'oeuvre poétique de Vicent Andrés Estellés». Per a aquest article, Calvo recupera algunes reflexions sobre els jocs intertextuals en poemaris com ara *Testimoni d'Horaci*, *L'engan conech, Hamburg* o *Exili d'Ovidi*. L'autor conclou que aquest discurs polimòrfic amb què es construeixen molts dels poemaris estellesians, on el desfasament cronològic, geogràfic i lingüístic és constant, queda superat pel missatge comú de l'obra d'art, creada a partir d'una concepció de l'art oberta a tots.

«A propòsit dels clàssics a *Horacianes*», de Ferran Ferrando, és un text en el qual l'autor reivindica la seua pròpia lectura d'*Horacianes* (objecte de la seua tesi doctoral), la qual divergeix en alguns punts de la d'Amador Calvo. Ferrando s'oposa a la visió polititzada dels poemaris estellesians amb ressonàncies grecollatines (el valor d'Estellés com a creador de la mitologia identitària valenciana) i reivindica el reconeixement de la qualitat de la poesia mateixa. El següent article també tracta la intertextualitat. «Erudició, visceralitat i experiencia comuna: les *Horacianes* i *L'exili d'Ovidi* de Vicent Andrés Estellés», de Dominic Keown, consisteix en una anàlisi de caire psicoanalític dels poemaris *Horacianes* i *L'exili d'Ovidi.* Keown compararà els aspectes escandalitzants del sexe en la poesia estellesiana amb les manifestacions d'art plàstic i dramàtic més avançades i provocadores contemporànies de la seua lírica. D'altra banda, constatarà

les coincidències amb la concepció poètica de T. S. Eliot, bé siga per la universalitat de la quotidianitat o bé per la concepció holística del cànon literari occidental.

Jordi Oviedo ha realitzat recentment la tasca de catalogació de l'arxiu privat de Vicent Andrés Estellés. La contribució d'Oviedo a aquest volum («"*Us diré els noms que duien el canelobre encés…"* Els noms propis en els documents dels anys 50 i 60 a l'arxiu Vicent Andrés Estellés») consisteix a mostrar els antropònims apareguts en els poemaris estellesians escrits durant els anys 50 i 60, a partir dels quals extreu algunes reflexions com ara la consideració d'Isabel com el nom propi femení essencial en l'obra d'Estellés.

«Estellés en anglès: *nights that make the night or a shot in the dark*», de Daniel P. Grau, és una reflexió sobre les traduccions existents de la lírica d'Estellés. Aquest traductor i professor constata la qualitat millorable de les traduccions fetes a l'anglès i la necessitat, per a les traduccions futures, «d'estructurar-les a partir d'un fil temàtic concret» i no com un compendi inconnex i poc intuïtiu, com fins ara s'ha fet.

El capítol que proposa Ernest Farrés («En deute amb Estellés») naix de les entrevistes amb vuit poetes catalanoparlants nascuts als anys 70 on reflexionen —de manera molt suggerent— a propòsit de la influència que ha tingut en la seua escriptura la lectura d'Estellés. En el darrer sentit d'intertextualitat en termes de Harold Bloom o la incomoditat de la influència literària i les contradiccions que aquesta suscita, Eduard Carmona («Vicent Andrés Estellés, el pare que cal matar») destaca el paral·lelisme entre la parella Pablo Neruda i Matilde Urrutia i la de Vicent Andrés Estellés amb la seua esposa Isabel Lorente. Altrament, Carmona alerta els poetes «post-estellesians» de com una influència mal digerida pot esdevenir un «corcó» poètic.

No cal dir que aquest volum quedarà com una de les obres indispensables per a entendre les claus del poeta de Burjassot, en el camí que iniciaren revistes com *Lletra de Canvi* (1982) i *L'aiguadolç* (1989 i 2003) en els anys 80 amb els seus monogràfics dedicats a Vicent Andrés Estellés i que ha continuat des de les universitats valencianes amb publicacions com el llibre de Ferran Carbó *Com un vers mai no escrit. La poesia de Vicent Andrés Estellés en els anys 50* (2009) i els volums col·lectius *Vicent Andrés Estellés* (F. Carbó, E. Balaguer & L. Meseguer 2004) i Opera Estellesiana*: per a una edició crítica de Vicent Andrés Estellés* (V. Salvador, A. Piquer & D. Grau 2010), entre d'altres títols.

Pel que fa a les aportacions d'aquest monogràfic al tema estellesià, destaquem els primers estudis sobre el poemari en castellà *Primera Soledad*, entès com una obra clau que desvela algunes de les angoixes més íntimes del poeta. A més, hem subratllat

el valor de l'índex d'abreviatures dels noms de tots els poemaris inclòs per Lluís Roda amb ànim d'unificació de la nomenclatura en les investigacions sobre l'obra poètica d'Estellés (pp. 297-305). Tanmateix, potser hauria estat recomanable tenir en compte de manera explícita el sistemes de citació practicats pels especialistes en Estellés en estudis previs a aquest. S'albira també un interès, encetat per Ernest Farrés, per determinar la influència de la poesia del de Burjassot en una nova generació de poetes en català nascuts als anys setanta. Finalment, en aquest monogràfic apareix un nou nivell, de caràcter metacrític en l'estudi del poeta, com són les reflexions crítiques sobre anàlisis prèvies de l'obra estellesiana, fet que constata certa maduresa i interconnexió entre els seus estudiosos, la qual sempre esdevé enriquidora.

Aina Monferrer Palmer
Universitat Jaume I

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Calvo, Amador (2007) «Le référentiel et l'intertextualité dans l'oeuvre poétique de Vicent Andrés Estellés», tesi presentada a la Universitat de Paris VIII el 2007. [<http://www.bu.univ-paris8.fr/web/collections/theses/CalvoRamonThese.pdf>]

Carbó, F. (2009) *Com un vers mai no escrit. La poesia de Vicent Andrés Estellés en els anys cinquanta*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Carbó, F., E. Balaguer & L. Meseguer, eds. (2004) *Vicent Andrés Estellés*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

Ferrando, F. (1999) *Die «Horacianes» von Vicent Andrés Estellés. Literatur und Politik im València der 60er Jhare*, Fraunkfurt, Vervuert.

L'Aiguadolç. Revista de Literatura (1989) núm. 8, «Monogràfic sobre Vicent Andrés Estellés», Dénia, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta.

— (2003) núm. 28-29, «Monogràfic sobre Vicent Andrés Estellés», Dénia, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta.

Lletres de canvi. *Revista de Literatura* (1982) núm. 7, «Dossier: Vicent Andrés Estellés», València.

Reduccions. Revista de Poesia (2011), núm. 98-99, «Monogràfic sobre Vicent Andrés Estellés», Vic, Universitat de Vic.

Salvador, V., A. Piquer & D. Pérez Grau, eds. (2010) Opera estellesiana. *Per a una edició crítica de Vicent Andrés Estellés*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

Vicent-Josep Escartí, *Jaume Bleda i l'expulsió dels moriscos valencians*, València, Fundació Bancaixa, 2009, 333 pp. il·ls. b/n.

En el context del quatre-cents aniversari del bandejament dels moriscos valencians (1609) i de la repoblació subsegüent —plasmada en tot un seguit de cartes de poblament signades majoritàriament el 1611— la Fundació Bancaixa trau a la llum una reedició parcial del llibre del dominicà d'Algemesí fra Jaume Bleda *Corónica de los moros de España*, publicada per primera vegada a València el 1618. El patracol de Bleda, sencer, és d'una considerable extensió —més de mil cent pàgines— i, per a aquesta ocasió, se n'ha ha editat tan sols el llibre vuité, *De la justa y general expulsión de los moriscos de España, executada por mandado del cathólico rey don Felipe III, el último y supremo conquistador de los moros de España, gran libertador y salud de sus reynos*, el qual, per altra banda, presenta en l'edició original una portadeta pròpia que, com assenyala Vicent-Josep Escartí, autor de l'estudi, li atorga una personalitat genuïna i fa pensar si no existiria el projecte de traure-la a llum separadament. Una portadeta, per altra banda, plenament barroca i farcida d'al·lusions a la guerra contra els musulmans —les figures de sant Jaume combatent els sarraïns i del papa Calixt III, animador de la croada contra els turcs i alliberador de Belgrad— i d'al·legories antiherètiques entre les quals abunden les referències a l'orde dominicà en què milità l'autor —les imatges de sant Domènec i sant Lluís Beltran, així com un bou, al·lusió a la profecia de sant Vicent Ferrer «l'any nou / donarà gran bram lo bou».[1] Al·legories que, per si no quedaven prou paleses, el mateix autor s'ocupà d'explicar en el llibre, si més no aquelles que considerà més importants o difícils de capir.

Sens dubte, la part que ara s'edita és la que té un interés més viu de tota l'obra, ja que Bleda fou testimoni de primera mà dels fets de l'expulsió i encara, si s'han de

1. La profecia de sant Vicent es considerava al·lusiva a la casa de Borja, de la qual isqué el papa Calixt III. En el gravat que ens ocupa, el bou apareix carregat amb una banda de sable —el color negre heràldic—, armes de la casa Sandoval, a la qual pertanyia el duc de Lerma, marquès de Dénia, gran privat del rei Felip II (III de Castella), nét per sa mare del sant duc Francesc de Borja i al qual va dedicada l'obra.

creure les seues pròpies afirmacions, tingué un paper protagonista, com a instigador, en el bandejament dels moriscos. Per tant, la seua narració té un valor cronístic i es conveteix així en una font important per a l'estudi d'un fet històric de tan transcendentals conseqüències en el seu temps i que ha donat lloc a una producció historiogràfica sobreabundant, especialment en terres valencianes. No cal, doncs, parlar més de l'oportunitat d'una reedició que posa a l'abast dels interessats un text fonamental per a l'anàlisi d'uns successos que han gaudit d'una fortuna historiogràfica singular i que no es troba amb facilitat a l'abast de qui vulga consultar-lo. Un text que, per altra banda, contextualitza el professor Escartí en el seu estudi introductori, mostrant la importància que té en el conjunt de l'abundosa literatura apologètica a què donà lloc l'expulsió en la seua època i que encara en una data tan tardana com 1635 —més de vint-i-cinc anys després— donava lloc a la publicació del poema heroic dedicat per Vicent Pérez de Culla als fets de la Mola de Cortes i serra d'Espadà.

Aquest estudi introductori s'estructura en tres parts, que fixen progressivament l'atenció en l'obra que s'edita, que d'aquesta manera queda enquadrada, de primer, en la literatura històrica que es produí a l'entorn de l'expulsió dels moriscos (*La qüestió morisca i la historiografia valenciana coetània)*; després, en el conjunt dels interessos i l'obra total de l'autor (*Jaume Bleda: dominicà i escriptor*) i, en tercer lloc, dins dels escrits de Bleda específicament dedicats a la qüestió morisca (la *Breve relación de la expulsión de los moriscos del reyno de Valencia* (1610) i la *Corónica de los moros de España* (1618). A més, l'editor hi afegeix a la fi deu apèndixs amb textos del mateix Bleda o d'altres autors que són complementaris de l'obra o que ofereixen altres narracions coetànies dels fets de l'expulsió, si no inèdites sí, en general, poc difoses i que eixamplen la visió sobre el caràcter de l'autor i dels seus escrits i sobre els fets generals de l'expulsió.

I és que, a banda de la importància del text històric per ell mateix, convé especialment destacar el treball dut a terme per Vicent-Josep Escartí en l'edició que ens ocupa, la formació històrica i també filològica del qual és posada a contribució. El notable coneixement de les fonts que mostra l'autor és el fruit d'un treball continuat que té el punt de partença en la seua memòria de llicenciatura defensada l'any 1988 i que ha tingut una remarcable continuïtat. I en relació a l'edició de l'obra de Bleda, cal subratllar que molts dels seus treballs i publicacions tracten sobre la literatura i la dietarística de l'anomenada «època de la Decadència», començant per la seua tesi doctoral sobre *El dietari de Joaquim Aierdi* i passant pels estudis i edicions sobre Pere Antoni Beuter, Pedro de Valda, Salvador Perpinyà o la dietarística i memorialística

valenciana dels segles XVI al XVIII. A més, els principals estudis sobre Bleda i sobre la literatura i la historiografia a l'entorn de l'expulsió i encara sobre la qüestió morisca en general, són oportunament emprats quan toca, sense caure en l'error, tan freqüent, de citar obres no pertinents per tal de mostrar una falsa erudició. Així doncs, estem davant d'un bon coneixedor de l'època i l'ambient cultural en què visqué i treballà el dominicà Jaume Bleda i dels gèneres literaris que conreà en aquesta obra, no tan sols la historiografia —Bleda es proposà, en escriure la seua *Corónica*, depassar les relacions existents sobre l'expulsió fent tota una obra historiogràfica centrada en la Reconquesta, la qual no hauria finit amb la presa de Granada, sinó amb el foragitament final dels musulmans de la Monarquia el 1609—, sino també l'apologètica i l'autobiografia en sentit modern.

Per tot el que hem dit, no ens ha de sorprendre que l'anàlisi de l'obra que fa Escartí se centre, fonamentalment, en l'aspecte ideològic i literari. Des d'aquest punt de vista, l'editor emmarca encertadament el llibre de Bleda entre tot un seguit d'obres que tractaren aquests successos, tant des d'un punt de vista doctrinal com literari, reeixint a situar-la en el context que li pertoca en aquest conjunt. Mostra així un enfocament distint —i complementari— al de la introducció que Rafael Benítez Sánchez-Blanco i Bernard Vincent feren per a la *Corónica de los moros de España*, en l'edició facsímil que publicaren el 2001 la Biblioteca Valenciana i la Universitat de València. En aquesta introducció els estudiosos s'ocuparen, fonamentalment, de la polèmica a l'entorn de les diverses solucions aportades per al «problema morisc» i la situació de l'obra de Bleda, tant la *Corónica* com la *Defensio fidei* (aquesta publicada el 1610 i que, en opinió dels autors és la primera de totes les dedicades a fer l'apologia de l'expulsió, mentre que la *Corónica de los moros de España* en seria la darrera), en el conjunt de les obres d'intenció polèmica eixides en aquest context. Així com la seua participació personal en els fets que portaren a l'expulsió i la seua actuació en el grup dels personatges que també hi intervingueren i amb els quals es relacionà. I també resulta, el de Vicent-Josep Escartí, un enfocament més ampli i comprensiu que el de Mariano Peset i Telesforo M. Hernàndez en la seua anàlisi, per altra part molt útil, de la *Defensio fidei* com a argumentació teològica i canònica a favor de l'expulsió, publicada en el número monogràfic que la revista *Estudis* dedicà el 1994 al segle XVII.

Encara, l'estudi de Vicent-Josep Escartí no oblida, encara que siga en forma breu, alguns dels problemes a què donà lloc l'expulsió, que són al·ludits en la *Corónica* pel dominicà i que han estat objecte d'un bon seguit d'estudis. Com ara la qüestió dels llocs que anys després encara estaven per poblar, amb el consegüent desgavell

econòmic per a la noblesa —d'on ve l'al·lusió a l'*Assiento de las casas de los títulos, barones y dueños de los lugares* publicat el 9 de juny de 1614 (p. 45)— i la ruïna de les classes rendistes que vivien dels censals carregats sobre els llocs de moriscos i que l'expulsió féu incobrables. Aquest problema, que afectà especialment molts eclesiàstics i institucions religioses, fou objecte d'una atenció especial per Bleda, el qual va dedicar-li un capítol del seu llibre. I encara, en tractar la figura de Jaume Bleda, no deixa d'analitzar la resta de la seua obra, cosa que li permet d'enquadrar el perfil ideològic del personatge molt més afinadament del que han fet els autors que prèviament se n'han ocupat. Això i la utilització de documentació inèdita i de notícies procedents dels historiadors locals (vegeu el capítol «Jaume Bleda, dominicà i escriptor») fan que l'aportació d'Escartí depasse, per la quantitat de les dades i l'afinament de l'anàlisi, la resta de les aproximacions al personatge que fins ara s'han fet.

Però, tornant a l'obra de Bleda, si ja assenyalàvem al començament d'aquestes notes que la doble portada —amb el seu gust pel simbòlic— i la seua estructura física en fan un exemple arquetípic del llibre barroc, cal ara indicar que, com bé remarca l'editor, el contingut està amerat així mateix d'una ideologia plenament barroca, amb el seu pensament propens a l'exalçament dels valors aristocràtics i a la religiositat fonamentada en tot allò que és extraordinari i sobrenatural (pp. 22-25 i pp. 41-42, per exemple). En aquest sentit, Vincent i Benítez ja subratllaren el providencialisme que amera el pensament de l'autor i la seua inclinació al meravellós, que el duu a no refusar interpretacions fonamentades en l'astrologia i la numerologia. Coincideix en això Escartí, amb més arguments encara, ja que analitza la resta de les obres de Bleda, dedicades a la difusió dels miracles de la Creu i de l'Eucaristia. I coincideix també a assenyalar la ideologia antimaquiavel·lista i plenament contrareformista que informa la *Corónica* (p. 45). Una forma de pensar, per altra banda, que inspirà la pràctica totalitat de la literatura relacionada amb el tema de l'expulsió dels moriscos, farcida d'al·legories i de prodigis, de fets providencials i d'enfrontaments bèl·lics entre les armes cristianes i les dels enemics de la fe, com en són mostra les obres de Gaspar Aguilar, Pérez de Culla, Méndez de Vasconcelos, Corral y Rojas, Juan Ripoll i les altres que addueix l'editor (pp. 19-25). I que es manifestarà també en les lloances de Bleda a una monarquia que assoleix l'objectiu de la unitat religiosa a l'entorn de l'Església com un bé suprem. Cal assenyalar que ens trobem en l'època de la consolidació de les monarquies modernes, en la qual la unitat religiosa —i cultural— era una de les premisses de la solidesa de l'Estat, com ja subratllà en el seu moment Immanuel Wallerstein. Les minories no assimilades eren vistes amb suspicàcia i en aquest sentit trobem contemporàniament

altres fenòmens com ara, a França, l'edicte de gràcia d'Alès del 1629 i l'edicte de Fontainebleau del 1685, que revocava la llibertat de culte per als calvinistes i causà l'exili de més de 200.000 hugonots. Des d'aquesta perspectiva, cal enfocar el bandejament dels moriscos —en general i dels valencians en particular— i analitzar-ne les conseqüències, més enllà d'un daltabaix econòmic i demogràfic la indubtable transcendència del qual caldria matisar pel que fa a les seues conseqüències a mitjan i llarg termini.

És per aquest motiu que la literatura sobre el tema, i particularment la referida a l'expulsió dels moriscos, es troba farcida d'adjectius com ara «intransigent», «intolerant» o «obscurantista» aplicats a personatges com Jaume Bleda o Joan de Ribera o als altres que hi participaren. Ara bé, sense negar la realitat d'aquesta intolerància, nosaltres creiem que, des d'un punt de vista estrictament historiogràfic, no són útils termes com aquests, car la tolerància no era, en l'època de què parlem, un valor universalment acceptat ni socialment preat. Com tampoc cal oblidar, per a judicar la influència d'Eiximenis i la seua obra en la qüestió del baptisme dels moriscos pels agermanats, que el pensament de Duns Escot, mestre doctrinal dels franciscans, considerava que el sagrament del baptisme fa els seus efectes independentment de la voluntat del batejat, per la qual cosa era lícit imposar el baptisme als infidels. I que els franciscans eren un orde de fort arrelament popular, tant per l'extracció social de molts dels seus membres com per la seua dedicació a la predicació entre els més humils. Per això cal ressaltar encara més el valor de treballs com el de Vicent-Josep Escartí, en què el recurs fàcil als judicis morals retroactius és deixat de banda per una anàlisi seriosa de la ideologia d'un personatge cabdal en fets històrics de tanta transcendència encara que, com és evident, la comprensió de les idees de Bleda no implica que l'estudiós les compartisca. A poc que el lector conega la literatura generada a l'entorn de la qüestió morisca s'apreciarà la justesa i la finor en una anàlisi que defuig generalment el qualificatiu fàcil per entrar en la substància de l'obra intentant comprendre les preocupacions que animaven a qui, com Bleda, no deixa de ser un personatge representatiu del seu temps.

Cal, doncs, agrair a Vicent-Josep Escartí l'esforç que ha fet per a perfilar-nos, des d'un altre punt de vista, la figura de Jaume Bleda, un personatge que tingué un paper de primera fila en els successos, cabdals per a la nostra història, que desembocaren en l'expulsió dels moriscos valencians. Enhorabona pel treball útil i ben fet.

Ramon Baldaquí Escandell
Universitat d'Alacant

Carme Gregori, *Anotacions al marge. Els aforismes de Joan Fuster*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2011.

En la seva tasca per donar llum i perpetuïtat a l'obra de Joan Fuster, la Càtedra que porta el seu nom a la Universitat de València ha publicat la monografia *Anotacions al marge. Els aforismes de Joan Fuster*. Es tracta d'un treball de gran rigor acadèmic i intel·lectual de Carme Gregori, fruit de la seva dilatada experiència com a docent i investigadora de la casa, on ha conviscut amb el pensament fusterià a través dels anys, reinterpretant l'obra i proposant-hi noves significacions. Aquest és ja l'onzè volum de la col·lecció dedicada en exclusiva a l'homenot de Sueca per reverberar el monumental polimorfisme del seu univers intel·lectual i estilístic tot presentant uns eixos temàtics aparentment dissemblants —història, societat, anàlisi lingüística, arts plàstiques, etc.— que, de fet, constitueixen la xarxa unitària del «jo» montaignià, al qual el nostre escriptor es mantingué tan fidel per allò de «ja coneixeu el cèlebre aforisme grec: "Joan Fuster és la mesura de totes les coses" (Fuster 2002: 231).

Ara és el torn de l'escriptura aforística o del que l'escriptor arribà a anomenar «minses escorrialles o notes marginals a d'altres escrits més extensos» (Gregori 2011: 24), «caps de paper» (Gregori 2011: 23), que Carme Gregori trasllada des de la tal suposada perifèria literària fins al bell mig del compendi intel·lectual fusterià, no només pel minuciós treball de constricció formal i concisió de pensament que implica el gènere sinó també per l'estima que sempre li professà. És a aquest darrer fet, tal vegada més emocional que racional, al qual Gregori apunta des de les primeres pàgines com a motor de la pràctica: passió, fascinació, complaença, seducció d'aquesta «petita fantasia verbal» (Gregori 2011: 23) que és l'aforisme i que es convertí en una «rutina entranyable» (Gregori 2011: 23), encara que intermitent, un «vici confessable» (Gregori 2011: 23) i publicable malgrat les dificultats que la seva mateixa dispersió planteja a l'empresa editorial.

L'estudi ofereix tres itineraris, cadascun dividit en diversos subapartats, a través dels quals llegir l'obra fusteriana. A «La vella i acreditada fórmula de l'aforisme» es presenten les característiques de l'aforisme contemporani, i més particularment del nostre escriptor, des d'un punt de vista teòric i crític. A «Un personatge tremendament interferit per les lectures» es veu com l'activitat lectora implica innegables relacions intertextuals i hipertextuals amb els aforismes. Finalment, «La punta de l'iceberg» desenterra fils subterranis que connecten els aforismes amb altres textos fusterians per, en el nostre profit, treure'n claus interpretatives més extenses.

Per entrar en matèria, Gregori comença justificant la condició de marginalitat que ja des del títol mateix atorga a l'aforisme fusterià i a partir de la qual desenvoluparà les bases ontològiques del llibre. En primer lloc, l'autora cita la traducció dels *Annals* de Tàcit del segle XVI, on cohabiten en el mateix full el text original i les glosses derivades o aclaridores, com a base d'una tradició aforística que neix de la lectura d'un altre escrit. En tal cas, és evident que l'aforisme es troba literalment al marge d'una altra activitat literària a la qual es lliga per la lectura. En segon lloc, cal tenir en ment que el bon aforisme no és el producte atzarós d'una il·luminació momentània de l'autor, més o menys encertada, sinó que és el resultat d'una llarga carrera intel·lectual que permet tals exercicis lingüístics i de pensament; l'aforisme és subaltern a una línia de treball aparentment més vistosa i permanent. Perquè Fuster entén l'aforisme com un parèntesi de llibertat creativa i lúdica allunyat d'allò estrictament professional o de necessari interès econòmic. És un impuls vital al marge de l'ofici d'escriure, una temptació, una pràctica que no pot ni vol defugir perquè li agrada. Amb aquests tres arguments, doncs, és com aquesta condició marginal no s'ha d'interpretar en el sentit desfavorable o anecdòtic de la paraula sinó com a romanent, com a benefici real de l'empresa literària que efectivament dugué a terme l'escriptor.

Malgrat que el focus d'atenció sigui el cas fusterià, el primer capítol de l'estudi constitueix una reflexió teòrica i crítica entorn de l'aforisme actual en contraposició al tradicional, una mica en desús per la desconfiança que aixeca entre els contemporanis, amb aportacions d'altres tradicions europees com la italiana o la francesa. Així, cada un dels quatre apartats de què disposa girarà entorn d'elements que es troben a la seva base identitària: la validació i reformulació en l'espai contemporani, el contingut ideològic, l'autoreflexió combinada amb el caràcter dialògic i, finalment, la forma. A la seva apologia «En defensa de l'aforisme», Gregori acosta les diferents parcel·les literàries de Fuster sota el llindar de l'assaig:

> Les opcions comercials, o alguna altra circumstància de tema o plantejament molt concreta, han contribuït a diversificar-ne l'aparença [...] i ho he advertit en cada cas [...] no són més que assaigs, amb una mica de complement informatiu.

Fet i fet, l'aforisme fusterià no serà altra cosa que una forma d'assaig, obert i disposat al dubte, adequat a les regles formals i estilístiques que pressuposa el gènere: la brevetat i el to rotund, gnòmic i esmolat. Mitjançant aquesta operació, Gregori posa damunt la taula arguments a bastament contundents per a rebatre algunes il·lustres

acusacions com la de Valentí Puig o la de l'editor Moll a propòsit de la reversibilitat o irreversibilitat dels aforismes, o bé la gosadia del seu to saberut i irreprotxable, més aplicables a altres composicions com els proverbis o les sentències populars. A «Els noms de l'aforisme» l'autora dedica l'atenció al fet que Fuster defugi quasi sistemàticament incloure el mot *aforisme* en els títols dels llibres i repassa els motius que el de Sueca en dóna en cada cas. Tota elecció és sempre deliberada i argumentada, bé sigui en els pròlegs, bé sigui en els mateixos aforismes, els quals demostren una doble intenció comunicativa: per una banda, són autoreferencials i, per l'altra, presenten un fort caràcter dialògic. I és que el mutisme de l'engranatge ideològic que s'amaga darrere l'escassetat aforística no és sinó una crida a la implicació i la reflexió del lector. A «Els aforismes metadiscursius» Gregori explora tal vessant autoreflexiu a partir de l'exemple d'alguns que plantegen la seva natura contradictòria, la claredat d'expressió, la suspicàcia metòdica, el dubte, la recerca i el canvi com a eixos de l'aforisme contemporani i fusterià. A l'últim apartat del primer capítol, «Les formes de l'aforisme», hi trobarem un ampli assortiment de construccions aforístiques que van des del primer formalisme aristotèlic basat en oracions copulatives fins a la contemporània desautomatització del mot a definir per mitjà de mecanismes com la interrogació, la paradoxa, l'analogia, l'antítesi o fórmules manllevades d'altres composicions que traspassen les fronteres genèriques.

El segon i tercer capítols del llibre no abandonen el caràcter teòric que defineixen el primer, però sí que hi predomina l'anàlisi concreta d'un bon grapat d'aforismes escollits que exemplifiquen els arguments que Gregori vol posar de manifest. «Un personatge tremendament interferit per les lectures» se centra en les relacions de dependència i intercomunicació que sorgeixen entre les lectures que Joan Fuster va fer de textos d'altri i la creació dels seus aforismes, dues activitats que curiosament el divertien molt, alhora que contribuïen a l'augment de la seva producció literària. Llegir era per a ell una forma de viure, la manera més efectiva de comunicar-se amb altres persones d'arreu, d'obrir-se al món i de donar ales a la seva escriptura, ja que aquesta naixia de la lectura; n'era filla talment ho eren els aforismes de la traducció de Tàcit. Arran d'aquesta evidència, Gregori analitza nombroses composicions heterogènies des de dues perspectives transtextuals diferents de la mà de Genette i Bouillaguet: des de la intertextualitat que permeten recursos com la citació, la referència, el plagi o l'al·lusió, i des de la hipertextualitat proposada a partir de la transformació dels textos i la imitació. L'anàlisi textual dels aforismes és vista, a la vegada, a través del prisma de

la ironia, la sàtira o la paròdia, tècniques literàries que fan servir sovint l'estratagema de la condensació i que és a la base de la construcció sintètica de l'aforisme.

A la tercera i última part, «La punta de l'iceberg», l'autora desemmascara en tres apartats les relacions invisibles que s'estableixen entre aforismes i altres textos de producció fusteriana. La invisibilitat de les línies ideològiques d'aquestes petites composicions lingüístiques, que no són altra cosa que assaigs comprimits, pot conduir a una sèrie de factors negatius com la incomprensió, la manca de coherència discursiva o la dispersió formal tot derivant en el menysteniment del gènere i la signatura. Gregori, amb l'ajuda dels també estudiosos fusterians Sierra Labrado i Joan Borja, engega mecanismes d'interconnexió entre l'aforisme i altres textos periodístics o d'assaig per mitjà de coincidències temporals o referències textuals que esdevenen fonamentals per a treure a la llum aspectes no tan evidents i dotar-los d'un significat més ampli. Aquest és el cas del famós «Thàlassa! Thàlassa!... Sí, però des de la vora» (Fuster 2002: 267), al qual l'autora adjunta una sèrie de textos apareguts en premsa o al *Diccionari per a ociosos*, la majoria passats pel sedàs de les lectures de Baudelaire, Verlaine o Victor Hugo, per fixar així xarxes de connexió i extreure'n una més que lloable clau interpretativa en favor de la llibertat d'expressió a l'àgora grega, bressol de la cultura occidental actual.

Així doncs, quan falta poc per a commemorar el vintè aniversari de la mort de Joan Fuster és bo veure que la seva figura continua essent font de pensament i debat. Gràcies a l'aportació de Carme Gregori, el seu llegat es fa completament viu pel que aquest homenot i el seu pensament tenen de moderns. *Anotacions al marge. Els aforismes de Joan Fuster* ens aproxima al clàssic i ens el fa a mida per mitjà d'aquestes petites peces d'orfebreria lingüística que són els aforismes, tot donant fe de la grandària i complexitat del pensament d'aquest home de lletres, un dels intel·lectuals més lúcids, crítics i polimorfs de la cultura catalana que mai no s'està de defensar per damunt de tot la paraula escrita: «CONTRA BOILEAU.-Abans de pensar, aprèn a escriure» (Fuster 2002: 306).

Antònia Ramon Villalonga
Université Lumière Lyon 2

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Fuster, J. (2002) *Obra completa, vol. I: Poesia, Aforismes, Diari, Vinyetes i Dibuixos*, Barcelona, Edicions 62.

Jordi Roca i Rovira, *La Processó de Verges. Text de l'obra,* Girona, Diputació de Girona, 2011 (Col·lecció «Josep Pla», 26), 145 pp.

La Processó de Verges és una mostra destacada del teatre religiós d'origen medieval que ha sabut mantenir-se viu fins als nostres dies. Es tracta d'una escenificació de la Passió de Jesucrist que té lloc en la nit del Dijous Sant en diferents places i carrers de la petita ciutat empordanesa, amb la peculiaritat d'incloure l'única Dansa de la mort que es conserva a Europa, una dansa macabra associada al culte als difunts i a les epidèmies de pesta negra que van assolar el nostre continent entre els segles XIV i XVII.

Aquest tipus d'escenificacions van ser concebudes per a explicar als fidels de manera plàstica els principals misteris de la religió cristiana. És per això que es vincularen a les dates més assenyalades del calendari litúrgic del qual formaven part: Nadal, Corpus Christi, l'Assumpció de la Mare de Déu o, com en el cas de Verges, la Setmana Santa i Pasqua. Aquestes representacions, que per a sobreviure van saber adaptar-se d'una manera o d'altra a les exigències doctrinals de la Contrareforma, esdevingueren autèntiques celebracions col·lectives, de manera que formen part de la consciència comunitària de les seues respectives poblacions i són les seues expressions més destacades.

Totes aquestes característiques comunitàries, culturals, artístiques i històriques estan ara mateix essent reconegudes pels màxims organismes culturals com a valors que cal salvaguardar per al futur. Per exemple, la Festa d'Elx, dedicada a l'Assumpció de la Mare de Déu, la Patum de Berga, nascuda dins de la processó del Corpus Christi, i el Cant de la Sibil·la, conservada en les esglésies mallorquines en la nit de Nadal, han estat proclamades per la UNESCO Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat, el 2001, 2005 i 2010, respectivament. I, en la mateixa línia, la Processó de Verges va ser declarada Festa Patrimonial d'Interès Nacional per la Generalitat de Catalunya l'any 2010.

Un aspecte fonamental per a explicar la popularitat i, per tant, la pervivència d'aquesta processó, és, sens dubte, la transmissió tradicional de la seua escenificació i del seu text. Un text en vers que passava de viva veu entre els mateixos actors de l'obra en èpoques en què aquests no sabien ni llegir ni escriure. Un text «viu» que, a més de les aportacions populars més o menys espontànies d'actors, directors i espectadors, també ha patit determinades adaptacions, revisions i restauracions amb el fi que sempre fóra comprensible a tots els seus protagonistes. Fruit de la seua darrera restauració és el llibre *La Processó de Verges. Text de l'obra,* que ofereix la versió textual utilitzada en les representacions actuals.

El volum s'inicia amb un estudi introductori de Jordi Roca i Rovira, màxim especialista en la representació vergelitana, a la qual ha dedicat nombroses investigacions i estudis, entre els quals destaquen els llibres *La Processó de Verges* (Girona, Quaderns de la Revista de Girona, 1984) i *Verges la Processó: arrels cap al futur* (Tarragona, Arola, 2007). Aquest estudiós ens posa de manifest que el text de la Processó es basa fonamentalment en dues obres poètiques de fra Antoni de Sant Jeroni, un frare trinitari del segle XVIII, poeta culte català, titulades *La Gran Tragèdia de la Passió i Mort de Jesucrist Nostre Senyor* i *Representació de la Sagrada Passió i Mort de Nostre Senyor Jesucrist*, que, donada la seua popularitat, van ser també utilitzades per diferents pobles catalans adaptant-les a les seues respectives representacions, de manera que van ser reeditades en nombroses ocasions.

Entre 1950 i 1955 Carles i Maria Perpinyà i Sais van reelaborar el text per modernitzar-lo, netejar-lo de castellanismes i adaptar-lo a la realitat del moment. Una tasca que ja havia tingut un precedent en alguns fragments realitzats pel poeta figuerenc Damas Calvet al segle XIX. Finalment, també havia retocat alguns versos el mateix Jordi Roca en la seua destacada etapa com a director de la Passió, altres havien estat incorporats per Lluís Llach, director des de 2008, i se'n detectaven altres d'improvisació o de composició popular i, fins i tot, fragments en prosa d'autoria incerta, però impulsats per altres directors anteriors com Carles Perpinyà i Llorenç Cansell.

Davant d'aquest conglomerat d'aportacions de diferents mans i diferents èpoques, i per tal d'intentar recompondre les parts corrompudes i donar-los coherència, s'ha decidit fer una bona revisió i edició del text. Un primer pas imprescindible ha estat la correcta filiació de cada un dels versos a la seua obra de procedència, tasca realitzada per Maria Roca i Llauró en un treball actualment en procés de publicació. I, després, assentar els criteris que es farien servir en l'edició ara publicada: respectar sempre els elements essencials i identitaris de la Processó de Verges, encara que anaren contra les regles poètiques, lingüístiques o socials, fer el text més intel·ligible per als actors i espectadors actuals, més respectuós amb la sensibilitat dels nostres dies, correcte al màxim en sintaxi, en lèxic, en formalitat i en funció poètica, i, finalment, fixar les renovacions escèniques dels últims anys, tant en els diàlegs com en els quadres de l'obra.

Roca i Rovira explica la seua intervenció a l'hora de modificar algunes paraules dels versos que, amb el pas del temps, no entenien ni els mateixos actors, i buscar solucions que foren correctes gramaticalment, entenedores i d'acord amb el sentit original de l'obra. També dóna a conéixer les modificacions fetes en expressions amb

connotacions masclistes o relatives a valors actualment irrenunciables, com seria el cas de l'eliminació d'una apologia de la guerra que feia el Centurió romà en l'última escena dialogada. Així, els versos originals de *La Sagrada Passió...* que deien «vols hara tant imprudent / deixar lo noble exercici / de la guerra y son ofici, / com si no foses valent», s'han convertit en «vols ara ser un imprudent, / i abandonar l'exercici / de la guerra, el teu ofici, / com si no fossis valent?» (p. 25)

S'han eliminat nombrosos castellanismes, especialment aquells que ara mateix ja sonaven malament als espectadors, tot i que eren d'ús habitual fa unes dècades. I s'han depurat els versos de corrupcions que s'expliquen precisament per la transmissió oral que hem comentat, quan els actors, gent del poble com ara, eren majoritàriament analfabets. En aquest sentit s'indica que, quan un director veia que uns dels participants tenia dificultats per a recordar un text massa llarg, s'optava per dividir-lo en seccions o per afegir-li qualsevol recurs mnemotècnic que en facilitara l'aprenentatge.

Finalment, també s'ha revisat la mètrica i s'ha recuperat la regularitat dels versos, encara que respectant sempre els nombrosos recursos poètics utilitzats en composicions tan llargues com aquesta, de prop de mil nou-cents versos. S'han revisat les rimes, especialment per a millorar la comprensió del text amb l'eliminació de paraules excessivament cultes. I s'han depurat les divisions estròfiques, tot i que, en aquest cas, de manera mínima i puntual. Com resumeix el mateix Jordi Roca, «la nostra actuació sobre la qualitat poètica ha estat gairebé la d'un restaurador sobre una peça antiga: intentar restituir al text la bellesa original en aquells punts en què l'ús, la mala comprensió, les crosses memorístiques, etc., l'havien corromput» (p. 26).

Com no podia ser altrament davant de l'origen, transmissió i característiques d'aquest text, s'ha volgut presentar la seua edició com un treball solidari entre moltes persones i amb un objectiu que és el mateix de tots aquells que, generació rere generació, han treballat i treballen a la Processó i per la Processó de Verges: fer possible que la tradició heretada s'adapte ben bé al present per a encarar el seu futur amb garantia de ser tinguda com a pròpia per tots els vergelitans.

L'estudi inicial, que s'il·lustra amb la comparació de les versions de diferents fragments del text respecte a les solucions ara adoptades, i que té ja una bona bibliografia, dóna pas a l'edició del text de la Processó pròpiament dit, que es divideix en dues grans parts. D'una banda, el *Misteri de la Passió*, que té lloc en un cadafal alçat a la plaça Major i on s'escenifiquen diferents quadres de la vida pública de Jesucrist:

I. El Ram o entrada de Jesús a Jerusalem; II. La Samaritana; III. Sant Sopar; IV. El Sanedrí; V. Hort de Getsemaní; i VI. Ponç Pilat.

A partir d'aquest moment, la Processó recupera la primitiva forma de teatre itinerant i els carrers de Verges es transformen en la Via Dolorosa de Jerusalem que recorre Jesús per arribar al Calvari. En diferents llocs del nucli urbà, on destaca especialment el carrer dels Cargols per la seua peculiar ambientació amb closques de cargols transformades en petites llànties d'oli, es representen els successius quadres: la Primera Caiguda, que comprén tres escenes, curació del Cec, trobada amb Maria, i la Verònica; la Segona Caiguda, amb les Filles de Jerusalem i el Cirineu; la Tercera Caiguda; i la Crucifixió i el Davallament, en la plaça de l'Església, amb les escenes de la Crucifixió, l'Alçament de la creu, la Jugada de la túnica, el Comiat de Maria, el Parlament dels soldats i el Davallament de la creu. Aquesta última escena sense diàlegs es fa coincidir amb les reverències que els membres de la Dansa de la mort fan davant del Santíssim Sagrament, reservat al Monument del temple. Aquest final doble, que sorprén els espectadors actuals, lliga perfectament el teatre al carrer amb el realitzat dins de les esglésies i és un testimoni evident de l'origen medieval de l'obra. D'altra banda, el text inclou també versos de carrer de diferent índole: curts individuals, llargs individuals i llargs dialogats.

El llibre *La Processó de Verges...*, representa una aportació fonamental dins de la història d'aquesta escenificació per a fixar el text utilitzat en la primera dècada del segle XXI. Però, alhora, no vol considerar-lo definitiu, sinó sempre obert a la seua evolució natural i, per tant, a futures edicions que fixen les noves aportacions una vegada consolidades. De fet, l'epíleg de Lluís Llach posa de manifest que aquesta fixació actual i la mateixa direcció escènica de la Processó que ha assumit en els darrers anys, han donat peu a una profunda reflexió sobre un concepte cabdal en aquest tipus d'expressions populars: el concepte de tradició. I es considera evident que la pervivència de la Processó fins als nostres dies ha estat possible, precisament, perquè aquesta no s'ha fossilitzat en cap moment i s'ha vivificat gràcies a les adaptacions, els sentits, els compromisos i les significacions socials que el col·lectiu humà que la fa possible, el mateix poble de Verges, ha sabut conferir-li al llarg de la història.

Joan Castaño
Universitat d'Alacant

Lluís del Milà, *El cortesano. Edició i text introductori a cura de Vicent Josep Escartí*, València. Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, 464 pp.

La recent publicació de la nova edició d'*El cortesano* de mà de Vicent Josep Escartí representa una bona oportunitat per donar a conèixer l'obra de Lluís del Milà. L'edició anterior, datada el 2001, es divideix en dos volums, el primer dels quals conté l'edició facsímil, i el segon, la transcripció de l'obra i els estudis d'Antoni Tordera i Vicent Josep Escartí. En canvi, l'edició actual, compactada en un sol volum, conté només l'estudi d'Escartí, actualitzat (pp. 9-56); tampoc no hi són transcrits els pròlegs al *Libro de motes* i al *Libro de música de vihuela* ni el testament de Lluís del Milà, que sí que constaven a l'edició del 2001. A més a més, aquesta nova edició incorpora, al final, un glossari (pp. 459-461). Respecte de l'edició del 2001, se n'han regularitzat les grafies i esmenat els errors.

En la introducció, Escartí ens acosta a la cort dels ducs de Calàbria i, més concretament, a la figura i l'obra de Lluís del Milà. L'investigador valencià aconsegueix en cinquanta pàgines una introducció prou completa i interessant per als que s'acostin per primera vegada a l'obra. La introducció es divideix en quatre apartats. El primer, «La cort dels ducs de Calàbria i la influència italiana», ens situa l'obra *El cortesano* en el context històric corresponent, i mostra les relacions que l'obra estableix amb el *Cortegiano* de Castiglione. En el segon apartat, «Lluís del Milà o el paradigma del cortesà», Escartí ens presenta la figura de Lluís del Milà com a escriptor del *Cortesano* a partir de dades històriques i de la imatge que podem extreure'n de l'obra. La tercera part , «L'obra de Milà: Un projecte programàtic per a la noblesa valenciana», analitza més aprofundidament els llibres de Lluís del Milà i les característiques generals que defineixen la seva obra. Finalment, la quarta part, intitulada «La present edició», explica escrupolosament els canvis d'aquesta edició respecte de l'anterior realitzada pel mateix Vicent Josep Escartí i en detalla els criteris d'edició.

Lluís del Milà i Eixarch esdevingué tot un personatge a la cort de Ferran d'Aragó i Germana de Foix, vídua del Catòlic. Era un gran músic, però també poeta i escriptor. Es donà a conèixer amb llibres com *El libro de motes de damas y caballeros* i *El maestro,* però sens dubte l'obra de més renom fou *El cortesano.*

El títol remet inevitablement a l'obra de Baldassare Castiglione: *Il cortegiano.* El mateix Lluís del Milà ens expressa en l'obra el desig d'ocupar les mans de les dames

valencianes tant com l'obra de Castiglione. No obstant això, les dues obres tenen una diferència bàsica: mentre que *Il cortegiano* és un text clarament dogmàtic, *El cortesano* és bàsicament un entreteniment de cort i un exemple sobre com «saber burlar a modo de palacio» (p. 63), com apareix en la introducció. Tot i que, si ens fixem en el conjunt de les obres de Milà, sí que hi podem detectar un fons comú, una voluntat d'educar la noblesa sobre com comportar-se en la cort (p. 120):

> Yo diría que el cortesano debe hablar siempre a buen propósito, que apenas hay cosa mal dicha a buen propósito, ni bien hablada fuera de él, hora sea moviendo conversación o respondiendo a quien la mueve, pues sería conversación despropositada, como si se hablase de alegría en tiempo de tristeza, si ya no se hiciese para alegrar a uno que se holgase lo sanase de triste un alegre donoso.

El llibre de Milà es caracteritza per una gran dosi de «realisme», tant pels personatges reals com pels diàlegs vestits d'una espontaneïtat i una frescor difícils d'aconseguir. La cort esdevé un món sencer per si mateixa, un món excloent i tancat que no es relaciona amb la València del seu entorn. L'obra fa referència als anys 1535-1536, tot i que no va ser publicada fins al 1561; per tant, ens situem a la cort de Germana de Foix i el seu tercer marit, Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, que va destacar com a font de producció literària en l'època.

Fins i tot després de la mort de Germana de Foix, Ferran d'Aragó es casà amb Mencia de Mendoza, que estava molt relacionada amb els moviments humanístics del moment. Aquest nou matrimoni sovint s'ha relacionat en el llibre amb la figura del Mestre Sapater, que simbolitzaria aquest nou corrent de pensament que envairà la cort a partir de 1536 (p. 407):

> Con que nadi se confíe que por sus propios merescimientos meresce el paraíso, sino por virtud de la muerte y pasión de Jesucristo nuestro redentor.

Aquest centre cultural pràcticament s'extingí amb la mort del duc de Calàbria; el seu episodi més resplendent correspon al matrimoni amb Germana de Foix. Però hem de tenir en compte que en el moment de publicació de l'obra *El cortesano* aquest món ja no existeix; per això no resulta estrany que la narració es tenyeixi d'un cert idealisme i de nostàlgia.

Precisament en *El cortesano* apareix un altre personatge que també és escriptor: Joan Ferrandis d'Herèdia, autor de *La vesita o Col·loqui de dames*, esdevé en l'obra de Lluís del Milà un contrapunt de l'autor mateix. Ambdós personatges representen dos

models oposats de cortesà: Lluís del Milà sol encarnar el cortesà ideal, que es definia com a *doctus* i *facetus,* esforçat cavaller i home devot, mentre que Joan Ferrandis d'Herèdia apareix en clau còmica i sovint explica històries, en què ell mateix s'involucra, de caire burlesc i fins i tot vulgar.

En el llibre *El cortesano* es destaquen continuadament les aptituds que caracteritzen el model de cortesà. El cortesà ideal ha de tenir un gran domini del llenguatge, sobretot amb un sentit enginyós i ocurrent, però també ha de participar en les activitats destinades al seu estament nobiliari, com la caça que apareix en la primera jornada. Serà Lluís del Milà mateix que en el llibre se'ns presentarà com el cavaller perfecte, que participa en totes les activitats de la cort: els banquets, la caça, les representacions i els *motes*, i que alhora se'ns mostra com el millor dels enamorats a partir de l'episodi de Miraflor.

En aquest àmbit, cal destacar que Lluís del Milà degué rebre la formació adient a un clergue, ja que és anomenat en un procés del 1542: «*nobilis et reverendis Ludovici del Milà, clerici*». Aquest fet ens demostra que tenia una gran cultura, la qual cosa explica el domini dels autors i mites clàssics, si bé no va arribar mai a ser ordenat perquè el seu matrimoni està documentat.

Cada personatge que apareix en el diàleg té una funció molt marcada. Lluís del Milà s'erigeix com a protagonista que sempre esquiva amb enginy i originalitat les burles i que, a més a més, recita poesia composta per ell mateix i cita grans autoritats clàssiques. Aquest personatge sempre és recolzat per Diego Ladrón, que comparteix les seves mateixes opinions, alhora que és contradit per Joan Ferrandis d'Herèdia. D'aquesta manera l'autor assegura certa tensió en el diàleg, que afavoreix l'interès del lector. Per exemple, ho veiem en aquesta intervenció de Joan Ferrandis (p. 163):

> […] vos decís que me querríades ver una Dalida por amiga, para que me aconteciese lo que le acontesció a Sansón. Y si yo en tal me viese, a vuestra puerta rezaría los setenta y dos nombres que las damas os han puesto, para que se guarden de vos los que no os conocen. Y en esto les haría tan gran placer, como vos les hacéis pesar, con vuestra lengua.

D'altra banda, hem de tenir en compte que es tracta d'una obra per a divertiment de la noblesa i que, per tant, té un fort component humorístic. En efecte, hi trobem personatges que provoquen el riure al lector i als personatges que comparteixen escena com Malfaràs o el Paje de Mal Recaudo, el canonge Ester o Gilot. Però les burles són constants en tota l'obra i fins i tot Germana de Foix n'és víctima per la seva coixesa:

«Senyora, vostra altesa és eixida huy ab lo peu esquerre, y tot lo dia va coxo qui ab mal pensament hix de casa» (p. 66).

S'ha de destacar també com a element còmic els combats de «motes» que enfronten els diferents personatges al llarg de totes les jornades i que donen peu a un conjunt de rèpliques enginyoses que amenitzen la lectura: «Y con razón se le puede decir señor Nosecómo, pues no se puede saber cómo han de contentar a vuesa merced» (p. 225), «Joan Perromocero, que va tras mozas, carnicero» (p. 167). També trobem contes i petites històries sense més voluntat que provocar la rialla i sovint emmarcades en conflictes que enfronten dames i cavallers. Les controvèrsies amoroses són un altre dels temes recurrents en l'obra. D'una banda, els relats dels cavallers perseguint alguna dama amb un resultat nefast i, de l'altra, les tensions entre els matrimonis expressades en clau humorística i satírica com a prova d'agudesa mental (p. 87):

> […] para conservarse la voluntad entre los casados siempre ha de saber a servidor el marido, porque no sea tenida en poco la mujer, pues en ser casada es olvidada, lo que no debría ser, que la guerra en la posada, peor mal puede ser.

Això dóna lloc a situacions controvertides per la gelosia de les mullers respecte als marits que persegueixen les dones de qualsevol condició, i sovint aquestes discussions s'acompanyen de historietes o contes picants de l'estil de Boccaccio o de Bandello.

Tots aquests elements tenen cabuda en el diàleg renaixentista, que era un gènere bastant lliure, ja que no estava sotmès a unes normes gaire restrictives. Això donava peu a l'artista a poder encabir en la seva obra tot allò que considerés necessari. És per aquest motiu que en el llibre de Lluís del Milà podem gaudir també de nombrosos fragments de poesia, sonets, romanços, però també representacions de caire teatral, al·legories, mites clàssics i contes.

Per aquesta raó resulta interessant fixar-nos en les variades representacions efectuades davant dels ducs que tenen lloc en diferents moments al llarg de l'obra. La primera forma part del gènere de l'entremès i descriu l'enfrontament entre uns cavallers de Sant Joan de Malta i els turcs per alliberar unes dames. La segona pot ser dubtós considerar-la una peça teatral, ja que la representació de la «Montería de las damas y caballeros de Troya» (Josep Romeu: «Literatura valenciana en "El cortesano" de Luis Milán»; dins *Revista Valenciana de filología*, volum 1, número 4, any 1951, pp. 313-339) és un text recitat per Lluís del Milà al complet, per bé que l'escriptor va introduint els diferents personatges a escena i, per tant, segueix un esquema teatral. A

continuació, la sisena jornada conté dues representacions més. En la primera apareix la font del desig, regida pel fill de Venus. Tots els personatges representatius intenten beure de la font, però l'aigua els és negada a tots, excepte a Miraflor de Milán, *alter ego* de Lluís del Milà i representant de l'amor ideal. I, finalment, l'última representació tracta sobre la guerra entre grecs i troians que espanta les dames per la ferocitat dels combats reproduïts a escena. Aquests acaben amb la intervenció d'Apol·lo amb la cítara i Siringa que canten romanços sobre personatges de la guerra de Troia i que s'ha aventurat que podrien ser invenció del mateix Milà (p. 427):

> Paris Alejandre hermoso,
> hijo del buen rey de Troya:
> caro te costó la joya
> de los griegos que llevaste.

Malgrat la notòria presència dels ducs de Calàbria en *El cortesano,* hem de tenir en compte que la figura més destacada de l'obra no són els ducs sinó el mateix Lluís del Milà. Es presenta com un personatge central en la cort de València que sempre és lloat pels ducs de manera especial. Els altres personatges, especialment les dames, sovint li demanen que reciti versos de la seva pròpia ploma, de manera que exhibeix el seu domini de la poesia. En l'obra trobem diferents recitals de poesia realitzats per Lluís del Milà: romanços carolingis en la segona jornada, sonets especialment en la tercera i la quarta, una llarga carta en la cinquena i, per acabar, en la sisena jornada (p. 379), una extensa lloança de les dames valencianes a l'estil de *La vesita* de Joan Fernández:

> Para una doña Francisca
> de Mascón y Castellví:
> "Por amores me perdí,"
> cantará quien se le arrisca.
> Aunque no se olvidará.
> Y si me cobrase hoy día,
> otra vez me perdería"
> quien también perdido está.

Alguns crítics han considerat *El cortesano* com una obra dramàtica, però una peça teatral no pot contenir una veu narrativa. Podríem considerar que, excepte les representacions teatrals que ja hem esmentat, es tracta d'una novel·la. No obstant això, la novel·la es basa en la tècnica de narrar, però *El cortesano* es caracteritza per mostrar l'acció directament. Els diàlegs mostren com és el personatge, però la veu narrativa

no ho explica. Podem concloure que segueix una tècnica diferent, la de mostrar, característica del teatre i del diàleg renaixentista.

A més a més, un altre fet a considerar del llibre de Lluís del Milà és la convergència que es produeix entre llengües. L'idioma majoritari de l'obra és el castellà, la llengua de la noblesa, caracteritzada per un major prestigi. Tot i això, també trobem la presència del valencià i fins i tot del portuguès, l'italià i el francès. El valencià és la llengua que solen usar criats i alguns dels personatges més burlescos, com Gilot, però també altres personatges com donya Jerònima, l'esposa de Joan Ferrandis d'Herèdia, quan conversen de forma espontània. Aquest fet dóna una important dosi de versemblança al llibre, ja que l'escriptor ha volgut respectar la varietat de llengües que es parlaven a la cort.

Marta Castaño Trias
Universitat de Girona

Germà Colón Domènech, *Lexicografia, lèxic i crítica textual*, Castelló / Barcelona, Fundació Germà Colón Domènech / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011, 429 pp.

L'aparició d'un nou llibre de Germà Colón és sempre motiu de celebració. En aquest cas es tracta d'un extens recull de treballs monogràfics, alguns d'inèdits i altres d'apareguts en diversos llibres i revistes, però ara reunits i convenientment revisats i augmentats. Els articles giren al voltant de dues de les línies d'investigació predilectes del nostre autor, que ha sabut tractar de forma magistral i exemplar, com són el lèxic, sobretot en el seu vessant històric, i la crítica textual. Es tracta, d'altra banda, de temes estretament relacionats, la qual cosa atorga una notable unitat al llibre.

El professor Colón estudia el lèxic català des d'una perspectiva panromànica, encabint el vocabulari de la nostra llengua en el conjunt romànic i dotant així la investigació d'una perspectiva global, que resulta sempre enriquidora. El benefici és mutu, no únicament per al català, sinó també per a la resta de llengües romàniques, ja que, com demostren els treballs de Colón, el lèxic català, sovint massa negligit per part dels romanistes, és moltes vegades l'anella que uneix les llengües iberoromàniques amb les formes gal·loromàniques i italoromàniques. Igualment, com el lector

ho podrà comprovar amb la lectura d'aquest llibre, Germà Colón s'ha preocupat per la variació diatòpica de la llengua catalana, tractant de corregir amb els seus treballs exemplars la menor presència d'alguns dialectes, com el valencià, en la lexicografia catalana. Aquesta doble perspectiva, panromànica i variacionista, s'adequa al mètode comparatiu i contrastiu que Colón aplica en els seus estudis, tant entre llengües diferents com entre varietats d'una mateixa llengua, tenint en compte, a més a més, la seua concepció de l'etimologia com una història de les paraules, la qual és també història cultural.

El llibre es divideix en quatre parts: lexicografia, lèxic, crítica textual i revista d'obres que s'hi relacionen.

La primera part, amb el títol de «Lexicografia», se centra en l'àmbit dels diccionaris. Germà Colón repassa críticament i de forma successiva el *Diccionari general de la llengua catalana* (*DGLC*) de Pompeu Fabra, el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (*DECat*) de Joan Coromines, el *Französisches Etymologisches Wörterbuch* (*FEW*) de Walther von Wartburg i el *Diccionari etimològic* de l'Enciclopèdia Catalana.

De la detallada anàlisi estructural que fa Colón del *DGLC,* en destacaríem el caràcter normatiu i sincrònic del diccionari, que duu Fabra a ser especialment selectiu i primmirat en la selecció del vocabulari, encara que cau en una limitació geogràfica, que el porta a centrar-se en el català oriental, i en particular en la llengua de Barcelona, mentre que la resta de dialectes hi tenen una presència menor, fet que ha estat en bona part corregit en el *DIEC*.

Els dos treballs següents del llibre estan dedicats a analitzar críticament els diccionaris etimològics de Coromines, especialment el *DECat*, així com el seu mètode de treball. Colón comença destacant el paper clau del *DECat* en l'etimologia catalana i romànica, així com el valor de les dades dialectals recollides i les seues contribucions a aspectes històrics, lingüístics i dialectològics. Però l'obra no està exclosa de mancances, com en les limitacions en el despullament de textos, en la importància concedida a l'encreuament de vocables en l'explicació de certes etimologies, en l'abús dels conceptes de sorotàptic i de mossàrab, no gaire definits, en l'estudi dels cultismes, en l'anarquia de les indicacions bibliogràfiques i la manca de precisió de les referències internes, o en aspectes no purament lingüístics, com l'abús de desqualificacions gratuïtes o els incisos i anècdotes estranys a la filologia. Una important limitació metodològica del *DECat*, segons Colón, té a veure amb l'examen i interpretació dels documents

escrits. Il·lustra aquest aspecte amb el cast. *revellín* 'petita fortificació', mot del qual Coromines no té en compte la documentació catalana, quan aquesta resulta clau en la interpretació històrica i etimològica del mot.

En el següent treball Germà Colón estudia el *FEW*, obra que té com a propòsit traçar la història completa del vocabulari gal·loromànic, reunint diacronia i sincronia i integrant els mètodes de la geografia lingüística i de la filologia. En els capítols anteriors ja s'hi havia referit, en establir un contrast entre aquest diccionari i el *DECat*, a propòsit de l'estructura dels articles, quan destacava com un avantatge del *FEW* la separació entre els materials i el comentari o discussió etimològica. Cal dir que aquesta és una obra que Colón coneix molt bé, car ell mateix va formar-ne part de l'equip de redacció. Això li permet d'analitzar amb gran detall i aprofitament el mètode de von Wartburg, les característiques d'aquest diccionari i les dificultats de la tasca del lexicògraf.

Clouen aquesta part del llibre les pàgines dedicades a l'anàlisi del *Diccionari etimològic* (1996) de Jordi Bruguera, obra que inclou més de 50.000 mots, agrupats per famílies. Destaca Colón d'aquesta obra, entre altres mèrits, la presentació entenedora dels materials, la bona introducció i el fet de facilitar l'accés dels no especialistes a l'etimologia, però lamenta el seguiment excessiu del *DECat*, diccionari que és un referent, però que conté també errades i llacunes, i, per tant, no s'ha de veure com una obra definitiva, sinó, més aviat, com un esperó per a continuar la investigació.

La segona part del llibre es consagra a «Aspectes lexicals». En el primer capítol, «Català: del general al particular», estudia les circumstàncies en què es troba el nostre lèxic, en particular la relació dels dialectes amb les llengües i amb les varietats estàndard, i el problema apassionant i complex dels geosinònims, el qual Colón ja havia tractat magistralment en treballs anteriors, com per exemple, «Sinonímia i diatopisme» (*Randa*, 2, 1981, pp. 45-61). Estudia el tema de la selecció dels geosinònims en català amb exemples des de l'època medieval, crida l'atenció, entre altres coses, sobre els canvis històrics en les àrees geogràfiques dels mots i lamenta la preeminència del barceloní i la «manca d'atenció envers el que no és l'anomenat "català central"» en què sovint es cau en la selecció lèxica de l'estàndard. Aquest tema es retroba en altres estudis del nostre autor, com per exemple en la monografia que dedica al verb *empomar* 'agafar al vol' en aquest mateix llibre.

En «Dos models de lèxic català enfront del castellà», trobem un altre dels temes d'investigació predilectes de Germà Colón, i en el qual ha mostrat sobradament el

seu magisteri, com és el contrast entre vocabularis veïns i entre les diverses variacions internes de la llengua. En aquest cas relaciona les *Introductiones latinae* de Nebrija (ed. de Logronyo, 1505), les adaptacions catalanes del barceloní Pere Badia (1505) i del tortosí Jeroni Amiguet (1514), el *Lexicon* llatí-espanyol del 1492, i l'adaptació catalana de Gabriel Busa (1507).

El capítol següent, «Dialèctica entre llatí i romanç», se centra en l'estudi dels cultismes del català medieval, tot assenyalant la riquesa de cultismes de la llengua catalana, els quals moltes vegades són més matiners que en les altres llengües romàniques, a pesar que aquest és encara un aspecte massa negligit en la lexicografia catalana. Clou l'article un extens i valuós glossari de cultismes procedents de les *Històries troianes*, del *Valeri Màxim* d'Antoni Canals, de l'*Epistolari de la València medieval* i de documents sobre Alfons de Borja.

Segueixen, a continuació, monografies extenses de mots que han estat objecte de controvèrsia. Germà Colón, a partir de la documentació, cerca solucions als problemes suscitats. Trobem en aquests articles una exposició pràctica i exemplar del bon mètode filològic: plantejament del problema, repàs de l'estat de la qüestió, exposició i estudi de les dades documentals (documentació catalana i romànica en general) i conclusió. Seguint aquest mètode, estudia en primer lloc el mot *flamenc* (i els seus equivalents romànics), d'etimologia controvertida. Observa que l'aspecte filològic del problema està prou negligit, i conclou que el cat. *flamenc* reuneix tots els requisits, documentals, fonètics i morfològics, exigibles per a ser considerat el punt de partença del mot. A continuació, fa una revisió filològica del mot *escarada*, actualment balear, i de la seua família etimològica. Així mateix, estudia el val. *estall*, sinònim d'*escar*, que compta amb prolongació aragonesa (*estallo*) i el derivat *estallar*. Conclou el capítol amb unes raonables observacions sobre diatopismes relacionades amb aquests mots. La monografia següent tracta del verb *amainar*, amb presència en portugués, castellà i català, però en relació amb el qual els lexicògrafs no havien tingut en compte el francés *amener* (i ant. també *ameiner*), procedent de MINARE, del qual degué passar al portugués per l'Atlàntic, i des d'ací s'estengué als altres idiomes romànics, de vegades a través del castellà.

L'estudi següent està dedicat al mot *brivó* en el seu context romànic. Colón comprova que la documentació catalana i castellana d'aquest mot és molt posterior a la que es troba en altres llengües (italià, francés, anglés), i després de rebutjar la proposta etimològica de Coromines, que remuntava el cast. *bribón* en darrera instància a BIBLIA,

i pensava que des del castellà s'irradià a les altres llengües, Colón creu més raonable que el mot arribés a la península Ibèrica des de fora, i, atesa l'època i l'estructura del mot, s'inclina per un italianisme. Analitza a continuació el terme *garceta*, que designava una mena de pentinat distintiu que havien de dur els sarraïns, i tenint en compte que els primers testimonis documentals procedeixen d'Aragó, així com els aspectes semàntics i morfològics, s'inclina per un aragonesisme. Estudia tot seguit la història de *malsí/malsín* 'delator', procedent de l'hebreu, en català i en castellà. En la monografia sobre el verb *maldar* 'afanyar-se, esforçar-se, per obtenir alguna cosa', mot d'origen desconegut, s'aporten noves dades documentals i dialectals. Actualment, com diu Colón, és desconegut en el parlar corrent de València i Mallorca, si bé en la llengua literària «té plena vigència». Podríem afegir que es troba també amb relativa freqüència entre els escriptors populars valencians del s. XIX, com podem veure amb exemples com els següents:

> 'afanyar-se, esforçar-se, per obtenir alguna cosa': «—Eu! A l'últim ni de dia / podrà eixir un home a soles, / si no porta dos pistoles. / […] Com peixque al chitano, yo / l'ensache. / —Per més que *malde*...» (Eduard Escalante i Feo, *Del porrat de Sent Antoni a les torres de Serrans*, València, 1887, p. 19), «Tot ho sé, no cal que *malde*» (Francesc Palanca i Roca, *El secret de l'agüelo*, València, 1870, p. 7), «No saps tu què és viudo ser. / Tu no saps lo que és remar: / Viudo en fills? Sinse muller? / Y creixcuts....? Asò és *maldar*. / És viure en mich del carrer, / entregat a aquell que pasa, / mallant com malla el ferrer» (*Les marors de una fadrina o El viudo vert. Comèdia vilingüe*, València, 1860, p. 5),

on apareix juntament amb *mallar*, que hi té, figuradament, un sentit semblant ('passar molts afanys, moltes tribulacions');

> *maldar debades* 'esforçar-se inútilment': «Anaba per la montanya / un casador d'afisió, / sense vore un gafarró, / (...) y un altre de profesió / digué, al vore'l: "Criatura, / molt la casera t'apura, / y veig que *debades maldes*"» (Salvador Estellés, en *Niu d'abelles. Epigrames llemosins, donats a pública llum per En Constantí Llombart*, València, 1876, p. 101).

Colón aporta nova documentació antiga del mot *ròtol*, on es comprova l'ús antic d'aquest mot per a designar una mesura de pes. El mot, a més del català, es troba en altres indrets de la Mediterrània, on hi hagué influència àrab, llengua de la qual, segons el nostre autor, ens hauria arribat. Estudia, a continuació, el terme arquitectònic *claraboia*, considerat massa superficialment en els diccionaris catalans. Colón n'aporta nova documentació, amb diferents sentits i matisos, i creu que per comprendre'ls hem de pensar en el seu origen, el francés *claire-voie*, compost de CLARUS i VIA, des d'on arribà al català ja en època prou reculada.

El següent bloc del llibre inclou una sèrie de monografies de mots d'àmbit reduït, que sovint ofereixen sorpreses i constitueixen un motiu de reflexió. En el primer treball d'aquest bloc, «Espigoladures valencianes medievals», Germà Colón estudia diversos mots procedents del *Primer Manual de Consells de la ciutat de València (1306-1326)*, publicat a cura de Vicent Anyó Garcia, on troba primeres documentacions i permet eixamplar geogràficament la vigència d'alguns termes. En la monografia següent s'ocupa del mot *pantena* 'ormeig de pesca', que documenta en l'*Aureum opus*, l'any 1283, referit a l'Albufera de València, i l'explica com a resultat del llatí PATINA, amb propagació de la nasal. Colón nega, per tant, que siga un mossarabisme, com tampoc ho és el tortosí *catxel*, nom d'un mol·lusc, que el nostre autor explica com una retroformació del polisèmic *catxerulo*. En el treball següent, a propòsit del valencià i aragonés antics *escaliar* 'roturar', Germà Colón crida l'atenció sobre la comunitat lèxica entre aquestes dues varietats lingüístiques i sobre la necessitat del seu estudi conjunt. En les dues monografies següents s'ocupa Colón d'altres mots poc coneguts: en primer lloc, de la família romànica de *BADILE, parant l'atenció en el cat. *badil*, que, tot i ser documentat des del s. XIV, no figura en els repertoris lexicogràfics romànics; en segon lloc, del català antic *sigrimaçes* 'ganyotes, carasses', que relaciona amb els francesos *grimace* i *simagrée*, i, en tercer lloc, de l'aragonés antic *ruenna* (*rueña*) i el català antic *roÿna* 'rovell'. Clouen aquesta part del llibre l'estudi del mot *casalici*, en el seu context romànic, i del topònim castellonenc *Orpesa*. En aquest cas demostra, basant-se tant en la documentació com en la pronúncia dels parlants de les comarques veïnes, que aquesta, i no *Oropesa*, és la forma genuïna.

La tercera part del llibre tracta d'aspectes de crítica textual. Després d'una primera monografia sobre el català antic *vinyògol*, passa a ocupar-se d'un problema molt debatut, com és l'autoria i situació dialectal de la novel·la *Curial e Güelfa*. Colón, després d'analitzar i contrastar amb proves objectives les probabilitats de l'opció valenciana o principatina, no acaba de pronunciar-se taxativament, si bé reconeix que l'estudi del lèxic apunta clarament a València «i més exactament a la part septentrional del Regne», tot i que comenta que l'ambient de la novel·la resulta poc valencià, fet que Antoni Ferrando, partidari de l'origen valencià de la novel·la, ha tractat d'explicar perquè aquesta seria redactada a Nàpols. En la següent monografia, el lector trobarà contrastades les dues edicions valencianes del *Libre dels feyts* de Jaume I: l'edició curada el 1515 per Lluís Alanyà, que precedeix l'*Aureum Opus*, i l'edició valenciana de 1557. Colón assenyala també que caldria editar com a bàsic el manuscrit C, copiat

el 1380 per Johannes de Barbastro, que és el cappare de la majoria dels texts jaumins que s'han conservat, i no el ms. H, signat per Celestí Destorrens, que es troba quasi sempre isolat davant l'acord dels altres textos. Precisament Antoni Ferrando i Vicent J. Escartí han fet una recent edició del *Libre dels feyts* (València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2010) sobre el ms. C, que, segons els curadors, és una còpia «manada i revisada» pel rei Pere el Cerimoniós, la qual tenia caràcter «oficial» i seria més fidel a l'original que el ms. H.

Després de tractar de dues de les obres cabdals de la nostra història cultural, Colón s'ocupa d'un text menys conegut, però que pot resultar ben profitós lingüísticament, com és el jurament medieval dels jueus valencians. El nostre autor edita la versió en romanç publicada el 1482 per Lambert Palmart en el recull dels *Furs de València*, i la confronta amb el text llatí i amb la versió inclosa en els *Furs extravagants* (València, 1548). L'edició va seguida d'un estudi lingüístic i d'una llista de termes d'interés amb llur correspondència llatina. Després de demostrar, amb l'ajuda de les fonts documentals, l'origen català del mot *revolució* 'transformació d'un règim polític per la violència', tanca aquesta part del llibre amb un altre treball de contrast lingüístic, en aquest cas entre les dues versions catalanes del *Sententiarum variationes seu Synonyma* d'Stefano Fliscus, degudes, respectivament, al «tortosí avalencianat» Jeroni Amiguet (1502) i al valencià Joan Esteve (1489), i fixant-se especialment en aspectes sintàctics.

En la darrera part del llibre, «Revista d'obres cabdals», Germà Colón presenta i analitza algunes publicacions recents de gran interés filològic i lingüístic, com són l'*Atles lingüístic del domini català* de Joan Veny i Lídia Pons, el *Petit atles lingüístic del domini català* de Joan Veny, l'*Atles lingüístic de la diòcesi de Tortosa* de Lluís Gimeno, l'edició en suport electrònic de l'obra d'Antoni M. Alcover, i el llibre *La il·lusió occitana* d'August Rafanell.

Tanquen el llibre una completa i extensa relació de referències bibliogràfiques i un utilíssim índex de mots.

En definitiva, una obra imprescindible per als filòlegs i estudiosos de la lexicografia catalana, que continua la línia editorial iniciada amb l'anterior publicació del mateix autor, *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*, publicada en la mateixa col·lecció que el llibre que ara ens ocupa. Cal felicitar tant l'autor com també la Fundació Germà Colón d'estudis filològics i les Publicacions de l'Abadia de Montserrat, per la seua iniciativa de reunir i editar conjuntament els treballs que constitueixen aquests llibres, i al mateix temps animar-los

a continuar amb aquesta tasca, que sens dubte serà molt ben rebuda per la filologia catalana i romànica en general.

Joaquim Martí Mestre
Universitat de València

Isabel de Villena, *Vita Christi*. Vicent J. Escartí edició, estudi, notes i glossari, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011. 605 pp.

Ens trobem davant una obra de relleu: extensa, acurada, densa, i prologada per un estudi de molta qualitat i que mostra el bon quefer habitual del professor Vicent J. Escartí. Això fa que es veja cridada a convertir-se en un treball de referència per als que estudien la literatura hispànica tardomedieval i renaixentista, la literatura femenina o la literatura de la Corona d'Aragó. De fet, Isabel de Villena és l'única escriptora amb obra coneguda del segle xv valencià, si exceptuem uns versos que suposem de Tecla de Borja, noble dama parenta dels papes de la mateixa família, que va mantenir certa relació poètica amb el conegut Ausiàs March. L'ambient cultural, literari, ideològic i religiós no permetia més. I és per això que una figura com la de la noble abadessa de la Santíssima Trinitat de València resulta tan atractiva i, alhora, tan «rara». De fet, encara en les primeres dècades del segle xvi, el també valencià Joan Lluís Vives, quan pensava en l'educació de la dona cristiana, desaconsellava totalment que les senyores del seu temps llegissen els llibres d'entreteniment que tant circulaven per Europa, i només els recomanava la literatura devota. Però d'aquí al fet que poguessen pensar a ser autores de qualsevol tipus d'obra literària —segurament fins i tot en la ment avançada de Vives— encara hi havia molta distància.

Elionor de Villena (València? 1430 - València 1490) va ser coneguda al segle amb aquest nom, encara que, com assenyala ben clarament l'acadèmic Pere Maria Orts i Bosch en la presentació del volum que comentem, el cognom «Villena» només remet a un marquesat dels seus avantpassats, ja que la seua veritable estirp era d'Aragó i de Castella, atés que era descendent dels reis d'Aragó —de la casa de Barcelona— i, al seu torn, era també descendent dels Trastàmares castellans i dels aragonesos. No obstant això, l'impacte de la vinculació amb el territori de Villena va ser tan gran com perquè gairebé tots els membres de les famílies que el van posseir, l'adoptaren i

l'usaren com a propi. D'altra banda, un cop professa en el monestir de la Trinitat de València, fundat per Maria, esposa d'Alfons el Magnànim, i tia i cosina de la mateixa Elionor, aquesta va adoptar el nom d'Isabel de Villena, com seria ja, a partir d'aquell moment, coneguda. Tenia, només, quinze anys, i dins d'aquell cenobi de clarisses va arribar, amb el temps, a ocupar la dignitat abacial. De fet, ella va ser qui va acabar d'edificar aquella casa, portant-la pràcticament a la situació en què ara es troba. La seua devoció degué ser sincera i, fruit de la seua preocupació per guanyar voluntats per al monacat i també per recaptar ajudes per a l'edificació d'aquell cenobi, va haver de desplegar una intensa activitat de captació de famílies i personatges importants de la capital del Túria, ja que ens consta que algunes filles de les més nobles nissagues valencianes van ingressar al convent. Fins i tot, Ferran el Catòlic va arribar a deixar-hi una filla il·legítima seva, Maria, a cura de sor Isabel. A més, entre els que sabem que van realitzar donatius més o menys substanciosos per a les obres del cenobi, hi ha els també escriptors Ausiàs March, Joan Roís de Corella, Bernat Fenollar, Miquel Peres o el metge de la reina, Jaume Roig, que va ser, a la vegada, l'administrador del convent.

Però, sobretot, preocupada per adoctrinar les seves germanes i filles de religió, Isabel de Villena va desplegar una activitat literària de la qual és testimoni la *Vita Christi*, que ara s'ha reeditat, en una versió que presenta una adequada regularització de grafies i que s'acompanya d'una introducció, notes i un ric glossari del professor de la Universitat de València, Vicent Josep Escartí. A més, l'obra compta amb una presentació, a manera de pòrtic, del membre de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, Pere Maria Orts i Bosch, com ja hem indicat. El volum, d'altra banda, ha estat publicat per la Institució Alfons el Magnànim.

El volum, de molt acurada factura, s'obri amb la ja anomenada aportació d'Orts i Bosch (pp. 7-13), que, lluny de ser una *laudatio* a l'autora o l'obra, sense més, és un text de gran interés, ja que fixa definitivament la genealogia d'Elionor d'Aragó i de Castella, rebatent aquells que encara fa poc la vinculaven amb el cognom Manuel, lligat al marquesat de Villena, però que no té res a veure realment amb l'autora.

D'altra banda, Vicent J. Escartí, en el seu estudi introductori «L'obra literària d'Isabel de Villena», ens dóna una ajustada però enriquidora visió de l'estat de la qüestió d'allò que actualment es coneix sobre l'abadessa de la Trinitat i la seua obra. Així, en un primer apartat (pp. 17-23), Escartí sintetitza la biografia de sor Isabel, començant per oferir-nos dades sobre el seu pare, el conegut nigromant Enrique de Villena, del qual Escartí també va preparar un estudi i una edició dels seus *Doze trabajos de Hércules*,

publicada a València, l'any 2000. Criada a la cort valenciana de Maria de Castella, esposa d'Alfons el Magnànim, Isabel va passar a la vida religiosa al convent situat a escassos metres d'on va viure la seua infància, i la seua activitat com a abadessa, a partir del 1462, va fructificar no només en l'edificació del monestir iniciat per la seua tia, la reina Maria, sinó també en els seus sermons, segurament pronunciats davant d'un públic més o menys ampli i ara perduts, i a la seua *Vita Christi*. També, en el tracte amb els homes de lletres de la ciutat, demostrà una cultura remarcable, ja que aquells freqüentment van demanar la seua aprovació o la seua opinió en més d'un treball. En aquest apartat caldria destacar l'esforç de síntesi realitzat per Escartí per tal de combinar les abundants dades provinents de documentació medieval, o textos com el *Dietari* del capellà Melcior Miralles, amb aquelles altres que es poden trobar en escrits dels segles XVII —com el d'Hipòlit de Samper, entre altres— i XVIII —la crònica del monestir, obra d'Agustí Sales— i amb aportacions més recents, com les d'Albert Hauf o Josep Almiñana, que va ser el primer a incorporar, modernament, documentació provinent del mateix monestir de la Trinitat per tal de construir la biografia de la monja, encara que, malauradament, sense massa criteri ni encert.

El segon apartat del seu estudi (pp. 23-37), el destina Escartí a parlar de l'obra literària de sor Isabel, que és qualificada en diferents llocs com a «didàctica». Per a això, l'autor no només té present la *Vita Christi* que ara s'edita, sinó que pren en consideració les notícies d'altres obres seues i que ara hem de considerar, definitivament, perdudes. Així, és coneguda l'afició de l'abadessa per la pintura i se sap que ella mateixa va compondre i segurament il·lustrar un *Speculum animae*, que amb tota probabilitat era semblant al que, provinent del mateix monestir de la Trinitat, es conserva ara a la Biblioteca Nacional de París, però que els especialistes han descartat com el manuscrit que hauria elaborat sor Isabel. De la mateixa manera, Hauf ha negat l'autoria d'algun fragment de sermó manuscrit que ell mateix havia vinculat abans a sor Isabel. No obstant això, tot i que no disposem d'altres obres de sor Isabel, la notícia aportada pels bibliògrafs antics serveix a Escartí per oferir una visió completa del presumible treball literari de la monja de la Trinitat com una obra de clara vocació didàctica, ja que la preocupació primordial de l'abadessa seria difondre la devoció a Crist entre les seues novícies i entre les seues germanes de religió. D'altra banda, en remarcar com la *Vita Christi* és enfocada a través dels episodis de la vida de Jesucrist que mostren una clara vinculació amb les dones i, fins i tot, en destacar la incorporació del relat de la vida de Maria, la seua mare, al conjunt confegit per Villena, Escartí arriba a dir que

«allò més personal en la manera d'enfocar la narració de la biografia de Jesucrist va ser, sense cap dubte, la importància que sor Isabel va atorgar al gènere femení, no sols en la trajectòria vital de Crist, sinó en la redempció de la humanitat» (p. 27). No obstant això, Escartí no considera que l'obra de Villena siga un llegat feminista, com l'havien considerat altres autors, com Joan Fuster. Més aviat, per a Escartí, allò que hi ressalta és la condició femenina i la preocupació per fer veure amb els episodis de la vida de Maria i els de Maria Magdalena uns models desitjables per a la vida contemplativa i de religió de les monges de la Trinitat. De fet, una bona part del relat confeccionat per l'abadessa, teixit sobre les informacions canòniques dels evangelis i sobre piadoses tradicions cristianes o sobre textos apòcrifs, remarca la presència de la dona, de les dones. Per a fer-ho evident, Escartí fa un breu recorregut, tan concís com li és possible, pels 291 capítols de l'obra (pp. 27-34). També Escartí dóna alguns indicis de l'interés de les fonts usades per Villena (pp. 26-27) o comenta alguns fragments que la vinculen amb la Corona d'Aragó (pp. 34-35), alhora que comenta diferents característiques de la llengua i l'estil usats per sor Isabel (pp. 35-35), un català propi de la València culta i rica d'aquell segle XV, i que mostra una gran riquesa lèxica i un estil senzill, però no exempt del tot de l'ús de figures com l'amplificació o les citacions, sovint en llatí, que són explicades, a continuació, en traducció elaborada per la mateixa abadessa.

La posteritat de l'obra de sor Isabel ocupa el tercer i últim apartat de l'estudi inicial (pp. 38-42). Ací l'autor comenta l'epístola que encapçala l'edició de 1497, obra de sor Aldonça de Monsoriu, successora de Villena en el càrrec abacial i que va tenir cura de l'edició, generada per la petició explícita d'Isabel la Catòlica, interessada a tenir una còpia de l'obra de la seva parenta. El text, publicat novament a València, el 1513, i a Barcelona, el 1527, va passar després pràcticament a l'oblit —només reclamada l'edició i la lectura pels erudits valencians dels segles XVII i XVIII—, fins que, el 1916, Ramon Miquel i Planas va traure a la llum la seua acurada edició, en tres volums, a la Barcelona encara renaixencista. Escartí informa d'aquestes edicions antigues i, també, de les més recents, que van des d'alguna facsímil (1980) a altres de fragmentàries (efectuades per Lluïsa Parra, el 1986, o per A. Hauf, el 1995) o amb estrambòtica normativa per al valencià, com la d'Almiñana (1992). També es fa referència a la que el mateix 2011 acaba de publicar, per a ús escolar, Josep Enric Estrela.

Per la seva banda, l'extens text de la *Vita Christi*, un terç del total del qual és en llatí (pp. 51-589), ha estat fixat a partir de l'*editio princeps* de València, de 1497, realitzada per l'impressor Lope de la Roca. Però té en compte les correccions més significatives

efectuades en la reedició de 1513. D'altra banda, encara que Escartí ha seguit en molts passos la puntuació proposada per Miquel i Planas —d'on han begut, d'altra banda, tots els editors posteriors a l'erudit català—, cal ressaltar que en aquesta edició s'ha optat per alleugerir l'impacte visual del profús text de l'abadessa, introduint punts i a banda i altres convencions gràfiques que en faciliten la lectura i mostren adequadament l'estil directe dels fragments on s'usa aquest. El text de sor Isabel, com era d'esperar, ha estat respectat pel que fa al lèxic, la morfologia i la sintaxi, i només s'han modificat qüestions de grafies que no afectaven el resultat final, però que, tanmateix, permetien acostar adequadament l'escrit medieval als lectors dels nostres temps. També s'han introduït els símbols gràfics —accents, dièresis, guions, apòstrofs...— del català actual. En l'edició, que no pretén ser una *editio critica*, consten, però, interessants notes a peu de pàgina amb comentaris textuals o sobre qüestions lingüístiques i que vénen a completar l'abundant i molt útil glossari que tanca aquest volum (pp. 591-605).

Un treball d'aquestes dimensions és evident que requereix un esforç considerable per part de l'autor i, també, per part de la Institució Alfons el Magnànim, que inverteix en una obra que, sens dubte, està destinada a fer justícia a una autora de clara dimensió europea com va ser sor Isabel de Villena, injustament oblidada durant molts anys i que, fins ara mateix, només podia ser adquirida en edicions antigues i en llibreries de vell. Donem la benvinguda, doncs, a un treball com aquest, que està cridat a convertir-se en obra de referència sobre l'escriptora i en edició base per als estudiosos de la seva obra.

Antonio Cortijo
University of California, Santa Bárbara

Fabrice Corrons & Sandrine Frayssinhes Ribes (coord.), *Lire Carme Riera. À propos de «La meitat de l'ànima» / Llegir Carme Riera. A propòsit de «La meitat de l'ànima»*, Éditions de la Tour Gile, 2010, 347 pp.

Els monogràfics sobre l'obra d'un determinat autor o autora, confegits per diverses veus crítiques, sempre corren el perill d'acabar essent un cul-de-sac que, a part de versar sobre els diferents *topoi* amb què els crítics es distrauen autocontemplant-se, creen uns *espais imaginats* de lectura que monopolitzen els eixos interpretatius possibles.

En el moment, però, que ens trobem en el cas contrari, recuperem la nostra tasca de lectors o lectores pel fet que se'ns demana un nou entrenament de la mirada crítica i un posicionament, en qualitat d'intensitat i rigorositat, respecte a les noves propostes. Sigui com sigui, *Lire Carme Riera. À propos de «La meitat de l'ànima» / Llegir Carme Riera. A propòsit de «La meitat de l'ànima»* (2010) no només s'adscriuria en aquest segon grup sinó que els coordinadors, Fabrice Corrons (Université Lumière Lyon 2) i Sandrine Frayssinhes Ribes (Université Paul-Valéry Montpellier III), han assumit la responsabilitat que comporta l'ambició de compondre un monogràfic bilingüe en estructura (francès-català) i trilingüe en continguts (francès, català i castellà) destinat a ser l'obra de referència actual sobre la narrativa rieriana.

Fa ben bé 10 anys de la publicació del recull *El Mirall i la màscara* (a cura de Lluïsa Cotoner), que va suposar un punt d'inflexió en l'assentament dels eixos centrals de la producció literària de Carme Riera. Tanmateix, és moltíssima la bibliografia, tant nacional com internacional, que ha intentat desmuntar l'engranatge íntim de l'escriptura de l'autora, amb la qual cosa la pluralitat de metodologies teòriques i pràctiques que s'han oferit per a definir els temes epicèntrics i resseguir les tècniques narratològiques de Riera, evidencia una trajectòria literària sense fissures, que no admet cap camisa de força i que exigeix als estudiosos una *mise au point* permanent. Així mateix, la crítica s'ha aturat en les relacions de seducció i matèria narrativa, en la vinculació del feminisme i postcolonialisme, propulsant la reflexió cap als discursos de resistència respecte els diferents *textos* homogeneïtzadors i estructuradors del poder fàctic; és en l'alteritat des de tots els seus vessants, ja sigui en sentit d'estrangeria o com a tret idiosincràtic de la identitat, on trobem els recursos més reconeguts: el desdoblament, la màscara o la seducció de l'altre. S'ha centrat, també, en el *jeux* i l'*enjeux* de les estratègies narratives —tan rellevants en les obres ficcionals com autoficcionals de Riera, que sempre presenten noves negociacions amb el dit pacte de lectura— i un llarguíssim etcètera.

Amb tot plegat, l'aparició de *Lire Carme Riera* es converteix en una iniciativa de continuïtat en l'actualització d'aquests estudis i, concretament, de la novel·la *La meitat de l'ànima*; a més d'ordenar tota la casuística que envolta l'aparat crític rierià sota el lúcid títol «Per a una bibliografia necessàriament incompleta de l'obra de Carme Riera». Abans, però, de submergir-nos en els continguts, cal fer emergir un dels aspectes més singulars del monogràfic, que ens permet representar-lo com un conjunt de seqüències, conformades, al seu torn, de diferents plans i escenes, disposades a capturar en

un mateix enquadrament espaciotemporal l'escriptora, l'escriptura i el fet d'escriure. Estem parlant del caràcter polifònic que marca i condiciona l'estructura paratextual del recull. Les veus crítiques dialoguen, sobretot, amb *Dins el darrer blau* i *La meitat de l'ànima*, i, en moltes ocasions, amb la mateixa autora, a partir de fragments d'entrevistes, etc. Això, aparentment, no tindria cap rellevància si la primera part, que ha pres per títol la coneguda pregunta de «qui sóc i per què escric», no s'obrís amb un apartat de Fabrice Corrons, la intenció del qual és proposar una biografia «plurielle et fragmentaire» de Riera, en què es construeix i es simula una entrevista a partir de preguntes realitzades per veus, mitjans i anys diferents. Aquest format provoca l'efecte de teixir les manifestacions d'una subjectivitat que, per aquest motiu, adquireix una presència múltiple i constitutiva d'una veu que anirà ressonant al llarg de tot el llibre i, sobretot, al llarg d'aquest primer capítol, que es presenta com un retrat de l'escriptora i de la seva narrativa.

Atès això, aquesta polifonia que obre el monogràfic esdevindrà la sintaxi que permetrà la concatenació de les seqüències crítiques, de les quals a la «première partie», en són clars els plans i l'escena. Per escena, tindríem l'article de Stewart King (Monash University), que fa ingressar l'obra de Riera dins de la panoràmica de la narrativa catalana, des de la seva explosió als anys 70 fins a la recent fira del llibre de Frankfurt. Potser sobta la retrospectiva un pèl pedagògica de context historicoliterari, que per a molts seria refrescar la memòria històrica. Però si no ens allunyem massa de l'objectiu del volum d'obrir els estudis crítics rierians a ulls internacionals, veurem que respon a la necessitat d'assentar una trajectòria literària dins del *continuum* literari català no necessàriament conegut i certament significatiu per copsar les múltiples lectures que la seva narrativa ofereix. Els plans que presenten aquestes primeres seqüències són claus en l'elaboració del retrat de l'escriptura de Riera i, altrament, tenen un paper hipertextual, ja que presenten dos dels ítems que apareixen en el segon i tercer capítol: narrar la identitat i l'escriptura com a procés de construcció d'una subjectivitat. Françoise Jouanna (Lycée Eugène Delacroix Maison-Alfort) i Beatriz Calvo (Université Libre de Bruxelles), treballen sota aquests conceptes. En el primer cas, es posa l'accent en els trets idiosincràtics de la llengua o llengües literàries de Riera, per elaborar un estudi exhaustiu de les relacions que s'estableixen entre l'ús del mallorquí i la reivindicació d'una identitat lingüística. Així, el pluralisme lingüístic rierià, complementat amb la diversitat de registres que presenta la novel·la *Dins el darrer blau*, esdevé un exemple idoni per treballar un estil narratiu intrínsecament lligat a la reflexió sobre la com-

plexa realitat sociolingüística de les Illes Balears. En el segon cas, ens endinsem en un altre repte conceptual, que és el de llegir l'obra de Riera des dels estudis de l'*écriture féminine*, utilitzant la terminologia d'Hélène Cixous. Tornem a topar amb un article que té una aparença introductòria i d'esbós sobre la ginocrítica i els posicionaments de caràcter ontològic que se'n deriven. No obstant això, davant d'una tradició crítica catalana una mica impermeable als plantejaments teòrics i epistemològics proposats per la crítica literària feminista, introduccions com les que proposa Calvo suposen un diàleg més que necessari, tenint en compte que les reflexions entorn de l'escriptura i la recerca de les representacions d'una subjectivitat femenina circumscriuen l'obra de la novel·lista.

Amb això, es clou el retrat de l'escriptura de Riera, no sense abans tornar a l'efecte polifònic del monogràfic, aquesta vegada, però, amb una entrevista a Carme Riera realitzada per Carles Cortés, la qual fa de pont per entrar a les pàgines que segueixen, perquè un dels motius que vertebren la xerrada és *La meitat de l'ànima*. Així, el volum focalitza la mirada crítica entorn de l'esmentada novel·la i s'erigeixen dos capítols destinats a revisar i actualitzar detalladament les posicions de lectura: «La quête identitaire dans *La meitat de l'ànima*» i «Pour une lecture complice».

Seguint la nostra isotopia cinematogràfica, aquesta vegada els plans i les escenes són macroestructurals. Aquestes darreres vénen marcades pels dos espais conceptuals que trobem en els títols dels capítols: identitat i lectura, tot i que aquest darrer evoca el seu absent, l'escriptura. A la primera escena li corresponen tres plans, que podríem definir de la manera següent: lectures psicoanalítiques i la figura de l'altre, punts cardinals de la construcció d'una identitat i acrobàcies narratives de seducció.

Els articles de María Pilar Rodríguez (Universidad de Deusto) i Neus Carbonell (Universitat Oberta de Catalunya), configuren el primer pla, amb la proposta d'una lectura de les figures materna i paterna de la protagonista/narradora sota els postulats de Freud i Jung; i, resseguint les tesis lacanianes del desig i l'escriptura, Carbonell treballa de forma molt concisa com té lloc en la protagonista la construcció del «Nom del pare», és a dir, la transformació de la metàfora paterna a l'escriptura com a símptoma.

L'espai i la memòria esdevenen uns dels punts cardinals de la narrativa identitària de Riera. Així ho ha presentat ja l'article de Françoise Jouanna sobre identitat i paraula mallorquina i ho ratifiquen els articles de M. Àngels Francés i Anna Esteve (Universitat d'Alacant), on trobem conclusions com «La identitat sentida, que uneix espai i llengua amb parts metafòriques del cos de la protagonista, emana de l'illa d'una

forma clara i irrefutable» o «Una narració en primera persona que s'enfila sobre una xarxa de records i d'oblits que van revelant-se decisius en el camí de la reconstrucció de la protagonista». En ambdós casos se'ns mostra que la identitat acaba essent una construcció *in progress* que els lectors o lectores, igual que la protagonista de *La meitat de l'ànima*, hem d'anar reconeixent i reconfigurant, pel fet que no és representada precisament per la seva unicitat cartesiana, sinó, més aviat, per la seva condició fragmentària i en constant reformulació. Atès això, l'engranatge narratiu es converteix, així, en un dels centres de l'exegesi de la novel·la que més consideració rep per part de la crítica, tal com demostra el pla que hem anomenat acrobàcies narratives de seducció. Aquest el configuren, per una banda, l'estudi de l'ús del mirall, del qual Antònia Ramon Villalonga (Universités Lumière Lyon 2 / Jean Monnet) metaforitza la funció retòrica a través de la imatge d'un retrovisor: «La literatura de Carme Riera seria un mirall retrovisor sense el qual seria impossible anar endavant»; i, per altra banda, una de les anàlisis més contundents del volum, la de Carme Gregori (Universitat de València), que s'enfronta, entre altres coses, a interpretar la textualització de la comunicació literària, ja no tan sols des de la seva presència metafòrica en la novel·la, sinó des de la seva tematització. Així Gregori s'arrisca a cartografiar els diferents plans de comunicació que se sustenten en una pluralitat de co-implicats («narradora/autora i narratari /lector»), i acaba observant com aquesta macroestructura narrativa té un efecte imminent en la construcció «identitària de la narradora».

Amb tot això, el llibre aconsegueix que els dos espais conceptuals que definien les escenes, identitat i escriptura estableixin una intimitat, fins al punt que creen espais de lectura recíprocs. Així, entrem en el tercer capítol, els articles del qual mantenen un diàleg en obert amb tots els discursos que els precedeixen. Meri Torras (Universitat Autònoma de Barcelona) estableix una nova sintaxi de l'alteritat com a «matèria i motor de l'escriptura». Sandrine Frayssinhes Ribes aprofundeix en l'enfocament de l'*écriture féminine,* de la mateixa manera que Maria Dasca (Université Paris-Sorbonne, Paris IV) continua desenvolupant les vicissituds de la inscripció del jo en tant que subjectivitat textual. Per acabar, doncs, de citar aquestes lectures en diàleg, no podem deixar d'esmentar l'intens article de Jennifer Houdiard (Université du Havre), que endega una identificació dels diferents subgèneres narratius que coparticipen a *La meitat de l'ànima*, i com aquests són manipulats i transformats en un estil poc categoritzable. Talment, ja trobàvem a faltar un article de Lluïsa Cotoner, en el qual analitza la ironia com a recurs retòric singular en la trajectòria narrativa de l'autora i en fa un

seguiment valoratiu passant per *Dins el darrer blau*, *Epitelis tendríssims, Contra l'amor en companyia i altres relats* i *Amb ulls americans*.

Arribats aquí, només podem afegir que les seqüències crítiques requerien d'un bon final i quin millor que sis breus proses de Carme Riera, les quals afegeixen a la polifonia del volum una *amplificatio* exponencial i ens recorden que encara hi ha moltes veus per avenir.

Marta Font i Espriu
Universitat de Barcelona

F. Carbó, C. Gregori, G. López-Pampló, R.X. Rosselló & V. Simbor, *La literatura davant el mirall. Ironia i metaliteratura en l'època contemporània*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011, 208 pp.

El llibre que ressenyem és la tercera edició d'una sèrie de treballs centrats en l'estudi de la ironia en la literatura catalana contemporània i que van començar el 2006 amb un monogràfic en el número 41 de la revista *Caplletra* (2006), titulat «Usos de la ironia en la literatura catalana contemporània». El 2008 va aparèixer també en Publicacions de l'Abadia de Montserrat un altre conjunt d'estudis que continua la línia de recerca encetada dos anys abans: *El bricolatge literari. De la paròdia al pastitx en la literatura catalana contemporània*. Així mateix, la tasca del Grup de Recerca de Literatura Contemporània de la Universitat de València es completa fins ara amb un banc de dades bibliogràfiques en Internet sobre ironia, pastitx i paròdia (<http://www.uv.es/ironialitcat>). Tots aquests treballs s'emmarquen, sens dubte, dins de la crítica literària postmoderna per diferents motius. D'una banda, els estudis emfatitzen la dimensió intertextual de les obres literàries que analitzen, reflectida en els complexos fenòmens de paròdia, pastitx i al·lusió; la intertextualitat dóna compte del caràcter tancat de les referències literàries, que remeten a la literatura mateixa i no a la realitat externa, poc atractiva per als escriptors postmoderns. D'altra banda, s'ocupen de la ironia en el sentit descrit per Umberto Eco, és a dir, una ironia que no destrueix el passat, sinó que el revisa. Finalment, subratllen el «narcisisme» de les tècniques narratives, és a dir, aquelles que presten atenció als seus objectius i als seus processos per posar-los en entredit i, per tant, desnaturalitzar el contingut que farceix les obres.

En aquesta línia d'estudi sorgeix el concepte de metaficció, sobre el qual graviten els diferents articles que componen el llibre. En aquest sentit, Carme Gregori, membre del grup de recerca, també ha publicat recentment un article centrat en el concepte de metalepsi: «Estratègies discursives iròniques en la narrativa catalana actual: l'autoconsciència textual» (*Revista de Filología Románica*, 27, pp. 59-76, 2010). Així mateix, Vicent Simbor, fa poc incidia novament en la ironia amb un estudi dedicat a Pere Calders: «Pere Calders entre la ironia i la sàtira: *La ciutat cansada*» (*Caplletra*, 51, pp. 81-106, 2011).

Com dèiem, aquest nou volum està centrat en el concepte de metaficció o metaliteratura, que caracteritza un tipus de literatura especular, és a dir, que reorienta la mirada des de l'exterior —els esdeveniments, la realitat— a l'interior —la ficció mateixa. Una de les definicions més usuals d'aquesta noció es deu a Linda Hutcheon, una de les principals teòriques del postmodernisme, que, en *Narcissistic narrative* (1984), l'explica en aquests termes: «fiction that includes within itself a commentary on its own narrative and/or linguistic identity». Una altra accepció que ha fet fortuna és la de Patricia Waugh, inclosa en el seu estudi *Metafiction* (1984): «term given to fictional writing which self-consciously and systematically draws attention to its status as an artefact in order to pose questions about the relationship between fiction and reality». En les obres metaliteràries, la ficció, i no el món, esdevé objecte del discurs, és a dir, la funció referencial passa a un pla secundari i la ficcionalitat es converteix en el significat dominant del text. La literatura s'alimenta de si mateixa sense necessitat de recórrer a la realitat exterior: és *autòfaga*. En concret, els cinc articles que aplega el volum aborden l'anàlisi de la ironia metaficcional en diferents gèneres com la poesia (F. Carbó), el conte (C. Gregori), la columna o article d'opinió (G. López-Pampló), el teatre (R. Rosselló) i la novel·la (V. Simbor). Els autors apliquen a l'estudi de les diferents obres les aportacions teòriques dels principals crítics que s'han aproximat a un fenomen tan ric com la ironia: a banda de les ja mencionades L. Hutcheon i P. Waugh, també destaquen G. Genette, M. Bakhtin, D. C. Muecke, P. Schoentjes i P. Ballart.

En el primer capítol, F. Carbó explica l'evolució poètica d'Estellés en dues fases: l'assimilació de la tradició pròpia i el distanciament posterior. L'estudiós analitza aquesta evolució centrant-se en la influència de Teodor Llorente i Carles Riba en alguns poemaris estellesians. Així, en un primer moviment, Estellés digereix el pairalisme del poeta valencià i l'homenatja en un poema de 1959 titulat «Llorente», basat en el famós poema «Vora el barranc dels Algadins». En canvi, més tard, tornarà al mateix poema

per transformar-lo en un text més ideologitzat —d'acord amb el context històric de la postguerra— que supera el paisatgisme costumista i conservador —«Gran oratori pels morts valencians de la postguerra, altrament titulat *Vora el barranc del Carraixet*». Per tant, Estellés revisa la tradició i l'actualitza segons uns altres paràmetres ideològics i estètics: d'un poema llorentià apolític i felibrista, en fa una peça patriòtica crítica amb la dictadura franquista. La poesia d'Estellés s'allunya, doncs, del caràcter encarcarat, tòpic i idealista de la Renaixença i s'emmarca plenament en l'experiència de la postguerra, feta de frustració, misèria i opressió, acompanyada d'una dicció poètica col·loquial que contrasta amb el refinament de l'obra de Llorente i també de Garcilaso de la Vega, referent «oficial» de la literatura promoguda pel règim franquista. En segon lloc, Carbó analitza la influència de Carles Riba, a qui Estellés considerava un clàssic contemporani. Concretament, destaca el poema titulat «El procés», de caràcter metapoètic. Per mitjà de la ironia, el poeta reflexiona en general sobre el procés de creació i revisa, particularment, la seua pròpia adscripció al postsimbolisme, un corrent liderat per Carles Riba en les lletres catalanes.

En el segon capítol, C. Gregori se centra en la funció dels títols com a elements que estableixen una lectura metaficcional en els contes de diferents escriptors catalans. Tal com adverteix l'estètica de la recepció, els títols són uns indicadors d'interpretació crucials que ni creadors ni crítics poden oblidar, especialment pel que fa a la narrativa breu, en què la condensació expressiva indueix a rendibilitzar la capacitat significativa de tots els elements, inclosos els elements —en principi— perifèrics com aquests. L'autora analitza quatre funcions metaficcionals dels títols basant-se principalment en la teoria de la paratextualitat de Genette: la interrogació sobre el gènere del text, el qüestionament de la relació entre fragment i totalitat, l'atenció sobre les característiques tècniques o materials del text i la inserció del text dins d'un debat literari extern que en determina la interpretació. Gregori també esmenta una altra funció metaficcional, la dels títols paròdics, si bé en descarta l'estudi per considerar-los dignes d'un treball independent. Quant a la primera funció, es tracta de títols que focalitzen l'atenció del lector sobre el pacte literari, sobre la condició d'artefacte del text i sobre la naturalesa de la ficció; un exemple seria «Això no és un conte», de C. Riera. La segona funció caracteritza els títols que posen en relleu la relació que un conte estableix amb tot el conjunt, tal com il·lustra «La gran novel·la sobre Barcelona», de S. Pàmies, títol d'un conte i títol també del recull en què s'inclou. La tercera funció destaca el suport físic de l'obra o les característiques del text, de manera que desfà la il·lusió mimètica que

governa la comunicació literària, com ara el títol «Deu paràgrafs», també de S. Pàmies. Respecte a la quarta funció, aquella que introdueix un text en un debat literari coetani, un exemple paradigmàtic és «Literatura rural», de Q. Monzó, que es fa ressò de la polèmica entre novel·la rural i novel·la urbana viva a les darreries del segle xx.

En el capítol següent, G. López-Pampló es proposa examinar el pacte de lectura que suggereixen els contes i els textos periodístics d'Empar Moliner, que, a parer seu, determinen l'adscripció genèrica que se'ls pot atribuir. L'esvaïment de les fronteres entre gèneres és, sens dubte, un tret típic de la literatura postmoderna, que considera la hibridació com un instrument enriquidor i, certament també, com una ruptura de les convencions formals clàssiques. D'altra banda, el fet d'instaurar un pacte de lectura ambigu, sobretot en les columnes periodístiques —i no tant en els contes, tal com subratlla l'estudiós—, s'ha d'interpretar com un símptoma del joc literari que suggereix Moliner, que pretén crear confusió i desconcert en els lectors. La ironia postmoderna, com diu U. Eco, és un joc amb les normes tradicionals —i les expectatives interpretatives que generen. López-Pampló analitza una sèrie de conceptes que poden contribuir a aclarir la qüestió que es planteja. En primer lloc, la manera com els paratextos influeixen en la configuració del gènere de la narrativa periodística i literària de l'escriptora. En segon lloc, l'autor explora diferents conceptes com l'*ethos* discursiu i l'autoficció, una pràctica que, novament, accentua el caràcter artificiós de l'obra i que s'observa tant en la novel·la com en el periodisme i el cinema. Segueix amb les aportacions de Lejeune a la teoria de l'autobiografia i analitza els tipus d'ironia identificats per Muecke en les columnes de l'escriptora; en aquest sentit, conclou, com calia esperar, que la ironia és clau en el pacte de lectura que proposa Moliner. López-Pampló també investiga el paper que els mons possibles i les tipologies textuals argumentativa i narrativa tenen en la configuració genèrica i, finalment, tracta de caracteritzar els textos periodístics des del punt de vista de l'assaig. Així, fa servir criteris com el referent, els elements sintàctics i semàntics, l'enunciació autorial i l'actitud del receptor per definir les columnes periodístiques, una empresa que ja han escomès altres autors com T. León Gross (*El artículo de opinión*, 1996) davant la indefinició del gènere. La novetat de López-Pampló és l'intent d'adscriure aquests textos periodístics a l'àmbit assagístic, tal com propugnen, de fet, alguns columnistes. En aquest sentit, la columna seria com una mena de versió breu de l'assaig, igual que el conte respecte a la novel·la.

En el quart capítol, R. Rosselló estudia l'obra teatral titulada *Memòria general d'activitats*, últim espectacle estrenat pel grup de teatre independent valencià El Ro-

gle el 1976. Es tracta d'un exemple de creació col·lectiva típic de l'època i també una mostra de la interrogació sobre la dimensió ficcional de l'obra literària paral·lela a la que es formula en altres gèneres, tal com hem vist. L'autor examina la relació que la peça teatral manté amb la metaficció, l'autobiografia i l'assaig, atès el desplaçament de l'interès de la trama cap als mateixos actors, alhora subjectes i objectes de la creació. D'una banda, en general i específicament en el context català, Rosselló explora el significat i l'auge de la creació col·lectiva en els anys seixanta i la importància que la improvisació i els elements gestuals i visuals cobren aleshores, la qual cosa implica un allunyament de les regles escèniques canòniques. Com que els actors passen de ser mers intèrprets a cocreadors de l'espectacle, les obres de creació col·lectiva esdevenen un autèntic espai d'experiència vital. D'altra banda, l'estudiós revisa la dimensió autoreferencial, autobiogràfica i autoficcional que palesen aquest tipus d'obres o, més aviat, com de rendibles són aquests conceptes per a l'anàlisi del teatre. Des d'aquesta òptica, Rosselló conclou que l'obra examinada no es pot qualificar d'autoficció per una raó: no hi ha una identificació exclusiva entre actor i personatge, ja que un mateix actor interpreta diferents papers, si bé basats en altres actors reals. En canvi, es pot qualificar d'autoreferencial en el sentit que el contingut de la ficció es nodreix de les experiències dels diferents membres del grup teatral. Finalment, l'estudiós examina els ingredients meravellosos i simbòlics que l'obra exhibeix.

V. Simbor analitza la metaficció en la novel·la *Pamela*, de Joan Perucho, en el capítol final del llibre. En primer lloc, l'autor fa un repàs de les diferents aportacions crítiques a l'estudi del concepte de metaliteratura, eix sobre el qual es vertebra l'obra crítica que presenten: L. Hutcheon, P. Waugh, C. Quesada, A. M. Dotras i M. Currie. Simbor destaca especialment el caràcter irònic de la metaficció, en sintonia amb els postulats d'estudiosos com Currie i Scholes i, així, titula simptomàticament aquest apartat «La metaficció o la ironia narratològica». Tot seguit, repassa els procediments metaficcionals més rellevants en la novel·la de Perucho: la metalepsi, la paròdia, la intertextualitat, la fantasia i la ironia. Simbor no sols analitza l'obra de l'escriptor català, sinó que també revisa críticament les diverses teories que s'han proposat per a explicar cada un d'aquests conceptes, la qual cosa resulta molt útil per a l'estudiós que s'aproxima per primera vegada a aquesta àrea de recerca, summament complexa. Respecte a la metalepsi, l'autor investiga la complicada relació entre els diferents nivells diegètics que teixeixen la trama de *Pamela*, que és una mostra de novel·la epistolar. Per a l'estudi de la paròdia, Simbor sintetitza les principals visions

de la crítica postmoderna nord-americana i del francès G. Genette, que elabora una tipologia més elaborada dels lligams que una obra estableix amb una altra o amb un gènere o estil. *Pamela* és una paròdia del gènere policíac, concretament de la novel·la d'enigma, però també constitueix una recreació de la famosa novel·la homònima de Samuel Richardson, publicada el 1740. L'obra de Perucho, de fet, se suma a la llista de versions posteriors que va suscitar la història de l'heroïna anglesa, paradigma de fortalesa moral. La intertextualitat, un dels fonaments de l'obra peruchiana, es materialitza en la inserció d'abundants citacions en la novel·la —exactament una cada 1,69 pàgines, segons Simbor. La proliferació de referències que trufen la novel·la il·lustra la coneguda bibliofília de l'escriptor i acosta l'obra a l'estètica d'un pastitx fet de fragments de llibres, revistes, diaris, cançons, cartes i documents. D'altra banda, els ingredients fantàstics donen compte d'un tipus de literatura que no mira la realitat, sinó que, més aviat, s'hi posa d'esquena. Basant-se en la teoria del neofantàstic, Simbor situa *Pamela* en l'òrbita de la literatura fantàstica contemporània que, a diferència de la del segle XIX, esborra la frontera entre realitat i irrealitat i deixa el terror a un costat. Finalment, l'estudiós aborda la relació que l'obra manté amb la novel·la històrica, gràcies a la presència aclaparadora de personatges històrics, i que es pot considerar, des d'un punt de vista metaliterari, com la transformació d'un hipotext —les fonts documentals— en un hipertext novel·lístic. Tanmateix, Simbor arriba a la conclusió que no som davant una novel·la històrica, ja que Perucho no està interessat en la informació històrica, sinó que, més aviat, transgredeix el pacte de veracitat que aquest gènere imposa en la lectura. En realitat, l'escriptor recrea, no pas la història del segle XIX, sinó la imatge que n'han transmès la novel·la i el cinema. En aquest sentit, i per acabar l'estudi, Simbor especula al voltant de la noció de metaficció històrica, encunyat per L. Hutcheon. Aquest terme engloba un tipus d'obres que fan veure que la història i la ficció són constructes discursius, productes del llenguatge: la història és, doncs, una ficció més, en el sentit d'artefacte verbal. Així, igual que el periodisme, el discurs històric no constitueix un reflex transparent dels fets, sinó una representació a la qual s'atorga valor verídic, a diferència de la literatura. Ara bé, malgrat que la metaficció històrica està preocupada per arribar a un coneixement fiable del passat —tot i la reconstrucció que, inevitablement, opera qualsevol relat—, en canvi, Perucho no manifesta aquest interès perquè, com destacàvem adés, recrea la narració del passat que fan cinema i literatura sense cap propòsit cognoscitiu. Precisament, l'originalitat de l'escriptor rau en la combinació de personatges històrics i literaris, esdeveniments

i fantasia sobrenatural per a crear una història alternativa a la que els annals ens han contat. V. Simbor acaba el seu estudi interrogant-se sobre la conveniència d'assignar el qualificatiu de postmoderna a la novel·la de Perucho, si jutgem algunes qüestions que proposa com el joc metaficcional, la reflexió que suggereix sobre la capacitat del llenguatge per a accedir als fets i, en definitiva, el refús del paradigma racionalista de la narrativa realista, tan típic del postmodernisme.

Mai en la història de la literatura hi ha hagut una exploració tan acurada i complexa dels mecanismes de creació artística a través de diferents gèneres —escrits, visuals, audiovisuals, escènics— i des dels terrenys de la producció i de la recepció crítica com en l'actualitat. Si bé al començament —anys seixanta i setanta— tots aquests procediments metaliteraris i autoficcionals es consideraven experimentals, l'auge que la ficció —especialment l'audiovisual— ha cobrat en els darrers temps ha contribuït a popularitzar-los. D'aquesta manera, avui dia és ben normal que qualsevol monòleg, sèrie televisiva, poema, article d'opinió o conte introduesca elements com ara els comentaris de l'autor sobre l'obra que el receptor consumeix.

Antoni Maestre
Universitat d'Alacant

Germà Colón & Antoni Ferrando, *Les 'Regles d'esquivar vocables' a revisió*, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011, 316 pp.

La publicació d'aquest llibre corona més d'una dècada d'estudis i debats sobre les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols* (ca. 1492), atribuïdes al «reverend prevere mossèn Fenollar e misser Hieònym Pau [e] altres hòmens diserts catalans e valentians e prestantíssims trobadors», que s'inicià amb l'aparició de *Les 'Regles de esquivar vocables' i la «qüestió de la llengua»* (Barcelona, IEC, 1999) d'Antoni Maria Badia i Margarit. Com el seu títol indica, *Les 'Regles d'esquivar vocables' a revisió,* de Colón i de Ferrando, pretén una «revisió» en profunditat del contingut lexicogràfic, dialectològic i sociolingüístic d'aquell primer intent de regulació ortogràfica, ortoèpica, gramatical i lèxica de la llengua catalana. El llibre s'estructura en tres parts. Després d'un «Pròleg» (pp. 9-12), que presenta les fites principals del debat científic provocat

per la publicació de la voluminosa monografia de l'il·lustre filòleg barceloní, els valencians Germà Colón, especialista en lexicografia romànica i catalana, i Antoni Ferrando, especialista en història de la llengua i la cultura catalanes, reuneixen, actualitzen i completen les seues aportacions al debat. En efecte, en la primera part (pp. 15-130), Colón fa una minuciosa anàlisi d'una vuitantena de regles, les que ha considerat més interessants, amb referències documentals de primera mà, per a concloure negant la possibilitat que el copista Pere Miquel Carbonell en fos l'autor, com propugna Badia, i reivindicant la utilització d'uns materials desconeguts que hauria elaborat Fenollar i explicarien la «coloració valenciana» (pp. 104-106) del text. En tot cas, Carbonell s'hauria limitat a «completar la nòmina [de regles], tot consultant el seu savi parent Jeroni Pau» (pp. 102-103). En la segona (pp. 131-298), Ferrando analitza el context cultural i sociolingüístic que va fer possible les *Regles* i que alhora en van impedir la difusió, proposa una metodologia rigorosa per a determinar l'orientació diatòpica de les solucions recomanades i argumenta a favor de l'autoria bàsica de Jeroni Pau. Ambdues parts acaben amb sengles índexs de paraules estudiades i, en el cas de la de Ferrando, també amb un índex antroponímic, tots tres de gran utilitat per a la consulta del llibre. En la tercera part (pp. 299-312), es reprodueix una edició crítica i anotada de les *Regles*.

L'estudi de Colón, «Revisió crítica de les *Regles*», és una síntesi i una ampliació alhora de dos treballs seus: *Autoria i entorn lingüístic de les 'Regles'* (2001) i «Encara les *Regles d'esquivar vocables*» (2005). Una vegada més, Colón ha sabut extraure suc dels seus despullaments de textos antics i de les dades que li ha proporcionat la consulta del *Diccionari Balari* i del *Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain* (<http://www.iecat.net.faraudo/>), edició en línia que ell mateix ha dirigit. L'estudi de les prescripcions de les *Regles* li permet concloure que aquestes recomanen solucions més tost valencianes. És el cas, per exemple, de *alçar* per damunt de *aixecar*. El primer devia ser el més general (a la vora de *llevar*). No és gens freqüent *aixecar* en documentació valenciana del s. XV i encara menys actualment. Això no lleva que aparega ací alguna volta en texts més antics, com a 'eixugar' i també com a 'alçar-se' (segons fa notar Colón mateix i segons els exemples que n'hem aplegat nosaltres), i —tot i que de manera marginal— probablement encara al s. XIX, com a 'alçar, construir un edifici o altra obra'. El general *guineu* ja devia recular llavors entre els valencians davant *rabosa*, fins al punt que aquest darrer és vist com a preferible per les *Regles*; cf. *infra*. Encara que *clotell* i *avui* no han estat —i no són— desconeguts

en el català de València, *tos* i *hui* hi són —i devien ser-ho— predominants i, segons mostren les *Regles*, més ben considerats. La «coloració valenciana» de les *Regles* es fa patent també quan es fan ressò de realitzacions fonètiques del català dels valencians que devien ser conegudes i rebutjades, com ara la palatalització de [s] davant velar sorda [k]: «*maixcarat* per *mascarat*» (les *Regles* també inclouen «*peixcador* per *pescador*»).

Observa Colón que les *Regles*, quan recomanen una forma més general sobre una altra d'àmbit més restringit, aqueixa forma més general sol ser també la més arrelada llavors a València; cf. adés *alçar/aixecar* i, a més, *ratapenada/ratapinyada, brossat/mató*, *xinxa/paparra*, entre els mots esmentats en aquests comentaris. Però no s'està d'advertir contra els reduccionismes lexicogràfics. Així, adverteix que *muró*, forma suposadament valenciana, també es documenta en un text gironí de 1385, mentre que *merlet*, geosinònim suposadament no valencià, s'hi documenta en no poques ocasions; es desfà així «un xic la distribució geogràfica [coneguda] d'aquest parell de sinònims». Un cas d'interès és el de *gaire*: atesa l'actual decadència d'aquest quantitatiu al País Valencià, podria semblar que les *Regles* es posen de banda del valencià quan recomanen *molt* o *prou* per damunt de *gaire*. Però Colón observa la presència de *gaire* en texts valencians coetanis i explica que «la pèrdua [de *gaire*] deu haver-se produït a València prou més tard» (p. 37).

No són menys importants les dades medievals o tardanes i, fins i tot, contemporànies que aplega l'estudi de Colón sobre mots de molt d'interès per a la història del lèxic català general; aquestes dades resulten especialment remarcables quan es tracta de vocables que testimonien fenòmens de canvi lexicosemàntic no sempre ben descrits. Pensem en paraules com ara *talaiar*, que a les *Regles* s'atesta com a sinònim de *tembre* (pp. 30-31); *leguiar*, ja llavors en reculada davant els sinònims *tardar* i *trigar* (pp. 40-41); *nereí* (p. 100), mot amb un rastre que encara cal resseguir, per exemple, fins al *Curial*; *mató* i el sinònim *brossat* (p. 48): el segon també atestat al País Valencià i, finalment, desplaçat ací per *brull*, vocable que (com hem fet veure en altres treballs) caldria connectar amb l'aragonès (*brullo*) i més enllà; la variant *plet*, que les *Regles* recomanen en comptes de *pleit*: Colón subratlla el paral·lelisme amb *fet* i la variant més antiga *feit* i suggereix la influència castellana sobre l'ús actual de *pleit* (p. 52); *rabosa*, sobretot, occidental i valencià, amb alguna ocurrència metonímica ('espolsador') fora d'aquest àmbit, i *guineu*, en altres temps general i ara quasi del tot aliè al valencià, que va arribar a prendre ací també un sentit metonímic ('calabós') (p. 54); les variants populars *blybia* i *víbria* (forma aquesta darrera que pot denotar una pronúncia labiodental [v],

no gens estranya davant [i] i afavorida ací per una dissimilació) (p. 74); l'antiguitat del castellanisme *roïdo/roïdol*, precisament en documentació valenciana (p. 100)...

Especialment ara que corre la brama segons la qual semblaria que no hi havia variació dialectal a l'edat mitjana i que aquesta no és observable en la documentació, resulten valuoses aquestes paraules de Colón, que no ens podem flixar de reproduir ací: «Parlar d'un lèxic "supradialectal" de la llengua antiga és desencaminat. Encara avui, llegint un text balear (Alcover, Villangómez) o valencià (Enric Valor) o rossellonès (J.-S. Pons) trobem nombrosos diatopismes, i això amb més raó passava al s. XV» (p. 105). Potser, hi afegim nosaltres, la clau és saber trobar quins són els marcadors lexicosemàntics de la variació diatòpica en la llengua antiga, com bé ha fet el mestre Colón.

Al davall d'aquest estudi hi ha un mètode: la reconstrucció de la biografia dels mots amb les dades fornides per la documentació, la lexicografia històrica i la dialectologia contemporània. Això no ens estalvia les dificultats, però és l'única via per a superar els apriorismes. Els comentaris de Colón a propòsit de les *Regles* ens obrin perspectives de recerca més general entorn, fonamentalment, del quan, del com, de l'on i del perquè de canvis importants dins el lèxic català. És arribada l'hora de plantejar, seguint dreceres com aquesta, una semàntica i una lexicologia diacròniques que abracen l'estudi de la variació i el canvi lingüístics en català en els eixos temporal, geogràfic, social i funcional. Hi tenen un paper clau l'aprofitament dels *corpora* textuals amb mitjans informàtics i l'aplicació de corrents metodològics contemporanis.

Contràriament al criteri de Colón, Ferrando ha preferit reproduir, revisant-los i, si de cas, ampliant-los, els seus cinc articles, publicats o inèdits, sobre les *Regles*. En el primer capítol, «Sobre l'autoria de les *Regles d'esquivar vocables*, encara» ([2001] 2003), Ferrando ja va descartar que un inexpert i plagiari com Carbonell hagués intervingut a les *Regles* més enllà de la seua tasca de copista i d'interpolador esporàdic d'alguna regla, va constatar el pes del català de València a les *Regles*; va propugnar la substitució de l'«eix Barcelona-València», defensat per Badia, per «l'eix València-Barcelona» com a criteri per a explicar l'orientació prescriptiva de la majoria de les *Regles*, i va proposar Pau com a autor principal, atesos la seua excel·lent formació humanística, la seua col·laboració amb Paolo Pompilio en la replega de mots de les diverses llengües romàniques destinada a la confecció d'un *Vocabularium* romànic-llatí, i els seus contactes amb valencians, catalans i baleàrics en la cúria romana llavors dirigida pel cardenal vicecanceller Roderic de Borja, el futur papa Alexandre VI (1492-1503).

A «Les *Regles d'esquivar vocables*: una qüestió d'història cultural, de filologia i de sociolingüística històrica», Ferrando sosté que la qüestió de l'autoria i de la interpretació del sentit prescriptiu de les *Regles* només pot rebre una explicació satisfactòria en el context de la situació cultural de les darreres dècades del segle XV, en què el bo i millor de l'humanisme català s'havia aplegat al voltant de la cort romana del cardenal Roderic de Borja i en què València i, doncs, el seu català, eren un punt de referència obligat per a la Corona d'Aragó i per a la resta de la península Ibèrica.

A «La gènesi romana d'una norma lingüística catalana de segle XV», Ferrando s'ocupa de la presència de Pau entre els cercles humanistes de Roma i dels debats lingüístics que s'hi produïen. Considera que la gènesi de les *Regles* es podria explicar per la petició de Paolo Pompilio a Pau que l'informés sobre les característiques del català i de les seues diverses manifestacions diatòpiques de cara a la redacció de l'esmentat *Vocabularium* romànic-llatí. Gràcies als seus contactes amb catalans, valencians i balears dels més diversos indrets, Pau va poder aplegar nombroses dades sobre la variació diatòpica i diastràtica de la llengua catalana i, com a humanista preclar, va propugnar uns criteris ortoèpics, ortogràfics, gramaticals i lèxics que prioritzaven les solucions cultes i les variants més prestigioses. Aquestes, en aquell moment, coincidien amb les del millor català dels valencians, que Pau podia sentir diàriament de la boca dels cardenals, bisbes i curials valencians que pul·lulaven per la cort del vicecanceller de l'Església. Una gran part de les *Regles* sembla pensada en la correcció dels vicis de pronunciació del parlar de Barcelona (*Pera, murtra, fonoll, penjoy, retxat, tribijoch*...)

A «L'orientació diatòpica de les *Regles d'esquivar vocables*» (pp. 231-228), un important capítol, Ferrando estableix les bases metodològiques no sols per a l'anàlisi diatòpica de les *Regles,* sinó per a arribar a bastir una lexicologia diacrònica catalana ajustada a paràmetres mínimament objectius. Proposa, fins i tot, una tria ponderada de la documentació que hauria de constituir el corpus de referència per a l'observació de la variació diatòpica, diacrònica, social i funcional. Textos ben datats, d'origen i de transmissió documental coneguda i controlada i ben editats. En connexió amb el que avançàvem a propòsit dels comentaris de Colón de la primera part d'aquest llibre, la proposta metodològica de Ferrando ha de ser tinguda en compte, més enllà de l'estudi de l'orientació diatòpica de les *Regles*: incideix directament sobre el rigor que ha de guiar l'estudi de la variació i el canvi lingüístic.

Finalment, a «Elio Antonio de Nebrija i Jeroni Pau: fortuna diversa de dos humanistes interessats pels seus respectius vulgars», Ferrando demostra la seua qualitat

d'excel·lent observador de la realitat cultural i sociolingüística de la comunitat lingüística catalana en temps dels Reis Catòlics. En aquell context, en què el castellà havia esdevingut la nova llengua àulica per als sectors cultes i per a la noblesa autòctona, les *Regles* no podien passar de ser una mera manifestació de la reflexió humanística personal d'un curial al servei de la cort pontifícia, Jeroni Pau, sense possibilitat d'incidir en la situació de la llengua catalana, que havia deixat de ser llengua cortesana fora de Roma. Però són també una manifestació ben eloqüent de la compatibilitat de l'humanisme amb l'interès pel vulgar, en la línia que defensen els autors de *L'humanisme a la Corona d'Aragó* (Potomac, Scripta Humanistica, 2011). En aquest sentit, l'obra de Pau guarda un estret paral·lelisme amb la tasca gramatical d'Antonio de Nebrija per al castellà, que el 1492 publicava la *Gramática castellana,* dedicada a Isabel la Catòlica. Se'n diferenciava, però, en el fet que l'obra gramatical de Nebrija responia a tot un projecte de política lingüística al servei de la nova Monarquia hispànica. En contrast amb la línia merament expositiva de les *Regles* atribuïdes a Pau, Nebrija no es va estar d'anunciar amb evident complaença les perspectives d'expansió del castellà en els dominis de la Corona d'Aragó. Una altra remarca important de Ferrando és que les diferències de concepció de l'*auctoritas* lingüística entre Pau i Nebrija tenen molt a veure amb la diferent situació de la llengua catalana i la castellana: mentre que per a Pau rau només en els doctes, per a Nebrija radica també en els cortesans i, sobretot, en el poder polític.

Gràcies a la lectura crítica i atenta de la voluminosa monografia de Badia de 1999, Colón i Ferrando han coincidit a rebutjar la suposada autoria de Carbonell i a capgirar l'òptica d'un «eix Barcelona-València», que el sentit correctiu de les *Regles* desmenteix. Aquestes prioritzen no solament les formes més cultes, sinó també, en cas de conflicte entre el *sermo urbanus* de Barcelona i el de València, la majoria de les preferències fonètiques, morfològiques i lèxiques d'aquesta darrera ciutat. Els arguments semblen irrebatibles i, després d'aquest llibre, pareix tan evident la responsabilitat autorial de Pau que fins i tot el mateix Badia, en un llibre d'homenatge a Colón, ha reconegut que «tot fa creure que Jeroni Pau hi portarà la pau de la veritat objectiva [sobre l'autoria de les *Regles*] que tots dos cerquem» («Vocabulari general i lèxics particulars», dins E. Casanova i M. Echenique eds., *El deler de les paraules. Les aportacions de Germà Colón a la romanística*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008, p. 48). Si Colón ha projectat nova llum sobre la diversitat lèxica del català a la darreria del segle XV, Ferrando ha contribuït notablement a fer progressar el nostre coneixement

de la situació cultural i sociolingüística de la comunitat lingüística catalana i a situar Jeroni Pau en el lloc autorial que li correspon. Som, per tant, davant d'una obra de referència fonamental per a l'historiador de llengua i per al lingüista.

Josep Martines
Universitat d'Alacant
IEC
IIFV

Caplletra 53 (Tardor 2012), ISSN 0214-8188, pp. 233-285

Fra Francesc Moner's Psychic Space / Soulful Place: Charting a Fifteenth-Century Allegory of Passion and Piety in the Catalan Domain

Peter Cocozzella

Francesc Moner (c. 1462-c. 1492), autor català de notable talent, es distingí, gràcies a la seva producció tant en català com en castellà, en els cercles literaris de Barcelona durant la dècada de 1480. A partir de la seva meditació sobre la condició de l'amant, Moner construeix una al·legoria que comprèn dues dimensions espacials, una de l'«espai» pròpiament dit i l'altra de la «vivència» espiritual. En el present treball segueixo el camí contemplatiu de la persona poètica de Moner des de l'espai psíquic a la vivència de l'ànima. Inherent a l'exploració ací esbossada, es perfila l'intertext monerià, que harmonitza la temàtica de l'amor passional i la de la devoció religiosa.

Paraules clau: *affectio*, al·legoria, ascensió/descens, autoconsciència, Boeci, Antoni Canals, *devotio moderna*, les emocions, García Jiménez de Cisneros, *infierno de los enamorados*, mono-diàleg, la poètica de l'espai, Sèneca, el text de la solitud, Gerhard Zerbolt

Fra Francesc Moner's Psychic Space / Soulful Place: Charting a Fifteenth-Century Allegory of Passion and Piety in the Catalan Domain

Francesc Moner (c. 1462-c. 1492) is a gifted Catalan writer, who, thanks to his production in both Catalan and Castilian, gained distinction in the literary circles of Barcelona in the 1480s. Out of his meditation on the lover's condition, Moner constructs an allegory that encompasses two spatial dimensions, one of «space» and the other of «place». In the present essay I trace the contemplative journey of Moner's auctorial persona from the space of the psyche to the place of the soul. Inherent in

the exploration outlined here is the profiling of Moner's intertext, which harmonizes the issues of passionate love and pious devotion.

Key words: *affectio*, allegory, ascent/descent, Boethius, Antoni Canals, *devotio moderna*, *infierno de los enamorados*, García Jiménez de Cisneros, *monodiálogo*, the passions, poetics of space, selfhood, Seneca, text of solitude, Gerhard Zerbolt

Jean Cocteau a l'escena catalana (1917-1966)

Enric Gallén

La recepció de Cocteau en l'escena catalana d'entreguerres es va centrar en manifestacions avantguardistes de caràcter espectacular. Si *Parade, Le train bleu* i *Oedipus-Rex* van tenir els seus defensors i detractors aferrissats entre la crítica i el públic de Barcelona, *Orphée* va fixar l'abast d'una iniciativa que no va influir en la literatura dramàtica catalana del moment. En el context de la postguerra franquista, textos com *La voix humaine, Les parents terribles* i *L'aîgle à deux têtes* ja no representaven el perill que, des del punt de vista artístic o literari, van significar les propostes espectaculars esmentades; tanmateix, ho van continuant sent des del punt de vista moral, sobretot en el cas de *Los padres terribles.* Quan es va representar per segon cop, el 1962, la crítica va mostrar una actitud contemporitzadora i el públic va acollir l'obra al marge de consideracions d'ordre moral. La reposició, però, va esdevenir el cant del cigne del Cocteau dramaturg; la mort un any després va ratificar la seva progressiva pèrdua de significació i incidència a l'escena catalana.

Paraules clau: Jean Cocteau, avantguardisme, història de la literatura catalana, història de la literatura francesa, teatre català, teatre francès

Jean Cocteau in Catalan theatre (1917-1966)

The reception of Cocteau's works in interwar Catalan theatre focused on avant-garde performances. *Parade, Le train bleu* or *Oedipus-Rex* had vehement defenders and critics among the critics and audience in Barcelona. On the other hand, *Orphée* fixed the magnitude of an initiative that did not have any influence on the Catalan

dramatic literature at the moment. In the context of Franco's regime, texts like *La voix humaine, Les parents terribles* and *L'aîgle à deux têtes* did not represent the menace of the aforesaid performances either from the artistic or the literary point of view. However, these texts were a real menace from a moral point of view, especially *Los padres terribles*. The second time this play was represented, in 1962, critics had an accommodating attitude towards it and the audience left out its moral considerations. Yet, the revival of this play turned it into Cocteau's swan song as a play-writer. His death one year later confirmed his progressive loss of importance and impact on Catalan theatre.

Key words: Jean Cocteau, Avant-gardism, History of Catalan Literature, History of French Literature, Catalan Theatre, French Theatre

El valencianisme lingüístic de Nicolau Primitiu Gómez Serrano

Daniel Josep Climent

Aquest article constitueix un estudi de les activitats més rellevants i la posició ideològica de Nicolau Primitiu Gómez Serrano al voltant del català de València: fixació de la toponímia del País Valencià, defensa i difusió de les Normes de Castelló, reivindicació de l'ús del valencià a l'escola i del seu ensenyament, promoció del *Diccionari Català-Valencià-Balear* d'Alcover-Moll, creació de plataformes editorials i teories sobre l'origen i el nom de la llengua dels valencians.

Paraules clau: Normes de Castelló, ensenyament del valencià, toponímia, *Diccionari Català-Valencià-Balear*, editorial Sicània, origen del valencià i nom de la llengua

The linguistic valencianism of Nicolau Primitiu Gómez Serrano

This paper is an study of Nicolau Primitiu Gómez Serrano's most outstanding activities as well as ideological position concerning Catalan in València: the establishment of the toponymy of the Valencian Country, the defense and spreading of Castelló Orthographic Norms, the recognition of the use of Valencian and of its teaching and learning at school, the promotion of the *Catalan-Valencian-Balearic Dictionary*, the development of publishing platforms and the theories on the origin and the name of Valencian.

Key words: Castelló Orthographic Norms, teaching of Valencian, toponymy, *Catalan-Valencian-Balearic Dictionary*, Sicània publishing company, origin of Valencian and name of the language

La comprensió de les clàusules de relatiu en català infantil

Anna Gavarró
Flavia Adani
Marta Ramon
Sandra Rusiñol
Raquel Sànchez

Les clàusules de relatiu han estat objecte d'un nombre important de treballs en el camp de la gramàtica adulta, la gramàtica infantil i l'afàsia. Aquí emprenen el primer estudi de la comprensió de les clàusules de relatiu de subjecte i d'objecte en català infantil. Repliquem un experiment dissenyat per a l'italià per Adani (2008), en concret una tasca d'identificació d'agent, amb 33 nens parlants del català central d'edats compreses entre els 3,5 i els 6,2 anys. L'anàlisi dels resultats indica que els nens assoleixen nivells adults de comprensió de les relatives de subjecte primerencament, mentre que la comprensió de les relatives d'objecte progressa però no assoleix nivells adults fins a l'edat de 5,6 anys. Les relatives d'objecte amb subjecte postverbal majoritàriament s'interpreten de forma errònia com a relatives de subjecte per a tots els grups examinats, en clar contrast amb el comportament adult.

Paraules clau: clàusules de relatiu, comprensió, adquisició de primeres llengües, català

The comprehension of relative clauses in child Catalan

Relative clauses have been the object of considerable research in the study of adult grammar, child grammar and aphasia. Here we undertake the first experimental work on the comprehension of subject and object relative clauses in child Catalan. We replicate an experiment designed for Italian by Adani (2008), an agent identification task, run with 33 children, native speakers of Central Catalan, aged between 3,5 and

6,2. The analysis of the results indicates that they reach adult-like comprehension of subject relatives from early on, while the comprehension of object relatives progresses over time, but does not reach adult-like levels until age 5,6. Object relatives with postverbal subjects, however, are overwhelmingly interpreted as subject relatives for the whole period considered, so that child performance contrasts sharply with that of the adults.

Key words: relative clauses, comprehension, acquisition, first language acquisition, Catalan

Análisis contextual de la revitalización del euskera en el ámbito familiar

Iñaki Martínez de Luna Pérez de Arriba

En este trabajo se analiza la revitalización del euskera en el ámbito familiar, situándola en el contexto general de Euskal Herria y en el particular de cada uno de los territorios del euskera. El análisis va desde la mitad del s. xx hasta la actualidad y considera tanto el marco jurídico como la actuación institucional y la dinámica social, siempre con la mirada puesta en los roles desempeñados durante ese tiempo por la familia. La línea argumental está soportada en informaciones y datos sociolingüísticos procedentes de los numerosos estudios e informes, realizados sobre todo a partir de la década de los 80 del siglo pasado. Se concluye con unas reflexiones acerca de las luces y sombras de la revitalización del euskera en lo que concierne a la esfera familiar, como parte que es del entramado social.

Palabras claves: Revitalización lingüística, política y planificación lingüísticas, movimiento social, estatus jurídico, socialización lingüística, transmisión lingüística, competencia lingüística, uso de la lengua, primera lengua, segunda lengua

Contextual analysis of the revitalization of the Basque language within the family

This paper examines the revitalization of the Basque language within the family in the framework of the general attempt of a Reversing Language Shift made in the

Basque Country and specifically considering each of its territories. The analysis extends from the second half of the past century to the present, and takes into account public institutions as well as social processes, always focusing on the role played by the family. The discussion is based on information and results from a number of researches and reports made since the 1980's. As a conclusions, the lights and shadows of Language Shift Reversing within the family are discussed as a part of the social framework to which it belongs.

Key words: Language revitalization, language policy and planning, social movement, legal status, language socialization, language transmission, language competence, language use, first language, second language

El paper de la família en la revitalització d'una llengua minoritària

Delyth Morris

La importància de la família en la revitalització de les llengües minoritàries mai no serà prou subratllada. En els 30 darrers anys hi ha hagut una activitat acadèmica considerable i una planificació lingüística portada a terme en aquest camp. A Gal·les, els censos successius de població han mostrat que hi ha una manca notòria de transmissió del gal·lès per part dels progenitors en famílies on un progenitor parla gal·lès i l'altre no, amb un interval entre el 40 i el 50 per cent de tals famílies mixtes que fracassen a reproduir la llengua minoritària. És obvi que tal tendència no pot continuar si volem conservar l'ús de la llengua. Aquest article es basa en els resultats d'un estudi en profunditat de les pràctiques en la socialització lingüística de dotze famílies amb infants entre 0 i 2 anys a Gal·les. Mostra com el temps passat amb els progenitors parlants de gal·lès, la implicació dels avis parlants de gal·lès, el rerefons lingüístic dels progenitors, els valors i les relacions de poder al si de la família són factors que afecten la transmissió del gal·lès a la llar familiar.

Paraules clau: socialització lingüística, gal·lès, llengua minoritària, infants

The role of the family in the revitalization of a minority language

The importance of the family for the revitalization of minority languages cannot be over-emphasised, and there has been considerable academic activity and language

planning undertaken in this field over the past 30 years. In Wales, successive Censuses of Population have shown that there is a marked lack of parental transmission of Welsh in families where one parent speaks Welsh and the other does not, with between 40 and 50 per cent of such 'mixed language' families failing to reproduce the minority language. It is obvious that such a trend cannot continue if the future use of the language is to be safeguarded. This paper reports upon the findings of an in-depth study on the language socialization practices of twelve families with babies and young children aged 0 –2 years in Wales. It shows how time spent with the Welsh-speaking parent, the involvement of Welsh-speaking grandparents, parental language background, values and power relations within the family are all factors which affect the transmission of Welsh within the home.

Key words: language socialization, Welsh, minority language, children

El gallego en la familia: entre la producción y la reproducción

Fernando Ramallo

En este artículo abordamos el análisis de la evolución reciente del gallego en el ámbito familiar. En concreto, nos interesan los procesos de producción, reproducción y no reproducción de la lengua y sus consecuencias en la actual situación de substitución lingüística. En el periodo que va desde 1992 a 2008, la distribución de la lengua inicial se ha visto sensiblemente modificada, sobre todo por la penetración del español en la mayor parte de las familias. Sin embargo, el artículo pone de manifiesto los errores que plantea tomar la lengua inicial como única variable de referencia para medir la transmisión lingüística intergeneracional. Cuando esto se corrige, el análisis apunta a un notable ritmo de retención lingüística, tanto por gallego hablantes tradicionales como por neohablantes. Los datos proceden de nuestra propia explotación del módulo específico sobre conocimiento y uso del gallego incluido en la *Enquisa de Condicións de Vida das Familias* (Instituto Galego de Estatística 2003, 2008) cotejados con el *Mapa Sociolingüístico de Galicia* (1992). La parte final del texto valora brevemente la planificación lingüística de la Xunta en el ámbito de la transmisión lingüística familiar.

Palabras clave: lengua gallega, reproducción de la lengua, lengua inicial, grupos lingüísticos minoritarios

Galician in the family: between production and reproduction

This paper discusses the recent evolution of Galician within the family. In particular, we focus on the processes of language production, reproduction and non-reproduction and their implications in the current context of language shift. Between 1992 to 2008, the mother tongue distribution is been significantly modified, in particular due to the presence of Spanish in most families. However, the paper highlights the errors arising from taking the mother language as the only reference variable for measuring intergenerational language transmission. When corrected, the analysis points to a remarkable linguistic retention rate, both among 'native' speakers and neo-speakers. The data come from our analysis of two surveys carried out in 1992 and 2008. The final section briefly assesses the language planning by the regional government in the field of family language transmission.

Key words: Galician language, language reproduction, first language, minority language groups

Emerging target varieties of Irish as a result of Irish language planning

Noel P. O. Murchadha

While the revitalisation of Irish in the home is a central tenet of the maintenance of the language and its expansion to other domains, it is part of broader language planning initiatives from which it is not easily isolated, because it is the interaction between these initiatives that defines language planning for Irish. Language planning for promoting Irish as a spoken language involves its maintenance in areas where it is still spoken as a community language; its expansion through Irish-medium education in areas where it is not spoken as a community language; and the imparting of at least a passive knowledge of the language to the entire population through its teaching as a core subject throughout the years of compulsory education. This contribution considers the revitalization of Irish in the home in the broader context of state-led language planning and includes questionnaire-based data from fieldwork conducted with Irish-speaking teenagers in the Gaeltacht areas of Munster in which participants report their use of Irish in the home. It is contended that language planning aiming to cultivate the vitality of the language and to unify speakers of Irish, may in fact result in the emergence of new varieties of Irish to occupy the role of target variety, so long the realm of traditional Gaeltacht vernaculars.

Key Words: Irish, Gaeltacht, language planning, revitalization, maintenance

Emerging target varieties of Irish as a result of Irish language planning

La revitalització de l'irlandès a la llar familiar no sols és un principi del manteniment de la llengua i de la seua expansió a d'altres dominis, sinó que també és part d'iniciatives més àmplies de les quals no és fàcilment aïllable, perquè és la interacció entre aquestes iniciatives el que defineix la planificació de l'irlandès. La planificació lingüística per a promocionar-lo com una llengua parlada implica el seu manteniment en àmbits on encara es parla com a llengua comunitària, la seua extensió a través de l'educació en irlandès en zones on no és parlada com una llengua comunitària, i la facilitació com a mínim d'un coneixement passiu de la llengua a la població sencera a través de l'ensenyament com a assignatura fonamental durant l'ensenyament obligatori. Aquest article considera la revitalització de l'irlandès a la llar familiar en el context més ampli de la planificació lingüística dirigida per l'estat i inclou dades basades en qüestionaris procedents del treball de camp fet amb adolescents irlandòfons a les àrees de la Gaeltacht de Munster, en les quals els participants reporten llur ús de l'irlandès a casa. S'hi sosté que la planificació lingüística que pretén cultivar la vitalitat de la llengua i unificar els irlandòfons pot donar lloc, de fet, al sorgiment de noves varietats d'irlandès que adopten el paper de varietat estàndard, fins ara restringida al reialme de les varietats vernacles tradicionals de la Gaeltacht.

Paraules clau: irlandès, zona irlandòfona d'Irlanda, planificació lingüística, revitalització, manteniment

La transmissió lingüística intergeneracional al País Valencià. Una perspectiva territorial

Albert Fabà
Brauli Montoya

Aquest article fa una elaboració de les dades de l'*Enquesta sobre la situació social del valencià. 2004* referides a la transmissió intergeneracional del català. Primerament aquestes dades se situen en el context de tot el domini lingüístic (els Països Catalans)

i després són analitzades, des d'una perspectiva territorial, al País Valencià. La recerca ens fa adonar-nos que, sociolingüísticament, hi podem distingir dues comunitats de parla diferents d'acord amb la vitalitat que mostra el català en cadascuna. En la zona formada per les regions d'Alcoi/Gandia i València (sense la ciutat de València) i la part nord de la regió de Castelló el català obté guanys en el pas de pares a fills. L'altra comunitat de parla és la composta per l'Àrea Metropolitana de València, la regió d'Alacant i el sud de la regió de Castelló, on el català perd parlants en la transmissió intergeneracional. En aquesta última zona, i no per casualitat, hi ha les quatre ciutats valencianes més poblades (València, Alacant, Elx i Castelló), que acumulen un 30% de la població del País Valencià i exhibeixen les pèrdues més grans, especialment la ciutat d'Alacant.

Paraules clau: transmissió lingüística intergeneracional, revernacularització, català

Intergenerational linguistic transmission of Catalan in the Valencian Country

This paper elaborates the data from the *Enquesta sobre la situació social del valencià. 2004* in relationship with the intergenerational transmission of Catalan. The data are firstly contextualized in the Catalan linguistic domain and then analyzed, from a territorial perspective, in the *Valencian Country*. The results put forward that, from a sociolinguistic point of view, two different speech communities can be distinghished according to the vitality of Catalan. The zone formed by the *Alcoi/Gandia* and *València* regions (excluding the city of *València*) and the northern part of the *Castelló* Catalan improves in the transition from parents to children. The other speech community is the one including the Metropolitan Area of *València*, the *Alacant* region and the south area of the *Castelló* region, where Catalan loses speakers along the intergenerational transmission. Not surprisingly, this last zone, includes the largest Valencian cities (*València*, *Alacant*, *Elx* and *Castelló*), which add up to 30% of the population of the *Valencian Country* and exhibits the greatest losses, especially the city of *Alacant*.

Key words: Intergenerational linguistic transmission, revernacularization, Catalan

Peter Cocozzella
Fra Francesc Moner's Psychic Space / Soulful Place 9

Enric Gallén
Jean Cocteau in Catalan theatre (1917-1966) 35

Josep Daniel Climent
The linguistic valencianism of Nicolau Primitiu Gómez Serrano 65

Anna Gavarró / Flavia Adani / Marta Ramon / Sandra Rusiñol / Raquel Sànchez 91
The comprehension of relative clauses in child Catalan

Monographic on
«La transmissió familiar en les llengües recessives i la revernacularització»
coordination by Brauli Montoya Abat & Antoni Mas i Miralles

Introduction 109

Iñaki Martínez de Luna Pérez de Arriba
Contextual analysis of the revitalization of the Basque language within the family 117

Delyth Morris
The role of the family in the revitalization of a minority language 149

Fernando Ramallo
Galician in the family: between production and reproduction 167

Noel P. Ó Murchadha
Emerging target varieties of Irish a result of Irish language planning 193

Albert Fabà / Brauli Montoya
Intergenerational linguistic transmission of Catalan in the Valencian Country 211

Reviews 233

Abstracts 287

Table of contents 297

BIBLIOTECA MANUEL SANCHIS GUARNER

Darrers volums de la col·lecció

58. El discurs de la informàtica. Un estudi de les seqüències descriptives.
Anna I. Montesinos López
59. Manuel Sanchis Guarner (1911-1981). Una vida per al diàleg.
Santi Cortés
60. *Lo passi en cobles* (1493). Estudi i edició.
Marinela García Sempere
61. De la vellesa. De l'amistat.
Ciceró. Traducció d'Antoni Febrer i Cardona.
62. Variació dialectal i estandardització al Baix Vinalopó.
Carles Segura i Llopes
63. *Tirant lo Blanch* i Shakespeare: Les fonts de *Much ado about nothing.*
Joaquim Anyó
64. La percepció de la vitalitat etnolingüística pels jóvens de l'Alacantí.
Josep M. Baldaquí Escandell
65. El model de llengua i la seguretat lingüística dels jóvens valencians.
Josep M. Baldaquí Escandell
66. El realisme compromés en la narrativa catalana de postguerra.
Vicent Simbor Roig
67. Per a un ensenyament de l'oral. Iniciació als gèneres formals a l'escola.
Joaquim Dolz i *Bernard Schneuwly*
68. La semàntica diacrònica cognitiva. Una aplicació a propòsit de *venir, arribar* i *aplegar* (segles XII-XVI).
Sandra Montserrat i Buendia
69. Morfologia i fonologia catalana i romànica: Estudis diacrònics.
Max W. Wheeler
70. Maria-Mercè Marçal, cos i compromís.
Laia Climent
71. Com un vers mai no escrit. La poesia de Vicent Andrés Estellés en els anys cinquanta.
Ferran Carbó
72. L'anomenat «*lo* neutre». L'expressió de l'abstracció en català: una aproximació diacrònica.
Josep Martines
73. El dietarisme català a cavall entre dos segles (1970-2000).
Anna Esteve Guillén
74. Àrab i català: contactes i contrastos.
Carme Barceló
75. Les *Regles d'esquivar vocables* a revisió.
Germà Colón i *Antoni Ferrando*
76. Aracne. Trasllats i ordits d'alguns textos del Quatre-cents.
Carles Miralles
77. La cohesió lèxica en seqüències narratives.
Josep Ribera i Condomina

CONTINGUT D'AQUEST VOLUM

Peter Cocozzella
Fra Francesc Moner's Psychic Space / Soulful Place

Enric Gallén
Jean Cocteau a l'escena catalana (1917-1966)

Josep Daniel Climent
El valencianisme lingüístic de Nicolau Primitiu Gómez Serrano

Anna Gavarró / Flavia Adani / Marta Ramon / Sandra Rusiñol / Raquel Sànchez
La comprensió de les clàusules de relatiu en català infantil

MONOGRÀFIC SOBRE «LA TRANSMISSIÓ FAMILIAR EN LES LLENGÜES RECESSIVES I LA REVERNACULARITZACIÓ» COORDINAT PER BRAULI MONTOYA ABAT I ANTONI MAS I MIRALLES

Iñaki Martínez de Luna Pérez de Arriba
Análisis contextual de la revitalización del euskera en el ámbito familiar

Delyth Morris
The role of the family in the revitalization of a minority language

Fernando Ramallo
El gallego en la familia: entre la producción y la reproducción

Noel P. Ó Murchadha
Emerging target varieties of Irish a result of Irish language planning

Albert Fabà / Brauli Montoya
La transmissió lingüística intergeneracional al País Valencià. Una perspectiva territorial